

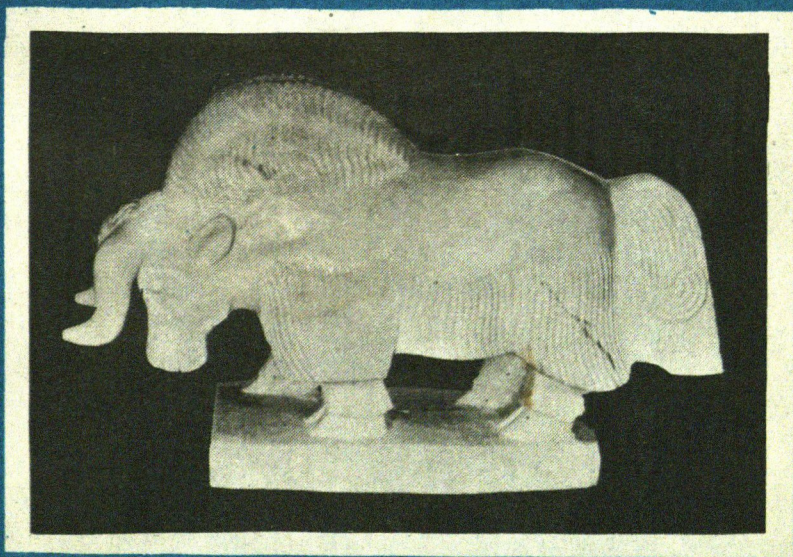
C. (Tyb)
y 49

ISSN · 0130 · 531X

YAVIT XIE MI

59 1985

Чечен
чогаал
сеткүүлү
59 - 1985

УЛУГ
ХЕМИ

Тыва АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

КЫЗЫЛ

○

ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ

Номерде:

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

С. Сүрүң-оол. Ногаан ортулук
К. Э. Кудажы. Өлгөн кижиниң чугаа-
зы. Э. Донгак. Көвсей-Аттыг

ШҮЛҮКТЕР

К. Э. Кудажы, Ю. Кюнзегеш,
К. Черлиг-оол, А. Даржай,
Э. Кечил-оол, М. Доржу.

СЫЛДЫСЧЫГАШ

Е. Танова, Л. Чадамба,
С. Таспай, О. Комаадыр.

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

М. Кенин-Лопсан, М. Өлчей-
оол.

ШООДУГЛАР

В. Монгуш.

КРИТИКА БОЛГАШ

ВИДИОГРАФИЯ

А. Калза ■ Деткимче болгаш не-
гелде.

Редколлегия:

А. А. ДАРЖАЙ (редактор), А. К. КАЛЗАН,
Д. С. КУУЛАР, С. В. ҚОЗЛОВА, Ю. Ш. КҮН-
ЗЕГЕШ (харыысалгалыг редактору), О. О. СУ-
ВАКПИТ, С. С. СҮРҮҮН-ООЛ, М. А. ХАДА-
ХАНЭ.

0-7-3-3
0-7-4-3

121-170+03+M133

Тоожулар, чечен чугаалар

Салим СУРУҢ-ООЛ

НОГААН ОРТУЛУК

Тоожудан эгелер

Ванналаан соонда, Ашак-оолдун сүмелээнин ёзугаар, чоорган иштинче кирип алгаш, шынап-ла таалап, ноюрзап чыдыр мен. Харын шак-даа ажыр чыткан боор мен. Сагыштан Саша ол аразында черле үнмеди. Ынчап чыдырымда, Ашак-оол чедип келди, арны-бажы көк суг, дери ам-даа сыылавышаан, бажын чоттунар аржыылы-биле так-ла шарыттынып алган.

— Даштын чылыг ышкажыл. Чоп эмин эрттир чылыглары кижиги сен?

— Хоржок, чылыгланганы дээр. Ам бистер чээрби харлыг оолдар эвес-ле болгай бис, ашактар болган. Дөрт мөчүзү четче кижиги сен-даа кайын ажыраар сен. Мен-даа хоржок — дээш, идик-хевин ушту берди. Ой тонун, бүрүшкек, кара-хүрең шляпазын шкафта барып асты. Оон, хөөрүк кежи ышкаш, салааланчак ала дилиндектерлиг костюмун ужулгаш, сандай бажында кедирип кагды. Ооң соонда солагай будундан резин сапын, эмин эрттир дыгыш кылдыр чөргөп алган боор, арай боорда-ла ушту алды, а оң талакы будунда сапын уштурда, көп-белдиринде быжыглаан хөй-ле шарыгларын чешти. Ол болза протез, оозун уштурда азы кедерде, дыка-ла үр боор. Ол аразында демги чүктеп чоруп турганы ак шоодай сагыжымга кирип келген. Айтырдым:

— Чүңүл ол? Ол эмчиниң шоодайда чүнү берип турары ол?

— Дүк-түр ийин, ангор өшкүлөр дүгү.

— Ону чоп сеңээ бере берген?

— Ол бээр боор ийикпе, мен эккелген кижиги мен. Мында ийи эмчи ажылдай берген. Бирээзи — улуг эмчи, Саая Салбаковна, өскези — Саша, Александра Өпей-оол дээр. Кайызы-

даа бир шагда меңээ хөлчок дузалааннар. Черле уттур аргажок. Дужуп чадап, эптиг үе тып чадап чораан кижн мен. Ам кайызы-даа маңаа ажылдаар деп дыңнааш, эккел чыткан кижн мен.

— Ону, оларның маңаа ажылдаарын кайыын дыннап алганың ол?

— Мындаа чаа Кызыл чордум. Райондан путёвка тыппадым. Үргүлчү курорттап келген сен, бо чылын бербес бис дишкеннер. Курорт эргелелинге чеде бердим. Оларга курлавыр турарын билир кижн мен. Баарымга, харын берди. Долу өртээ-биле бодум акшам-биле садып алдым. А эмчилер кымнар болурул дээримге, бо эмчилер дишчиктер — дээш, кожам орнунга чыдыпкаш, узун-узун тынгылады.— Пу, нэин!

— Хээлилээриң ол ышкажыл?— деп, улам кадалып, чүвениң ужурун улам тывыксап, шала шаштырыглыг айтырыг салдым.

— Хээлилеп? Чүү хээлилеп. Анаа белээм ышкажыл, өөрөөн сеткилимниң, өөрүп четтиргенимниң бадыткалы. Қоргардырлар, шынап-ла хээли ап турган деп баар дээш, ынчаары ол ыйнаап.

— Дүгүң кайыл ынчаш?

— Садыптым. Бир кадай шуут-ла хунаап аппаратды. Чоор мен ону, бут-даяк чок кижн ону дедир сөөртүп.

— Қаш акшаа бериптин?

— Ону чоор сен...

Ангор дүгү кончуг солун төөгү үндүрүп келген. Дүштеки чемге чедир турбадывас-даа, байгы-ла чугаа анаа холбашкан, шак эрткенин-даа билбээн бис. Ооң-биле кады Ашак-оол курорттуң ийи эмчизи-биле база холбаалыг апарган. Черле сонуургаарым аргажок, салдынмайн барган мен.

— Хөлчок солун төөгү ышкаш-тыр, чугаалап көр, кожа.

Ол болза он беш чыл бурунгаар болган. Ынчан Ашак-оол район сельхозтехниказынга слесарь. Көктүг чайын чүве-дир. Ала хөңнүнде бажы аарааш турупкан. Бир хүн шеглеп, эртеле бээр ыйнаан кылдыр бодап, бут кырынга ажылдап хүн-зээн. А дүнезинде оон дорайтаан, барык удуваан. Эртенинде эмнелгеге чеде берген. Оочурлап олурда, үш эр бир кижн аргажып алган кирип келген, арны-бажы, идик-хеви кызыл мыңгы. Арнын шал-бул көөрге, элээди оол. Аварияга таварышкан, машинадан аңдарылган дишкеннер. Кезер эмчиже кириген соонда, үр болбаанда, ак халаттыг, ак шырайлыг аныяк херээжен ийиги каъттан дүрген-дүрген базыл бады келгеш, коридорда олурганнарда дуза дилээн!

— Ат болду, ха-дуңма! Аварияга таварышкан бичии оол

эккелген. Кырызы сынган, ээгилен база уук. Думчуундан хан база аттыгар. Хөй хан төгүлген. Оолдуң амы-тыны хылдың кырында. Хөй хан херек, бирги бөлүктүң. Кым дузалап болурул? Буяндан кадып көрүңер!

Олурганнарда шимчээр-даа, аас-даа ажар кижин чок болган, чүглө бот-боттарынче удур-дедир көрүшкеннер. Демги ак халаттыг херээжен ээрешпишаан:

— Өршээп көрүңер, дузалап көрүңер!— дээш, олурган улусту одурту көргүлээн.

Бир мычыгыр арынныг, семис чолдак херээжен туруп келген.

— Мен барайн.

— Ханыңар бөлүү чүү ийик?

Оозу бажын чайган.

— Кажан-даа хынадып көрбээн мен.

— Барыңар. Көөр-дүр — дээш, ак халаттыг херээжен уламчылаан: — Ол эвээш-тир. Ам кым баарыл?

Ашак-оол бодап орарга, та сагыжы, бажының аары чиде берген-даа ышкаш. Туруп келген.

— Мен барайн бе? Мээниң бирги бөлүктүү чүве ийин.

— Ынчап көрүңер, дүрген бээр келиңер.

Хан алып черге барганнар. Баштап барган семис херээжен берзенип каапкан, оң холун бичии көзенек өттүр сунуп алгаш олурган. Ханын алзып олурары ол, а хан ан олурар кижин көзүлбөс, ындында, хана өттүр. Ол херээженниң ханы ийиги бөлүктүң болган, демги оолга таарышпаан. Ам Ашак-оол олурупкан.

— Каш граммны бээр силер?

— Та — деп, Ашак-оол аайын тыплаан.— Кайы хире херек чүвөл?

— Чеже-даа болза ажырбас — деп, көзенек ындында херээжен чугаалаан.

— Болардан үш чүстү авыт. Оон хөй хоржок боор, боду баксырай бээр — деп, ону эдертип эккелген ак арынныг херээжен чаржалашкан.

Ашак-оол холун көзенек өттүр сунупкан. Шоолуг үр-даа болбаанда, көзенек ындында кижин «ол-ла, кеттиниң алыңар» дээш, чугаалаан:

— Бо өрээлче эртип келиңер.

Богда, Ашак-оол туруп коварга, карактары шокараңнаар, бажы дескинер, чер-дээр көжүп турган ышкаш апарган.

Дедир олура дүшкеш, карактарын шимгеш, арнын дуй тутунупкан.

— Ажырбас, ажырбас, дораан анаа апаар. Дөө өрээлге бараалынар — дээш, ак арынныг херээжен ону шенээнден чедиш алгаш, ында турган стол чанында сандайга олуртуп кааш, кый дээн:

— Чемден.

Бир кадай тавакта мүн, ийи дугаар — рис кашалыг котлет, стаканда сүттүг шай, ийи кескинди хлеб эккеп, ооң баарынга салыпкан. Оон аңгыда бир стаканда бежен грамм хире кылагар чүве база бар. Ашак-оол чыдындан дораан билип каан — водка.

— Чемнениңер.

Ашак-оол кажан-даа донор бооп чорбаан, ханын бир дугаар берип турары бо. Ам билген: ханын берген кижилерни чемгерер ужурлуг чүве-дир деп. Чемненип, хаалга өттүр дыннап олурарга, ак арынныг херээженниң үнү чидиг-чидиг чыккылаан.

— Чаа, ам менден авыт. Үш чүстү берейн. Таан кайын моорай бээр мен, өөренип калган кижини.

Беш хире минута эрткенде, ол херээжен боду-ла кирип келгеш, Ашак-оолдуң чанынга олурупкаш, боду-ла командылаан:

— Кайда бардың, угбай? Изиг мүнден! Котлеттен! Ийи шаажаң изиг шайдан! Бир стакан сүттен!

Демги кадай ооң чагаанын ёзугаар аыш-чемни аңаа эккеп берген. Олар орта танышканнар.

— Ам анаа апаардыңар бе?— деп, ол херээжен баштай айтырган.

— Ийе.

— Силерни кым дээрил? Кайда силер?— деп, херээжен улам сиңниккен.

— Ашак-оол Иргит. Сельхозтехникада мен — дээш, бирээзи удур айтырган.— Силерни кайызы дээрил?

— Мени Саша дээр, Өпей-оол. Ашаам фамилиязы ындыг — дээш, Саша улам кадалган:— Мени мында донорлар организаастаар кижини кылып каан улус бо. Кезишкени кылыр дээнде, хан чок болза, менден негээр. «Ханың кайыл?» дээр. Чок болза, кижилер тып дээр. Силерниң коллектив улуг, хөй кижилег, барык-ла холук чок эрлер. Силерге барып, бо дугайында суртаал ажылы кылбас болза, хоржок-тур. Силер бодуңар моон сонгаар доктаамал донор болзуңарза, кандыгы?— деп, ам мырыңай Ашак-оолду элзеди берген.

Оозу дорт харыы бербээн.

— Көөр ыйнаан.

Саша кончуг, кымны-даа кыңчыктырбас. Ашак-оол ооң күткүлгези-биле донор апарган. Баштай харын сестип турган, оон чоорту өөренип калган. Ай санында баар. Барбас болза хоржок, бир-ле аарыг кижиге дег апаар. А Саша бодунуң аксын ээлээн: сельхозтехниканың бүдүн коллективин хан дужаар кылдыр организаптап шыдапкан. Хан халас, чүгле чемгерип каар. Ынчалза-даа ол ажыл үр болбаан, ийи айда ийи катап коллективтин-биле чорааннар. Ооң соонда ол ажыл сандараан. Ооң кол чылдагааны — Сашаның өске районче чоруй барганы. Ооң соонда оларга ол дег ак халаттыг, Ашак-оолдуң аксы-биле алырга, ак арынныг эмчи-даа келбестээн. Ынчалза-даа Ашак-оол ханын дужаавышаан.

Ынчап тургаш, ооң боду багай чүвөгө таварышкан. Күскээр кыжын — кара-дондук. Ыяштарда бүрүлөр шагда хадый берген, чанагаштанып каапкан кижилер дег апаргылаан. Соок чоорту дыңзып, кыштын тыныжы кайда-даа илден. Хемнерниң кыдыглары безин чаакталгылаан. Ашак-оол караңгылай бергенде, магазинден ийи шил водка садып алгаш, автобус доктаар черге чааскаан олурган. Ынчан пятница. Даарта кадарчы төрелдеринге барып, оларда тургузуп каан каш өшкүзүнүң бирээзин өлүрүп алып деп дугурушкан улус ыйнаан. Автобус сураг. Манап-ла олурган, манап-ла олурган. Ооң кырынга беш-алды хире кижилер немешкен. Шупту херээженнер. Ынчап олурда, гитара ырлаткан ийи оол келген. Бичии эзирик хевирлиг, ол хиреде улуг эзирик кижилер бооп, мегеленип турары илден.

— Арагаң кут, ашак!— деп, ийи оолдуң бирээзи, калбак хөрөктүг, карак-шилдиг, хөрлүг оол дужааган.

— Менде ындыг чүвө чок, оолдар — деп, Ашак-оол аяар үн-биле чугаалаан.

— Мегелеве, ашак, бис көрүп турдувус. Ийи шилди садып алдың чоп. Кут!— деп, демги хөрлүг оол улам ораашкан.— Чоп харамнаныр сен!

— Чок, оглум, чок.

— Авьяастава. Тонуң өөктерин чеш! Оон башка...

Ашак-оол дүжүп бербээн.

— Чок дидим.

— Чүү кончуг туразы улуг ашак боор.

— Мен ашак эвес кижиге мен, ам-даа аныяк.

— Аныяк болзуңза, бээр тур! Көржүүлү — дээш, демги оол олурган кижиниң бөргүн ушта соккаш, ырады шывадап-каш, тонунуң моюндуруундан туткаш, силгигилээн.— Тур дидир мен!

Оларның чанынга турган херээженнер база Ашак-оолдуң талазында барган.

— Бо чүү мындыг тураң улуг оол сен?! Ол анаа олурган кижини чончап бардың?

— Хүндүткел чок. Тенивейн, ыңай чана бер...

— Чүү деп чээ? Көгүшпснер! Ана шорунар — дээш, демги оол карманындан доңгурак ушта соп эккелген. Демгилери алгыржыпкаш, чажыпкан тараа ышкаш, ол-бо чүктерже тоо быдарады тарай маннажып каан. Ашак-оол туруп барып, бөргүн ап чыдырда, хөрлүг оол соондан келгеш, ону доңгайты идипкен, а тонунуң карманнарынга чораан ийи шили иелээ черде уштунуң барып дүшкен. Ашак-оол бирээзин сегирип ап чыдырда, бирээзин демги оол карак чивеш аразында апкаш, аксын дижи-биле ажыда тырткаш, орту ажыр пактапкаш, артканын гитаралыг эжинче сунупкан.

— Ам болуңар, оолдар — деп, Ашак-оол чөптээн.— Моозу менээ херек.

— Хош! Бээр эккел!— дээш, холун сунуп келген.

Ашак-оол хурадааш, билиммейн барган, демги оолдуң карактарыңче чудуруу-биле тутсупкаш, дуза дилеп алгырбышаан, дезип чорупкан. Ынчаарда Ашак-оол шынап-ла аныяк, үжен хар чаа-ла ажып турган. Боду кезээде кара күш-ажыл кылыр — слесарь болгаш, холдары дыңзыг, шыңганнары чоржак-чоржак. Демги ийи оол-биле ок-бижек чок анаа күш-биле сегиржиң алыр болза, алдырбайн барып болур. Оозунга база чоргаарланыр кижини ыйнаан, ооң ужун демги оолдуң карактарының одун кызаш кылган болдур эвеспе. Ынчалза-даа хулиганнар ийи, ам арта холунда бижектиг. Деспес аргажок.

Дезерге-даа оолдар чер алыспаан. Хөрлүг оол сыр соондан келгеш, ооң моюндуруундан сегирип алырга, Ашак-оол тонун ушта чүткүп каапкаш, ыңай болурга, база-ла чыпшыр келген. Ашак-оол хенертен хая көрүңгеш, оолдуң баарыңче үстүрген. Оозу ыргаш дээш, күдүе берген турда, өске гитаралыг чолдак оол халып кээрге, ооң думчуун буза дүжүрүпкен, аксы-думчуундан хан сыйт дээн.

Ашак-оол дедир халааш, тонун апкаш, база дезип каан. Дөмей-ле чер албаан, ийи оол сыр соондан бидиредип келген дег болган соонда, бирээзи будундан бир-ле ытпак баштыг чүве-биле ылдыртыптар орта, доңгая барып дүшкен. Оон арныңче ботинка-биле тепкен, арнын туттунуп чыдырда, дөңмээнче бир-ле аар чүве-биле дүжүрдү ышкаш. Анаа улаштыр бажыңче, иштинче улай-улай теп-ле турганнар. Оон ыңай билбес, моорап калган. Миннип келирге, эмнелге черинде болган. Сандайда олурган. Травмпункт чери хевирлиг.

— Миннип келдиң бе?— деп, аныяк эр айтырган.

— Ийе. Уё, уё...

— Борта көрнүп көрүңер — дээш, сестра-ла боор, ак халаттыг уруг бични, дөрбелчин көрүнчүк баарыңга тудуп келген.

Арын-баш хан шывык, ийи эрни дөрбегер.

— Чүс-даяаңар сынмаан боор аа?

— Та.

— Туруп, шенеттинип көрөм.

Туруп чыда, бир талазынче чайлыш кыннып, олура дүшкөн. Солагай хол-биле солагай бутту дораан барып туттуңган, ында бир-ле чуве болган. Катап турарын оралдашкан. Ол бут бастынмас. Эмчи сыпыын ужул деп чугаалаан. Чааскаан чадап каан. Сактырга, дөңмектен куду бош ышкаш, анаа-ла халаңайнып турар. Эмчи биле сестра эмеглежинп тургаш, идикти өлүр-баарда ужулганнар. Оон эмчи чүвүрнүң хончузун чара кезипкеш, оон-моон тудуп көргүлөөн, база-ла хан шывык. Сынган сөөктүң бажы эътти чара теп үнүп келген, көстүп чыдар.

— Сынык. Дүрген хирургия чорудар.

— Кым эккеп кагды?— деп, Ашак-оол айтырган.

— Милиция.

— Демги хулиганнар канчалчы ирги?

— Та, билбес.

Ашак-оол ол-бо үженген: арага каяа турар, хол хавы, бөргү ол чок, иштики карманыңга сезен ажыг акшазы ол чок.

Хирургияга апаарга, ол-ла дораан хемчег алган. Чуурук дөңмекти, каш хондур эмнеп келгеш, довук үстүндөн одура кезип каапкан. Ам дөрт мөчүзүнүң бирээзи чок. Кезишкин соонда, элээн болганда, арны-бажын шарып, будун ораап-шарып каан кижиге биче лейтенант — истекчи чедип келгеш, оон баарыңга сандай салгаш, удур көрүндүр олуруп алган.

— Адыңар? Фамилияңар?

— Ашак-оол Иргит Иргитович.

— Ажылдап турар чериңер?

— Сельхозтехника. Дарган-слесарь.

— Хариңар?

— Үжен үш.

— Ол оолдарны таныыр силер бе?

— Чок — дээш, удур айтырган:— Қайдал олар? Туттурган бе?

— Ийе. Ол дораан.

— Ол боор, таптың кулугурларның.

— Цес-дараалаштыр таптыг чугаалап көрүңерем. Чүү бол-

ган чүвөл?— дээш, биче лейтенант бижиттинерин үргүлчүлөп-
ле орган.— Канчап, чүнүң ужун, чүү дээш чокшу бердиңер?

— Мындыг чүве бо, эш биче лейтенант — дээш, ол хүн шалың алганын, оон, кадайы-биле хүндүс-ле дугурушканын ёзугаар, бажыңга-даа барбайн, магазин четкенин, ооң соонда чүү-чүү болганын тө каап берген. Ооң соондазын билбес мен, дарга.

— Ындыг-дыр. Дүрген-не экиририңерни күзээр-дир мен — дээш, биче лейтенант чорупкан. Ол чорууру билек, ооң чанын-га ак арынныг, чаражы кончуг херээжен чедип келгеш:

— Кайы хире чыдыр силер?— деп айтырган.

— Мынчап чыдыр-ла мен. Аарыыры намдап олур — деп, Ашак-оол шаг чок үн-биле харыылаан.

— Хан кудуп тур бе?

— Ийе, дүүн база куткан. Кескен дүне база куткан боор. Бөгүн та канчаар ыйнаан.

Ашак-оолдуң аксы-думчуундан та чеже хан төгүлген. Дөңмээнде балыындан кезериниң мурнунда-даа аккан хан арыкталып турган, а кезип турда, база-ла оон эвээш эвес төгүлгени чугаажок. Болуушкун болза, дүне болган. Кезиш-кин база. Эмнелге черинге курлавыр турбайн аан, ынчалза-жок үргүлчү эвес болдур ийин але. Оон аңгыда хан хереглээр таварылгалар хөй, өйлеп-өйлеп ону куттуруп ап турар аарыг кижилер ында арбын.

Кезишкин мурнуу чарыында хирург ол дугайын сонуур-гаан. Бирги бөлүктүү эвээш чүве арткан деп хары дыңнаан. Ынчан Саша дежурныйлап турган чүве бе. Ону келдиртипкен.

— Хан херек-тир — деп, негээннер.

— Дүне ону кайыын тывар боор — деп, ол харыылаан.

— Бир аргазын тывар — деп, хирург маргыткан.

— Ам канчаар, бодум бээр болган-дыр мен ийин, бо чоок-та алдыртпаан мен. Даарта доорадан диленир ыйнаан.

— Ынчап көр, Саш.

Ол бүгүнү Ашак-оол кайын билир.

— Адынар кайызы ийик моң, уттупкан-дыр мен — деп, Саша улам сиңнигип, харын-даа демгиниң чанынга олуруп алган.

— Ашак-оол — дээш, мени танып олурар чүү уруг апаар-ды бо деп бодап, хөрүктелдир ыжа берген, кара кучук карак-тарын чара көрүң, ол херээженни тонтаан.

— Мени танывайн-дыр силер бе?— дээш, арнын демгиниң арнынче чоокшулады ээктирген.

— Каяа чоор, көөрүн-не көрген-дир мен.

— Бир катап бир аварияга таварышкан оолга ханывысты

кады бердивис чоп. Оон кады чемнендивис — деп, бирээзи сагындырган.

— Аа! Ам сактып келдим. Шынап ындыг болбазыкпа. Ооң соонда бистин коллектививисти база хаара туттуңар чоп. Силерни кым дээр болчук?

— Саша Өпей-оол. Ашаам Өпей-оол бо черде чолаачы.

— Аа! Ногаан карактыг Өпей-оол дедаан. Ону таныыр, таныыр. Хөлчок-даа томаанныг оол, чыткан хой тургуспас. Силерниң өөңөр ишти ол чүве-дир. Эки кижиге душкан-дыр силер.

Саша хүлүмзүрген.

— Силерге ханны мен берген болдур мен ийин. Ооң ачызында удатпас анаа апаар боор силер. Херек болза, ам-даа бээр мен. А силер кажан-бир шагда мени шаңнаар силер ыйнаан — дээш, Саша каттырып-каттырып, кожаш кылдыр тура халааш, хертейти базып чорупкан.

Ындыг, Саша дег, кижилер бисте бар, ынчалза-даа дооза кижилер шупту-ла ындыг эвес. Ол бодунуң хапы-биле (ол дээрге кижиниң амы-тыны-биле холбашкан чүве-дир) та чеже кижиниң амы-тынын камгалап алган, та чеже аарыг кижилерни бут кырынга тургускан, тургузукчу ажыл кылырынче эгиткен. Ындыг кижилерни шаңнавайн канчаар.

«Дыка-ла буяныг-дыр, хөөкүйнү... Черле шаңнаар мен. Чүнү канчапсымза, ооң сеткили өөрүүр ирги?» деп, Ашак-оол бодап чыткан. Кажан кадайы ужуражып кээп, аыш-чем кирип чедип кээрге, ол дугайын дораан чугаалаан.

— Үнүп кээринге, бирээни бодап көөр бис ыйнаан — деп, кадайы кончуг туралы-биле чөпшээрешкен. — Шынында ында алык-сак-чиксек сеткил кайда боор, анаа ынчп, баштактанды ыйнаан, ынчалза-даа бирээни черле бодаар, берти дээрге бажыңче чалап алгаш, шайлаткай бис.

Саша бо эмнелгеге кээрге-ле, ындыг чаңчыл турган, этинип үнген кижиле эмнеп турган эмчизинге, сестраларга, няняларга кандыг-бир белек сунар. Ылангыя божаан кадайлар чүдөн дора. Белектер янзы-бүрү... Оларны ап чыдар эмчи кайда боор, харын-даа ындыг кижилер-биле шынгыы демиссиди чоруткан. Ооң түннелинде ол чорук читкен, чүгле чечектер сунары улам көвүдээн. Чечектерни албайн канчаар. Чамдык-чамдык хүннерде кужак-даа чеде бээр. Чечек дээрге-ле кижиниң кылып каан ажылын кижилерниң бедии-биле үнелээш, ону хүндүлөп турарының демдээ. Саша ол дээш ашаанга харын-даа мактанып кээр. А оозунуң сеткилинге ол дөмей-ле таарышпас. Шынында Өпей-оол чечектер халас эвес,

олар чүүдсн үнелиг деп билир. Сокса деп кадайынга каш-даа чугаалаан. Саша ону тооваан. Ынчангаш «Шагар-Арыгга» шактыр деп, дөө Кызылдан келген корреспондентини дилеп чыткан болгай аан ол. Журналист ол дугайын ыттаваан, чүгле өг-бүлө талазы-биле будулуп турар дугайын шүгүмчүлээн.

Ашак-оол эмчиге дыка үр чыткан. Будундан ангы бир ээгиниң сыңганы база илерээн. Ону база кестирер ужурга таварышкан. Чаңгыс буттуг чурттаары кымга-даа берге болбайн. Кызып тургаш, протез кылдыртып алган, а колдуктааш дөмей-ле херск чүве-дир, оозу эптиг. Кажан эмнелгеден үндүр бижидип турда, Саша аңаа турбаан, курорттап чоруй барган деп дыңнаан. Ол улам аңаа белек сунары узамдыккан. Бир дыңнаарга, демгизи Москваже ийи чыл хуусаалыг өөрсини чоруткан: билини бедидери ол чүве бе азы специализация эртери ол чүве бе. Ооң соонда Саша эмчи өске районда ажылдай берген дижи бергеннер. Ам ол районда база катап чедип келген, харыш-даа мырыңай салбыр эргелекчизи апарган.

Эки чүве кылган кижини эки сеткилдиг кижилер уттур эвес. Ашак-оол ону база утпаан. Сактырга, ооң хан-дамырында Саша эмчинин ханы ам-даа чоруур ышкаш. Ол өөрүп четтиринишкенин чогум канчаар, чүнүң-биле илередириниң аргазын тып чадап падын бараан.

— Саша эмчи катап мында ажылдап келген-дир. Канчаар хүндүлөзе эки чоор — деп, бир катап кадайындан сүмө эрээн.

— Эрткен-барган чүвени ам кээп. Ооң ам ажыы чок — деп, кадайы ойталаар сагыштыг болган.

— Ынчап болбас — деп, Ашак-оол каттышпаан. — Черле бир эки чүвени кылбас болза, хоржок. Ол кижиниң-даа сеткилинге эки болгай.

— Хан-хун чидиртир дээрге, өзеп бериптер мал-маган бар эвес. Дөө аалда каш өшкүвүс дооза чаш анайларлыг. Коньяк, шампандан садып алгаш, эккеп шайладыр бис бе? — деп, кадайы оозунуң аайынга кирип эгелээн.

Ашак-оолдуң сагыжыга ол санал окта таарышпаан.

— Ол дээрге, чем ышкажыл. Ам арта кижилерни өске орукче эдиртир — эзиртир, төөредир, алызы барып бакка суп болур. Ооң хүндүзү бо шагда кудулаан. Коньяк-каньяк каяа иже алырыл ол. Ол таарышпас. Бир-ле ындыг тураскаал бооп артып калыр эдилел болза.

— Ындыг болза, бодуң-на бил.

Энир чаа кудумчуга чорда, Ашак-оол Сашага душкан.

— Хоо, силер-дир силер але? Кандыг чурттап тур силер? Бо чүвөңер хала чок-тур бе? — дээш, Саша ооң будунче айыткан. Протезти ынчаары ол.

— Халалыг болбайн аан, ыяш сөөртүп алгаш, үзеңейнип базып турарга чүнүң экизи боор. Ынчалза-даа ам канчаар үүлени эдилээр апаар... Эдилеп-ле чор мен, эмчи — дээш, Ашак-оол холун сунган.— Силерге улуу-биле четтирдим, эмчи.

— Чүү дээш?

— Силер менээ ханыңар берип турган болгай силер. Ооң ачызында ийн-үш кезигни шыдап эрткен болгай мен.

— Аа! Ындыг харын. Хан — аарыг кижиге диргизикчи күш. Бо аразында та чеже ханым кижилерге берген мен. Цистерна четкен боор — деп, Саша хөөреткилээн. Медучилищеден эгелээн кижидир мен. Ам кырып калдым, ам-даа бербишаан мен.

Хүн бүргөг. Дээрни куу-куу булуттар дуй тудупкан. Эртен чаап турган. Кайда-даа ам-даа шык хевээр, онгул-чингил черлерде хөөлбектер кылаңнашпынаан. Ынчалза-даа суурда амыдырал бодунуң ээлчээ-биле чоруп турган: ында-мында аргышкан кижилер, оларның чамдыктарының холдарында зонтиктер; машиналар ынаар-мынаар маңнашпышаап. Аъттарлыг-даа шаап турар эрлер бар. Бир машина — ГАЗ-69 халып эртип чыда, тура дүшкөн. Ооң чолаачызы үнүп келгеш, кыйгырган:

— Эмчи, бээр олуруптуцар!

Мексиканнар ышкаш, улуг-ла шляпа бажында каап алган чолаачыны Ашак-оол танывайн барган.

— Кымыл бо?

— Сергей ышкажыл, райком чолаачызы.

— Ок көдек, ол-дур эле. «Волгазын» канчапкан моң? Сөөлгү хүннерде моңарга душпаан-даа мен.

— Оозун ийинги секретарь муна берген чүве дижик.

— Эмчи! — деп, Сергей база катап кый дээн.

— Бардым, бардым — деп, ону оожуктурган.— Че, ыңдыг-дыр. Мен далажып тур мен. Мынаар бир чер баар дээш, ачылап алган машинам-дыр. Силер кайнаар бар чыдыр силер? Дуу угже болза, орук аайы-биле октаптаалы.

Ашак-оол олурупкан, баар уу-даа харын ол.

Машинага чугаа үргүлчүлээн. Оларның кайызының-даа бо курорт баар деп турары аңаа илерээн. Бээр кады кээр дугайын база дугуржуп алганнар, а оларны Сергей чедирип каар болган.

Каш хонганда, Ашак-оолга Сашадан бир кижидамчыштыр сөс келген, ийн хонгаш чоруур бис деп. Ашак-оолда мынчага боттанып чадаан күзел бар болгай: Саша эмчиге кандыг-бир белек сөңнээр деп. Кижиниң ам кээп девидеп үнгөн. Чүнү канчаар? Оон аңгыда дүгдө бир эмчи бар. Ону база ут-

туп болбас. Ол база-ла аңаа дузалап келген. Адак соонда, ийи эмчиге оода хап-хуптуг чедер, оларны тып алырда берге чүве чок деп шийтпирлээн. Ооң сагыжында хууда мал-маганы арбын кадарчылар, бодунуң-на төрөлдерн. Ашак-оол кадайы-биле кады аалдап чорупкан. Күзел бүткен: эът кай баар. Оон эрткеш, барык-ла шоодай чыгыы ангор өшкү дүгү база тыпты берген. Ол чүвениң үнези бо шагда барган чүвеле болгай, шупту-ла ону сураглаар апарган, ону албас кижиде чок.

— Эмчилерге мону сөңнээр ол-ла.

Суурунга дүне келгеннер. Ашак-оол бичии кум кынынп алгаш, эът кезип, дүлген, а кадайы ийи ак хап даарай шаапкан.

Сергей даң бажында, дөрт шак безин четпээнде, хап келген.

— Белсн силер бе? Силерни октапкаш, ажил шагы эгелээр-биле таварыштыр дедир кээр ужурлуг мен — деп далаштырган.

Ашак-оол эът-чемни ийи ангы савалааш, шоодайда дүгүн ийи чара суккаш, курортка хап келгени бо.

Ашак-оол бүрүткел кылыр черге-ле билип апкан: Саая Салбаковна мында, ооң чурттаар чери дөө деп, а Саша эмчинге белээн машинадан дүшкеш-ле хүлээдип берипкен чүведир. Оозу дыка өөрзе-даа, эътти алза-даа, дүктү албайн барган. Саая Салбаковна база-ла ынчанган...

Кожам-даа дыка үр чугаалап келди. Баштай шимчеш дивейн чыткан, оон, дер-бузу када бээрге, чоорту бирде ковайып кээп, бирде катап чыдып, ынчалза-даа далаш чок, тавар хөөреди. Ында өскелерден ону ылгаштыра бээр бир онзагай чаң бар. Ол болза, чугаа-сөс аразында-даа, аңаа ыт чок-даа олургаш, аксын өйлөп-өйлөп ажып, чазыладып каап олурар. Черле аксын аазадыры кеп-саам чок, ынчангаш чараазын сыуртынар. Назын талазы-биле бистер үе болдувус, ынчалза-даа көрүп турарымга, чырганың-на салдары боор, менден ол дыка кырганзыг. Бажының дүгү өле-көк апарган, достак хаваанда ханы-ханы сыгылар куржалы бергилээн, эът-ханы шүглүп калган. Ол хиреде кара карактарында оттар хевээр.

— Каш шак-тыр?— дидир оң.— Аштаарымны кандаай чоор — дээш, үзүктелгеш, немеди:— Ванна, малгашка кирип эгелээрге ынчап баар, а хөлге эштип турар болзунза, мырыңай холпактай бээр сен.

— Шак... шак элек-тир, чаа-ла он ийи ажып тур.

— Сугдан эккеп көрөм. Графинде суг чылып калган боор.

Хөл кыдында чер адааның суунда ажыксыг, дуссуг бир-ле амдан бар. Чем кылырынга таарышпас, а ижеринге ажыр-бас. Эртемденнер ону эм шынарлыг деп шинчилээн, ынчангаш кудук каскаш, хоорзалар дамчыштыр корпустарже аксып, тускай краннар кылып каан. Ишти-хырны багай кижилерге ону ижерин чөпшээрээр. Тывалар ону аржаан дижир. Курорттап келгеннерде ону ишпес кижиде чок.

Тура халааш, трико хөйлең, чүвүрүм кеде каапкаш, соок аржаанга баргаш, бодум хырным шартайгыже пактап алгаш, графин долдур аксып алдым. Ашак-оол кырлыг стаканга куткаш, соңга таваанда хүн караанга тургузуп кагды.

— Бичии чылый берзин. Оон ижер. Эмин эрттир соокта хэй — дидир.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ӨЛГЕН КИЖИНИҢ ЧУГААЗЫ

Мээң ат-шоламны Апык-оол Олчаевич дээр. Мен хенертен өлүп калган мен. Алган кадайымга-даа, ажы-төлүмге-даа чагыг-сөзүм берип шыдавадым. Өлүм кезээде ындыг, кара сагыштыг.

Мынчага дээр эрлик оранындан эеп келген кижичок. Ынчалза-даа хуулгаазын деп чүве бар боор-дур, дириг херечизи мен-дир мен. Төре аралчаан кижичок бүгү чүвени көрүп, билип, дыңнап чыдар чүве ышкажыл. Шынап харын, бүзүрөсс болзуңарза, бирден бирээ чокка чугаалап берейн.

Бурганнай бергеним соонда каш хонукта бажыңымга чүү болуп турганын билбес мен. Билдингир-ле, мени эки ажаап каар дээш дүвүрөп турган улус боор. Мени кым-даа кээп көрбеди.

Багай апаргаш, эмнелгениң соок черинге ийи хонган мен. Баштай үш кижичок чыткан бис. Чогум кымнарыл ол дээрзин көөр арга чок болган мен, чүге дээрге өлгөн кижилерни ак пөстөр-биле шыпкылап каан боор чораан. Мени база дораан шуглап кааннар. Чылыг болзун дээш эвес, анаа эмнелге чурумунда ындыг чүве ыйнаан.

Өлгөн кижилер чамдыкта эвээжей-даа бээр бис, бирде не-межи-даа бээр бис. Ынчалза-даа дөрт-бештен черле көвүде-ведивис. Оозун бодап көөрге, совет эмчилерниң күштүү черле илдең. Аарыг кижилер шупту-ла сегип үнүп турар.

Шуглак адаанда кижиниң көөр аргазы бар эвес, хажызындан дыңнап чыдарга, бурганнаан күжүрнү ол черниң ажилдакчылары кедирер боор чораан. Ол улустун өөрөнгени-даа аажок. Көжүй берген хол-буттарны эде-хере тырткылааш, идик-хевин өөктегилээн соонда, шупту белен дижирлер. Оон соонда бир шил арага, он шаа акша хирелиг хөлези алыр. Ынчанмай канчаар, өлгөн сөөктү кым халас хепкерип бээр боор.

Адак соонда мээң ээлчээм келген. Акший берген назылыг ийи херээжен кижини кирип келгеш, кырымда ак пөстү ап кааптылар. Оон даштын турган улустарга дыңналдыр: «Ам-даа чалы амытан, чүгле чурттаар турган кижини-дир. Күжүрнү, дириг-ле хевээр! Бурган-на бо!» дижиң, үргүлчү сүмележиң кедирип-ле эгеледилер. (Ол чугаа-биле кылган ажылының өртээн улгаттырып турарын билеп-ле чыттым). Хөйлеңимни болгаш даштыкы идик-хевимни ылап-ла кедирдилер. Ынчалза-даа майка биле ырыктаажымны ынаар кедирген хевирлиг, иштимге салгылап калдылар. Шын ыйнаан харын, ону кым ажып көрүп чыдар боор, оон ыңай өлүг кижини кылаштаар эвес, кайыын уштуна бээр боорлаан.

Бо-даа канчаар, кижини албас, ыт чивес чугаа-дыр, ёзулук тоол-домак мени хааржаам-биле бажыңымга эккеп салып калганда эгеледи. Чуруумну улгаттыргаш, кара пөс-биле хаажылааш, бедик черде чалап каан болду. Чаа ёзу ындыг чүве ыйнаан, телевизорну, көрүнчүктү шып каан. Кызыл пөс-биле шап каан хааржаам иштинге чыдып алгаш, оон чуксуг, чаа чоңгузуг чыдын билип чыттым.

Эң баштай чоок улустарым — ажы-төлүм, ада-ием, эш-өөрүм мени долгандыр олуруп алдылар. Оон соонда кадайым эш-өөрү-биле бир шил арага, ужа-төш баштадыр тудуп алган кирип келгеш, бажымда стол кырында салып калды. Таакпылавас-даа болзумза, бүдүн хап «Беломор» база. Ужур ындыг.

Уругларымның хөөкүй иезин — хоор сарыг Хорагайымны (кадайымны чассыдып ынчаар адаар кижини мен) сөөлгү каш хонукта көрбээн мен. Ыя аразында кырый хона берип-тир — карактарының кыдыгыларында, хаваанда сыгыглар тыпты берген, холдарының бичиизи кыскаштар-ла, эгиннери халагар, карактары өжүк.

— Хөөкүй, эът дээнде эзир оглу дег чүвем болгай аан — деп, кадайым дунук үн-биле чоңга дыңналдыр чугаалады. — Сөөлгү катап ижиң, чип алыр ыйнаан.

Күжүр эжим шынын-на чугаалады. Дириг чорааш, оон ындыг сөстөр черле дыңнаван мен.

Үнгөн-кирген чон арбын. Төрөлдөрдөмдөн ангыда, колдуу-ла мээң эштерим, кадайымның өднүктөри база эжен эндерик, танывазым улус безин эңмежок. Кижилер үзүк чок кээп-ле турдулар. Кара жожааларда бижиктерлиг боодал-боодал чечектер бажыңны долуп-ла тур. Бо бүгү меңээ хүндүткел-дир. Чырык чер кырынга кижин болуп төрүттүнгөш, хилис чуртта-ваан-дыр мен деп, дош ышкаш, соок иштимде чоргаарланып чыттым.

Келген кижилер бүрүзү кадайымга мөгейип турдулар:

— Эргим хүндүлүг Хорагай Хорлууевна! Силерниң өг-бүлөңөргө таварышкан ажыг-шүжүүңөрни деңге үлежип тур бис. Бистин ханы кажыыдалывысты база хүлээп ап көрүңөр.

Ол база хүндүлөл. Мээң кадайым база кижин-дир.

Мээң хааржаам чанынга даңгаар-ла элээр кижилер олурдулар. Ол чорук мени аажок өөртү. Кышкы хар дег, соок мага-бодум безин чылыгып чытты.

— Хөөкүйнүң чаражын — деп кадайымның бир эжин сеткилиниң ханызындан кээргеп чугаалап орду.— Диринг-ле боду хевээр. Черле кезээде кижиден өске, арыг-силлиг чоруур акый-ла болгай.

Билир мен, ында бичин-даа чашпаа чорук соргаа чок. Кадайымның ол эжин кижиниң кызыл арнынга чугаалаар үрөн чораан. Бир катап оң ашаа-биле балыктап чораш, орук ара бичин чүве чылбартыпкаш, бажыңыңга кара малгаш кирип келген бис. Бистерни балыкчылар эвес, хаваннар-дыр силер дээнин утпаан мен. Шын-дыр, дорт сөстүг кижин чорду. Оон үнелиг чугаазын сонгу назынымда-даа сагып чоруур мен.

Шак орайтай бергенде, хенертен эжик хак-хок дээн соонда бир-ле эзирик кижин шуугап кирип органы дыңналды. Ынаар ыглаар-даа, чугааланыр-даа: «Чангыс эжим кызыл-дустай берген. Мен муңгаравайын, кым муңгараарыл? Мен ишпейн, кым ижерил?» Оон улус ол-бо хоруп турда-ла, мээң чыткан өрээлимче эмдик буга дег чаза чүткүп кирип келди. Олурган кижилер ону менче чоокшулатпадылар. Ынчаарга карманындан водка уштуп эккелгөш, оң саткан арагазы мээң бажым чанынга ыяап-ла турар чүве деп негеди. Ол арага делгири эвес, ыдыктыг чер-дир дээш, келген кижинге оозун дедир карманиаткаш, арай боорда үндүрүп чорудуптулар.

База-ла билип чыттым: ол дээрге кажыыдал эвес, ол дээрге кара кузум-дур. Эзирик келген кижин, катканын, мээң кончуг эжим боор ийик. Мүн-не харын чангыс организацияда ажылдап турар улус бис. Мени черле көрбөс кижин. Оон оозу хей чүвү ~~бир кижин, кижин өжүтөр~~ бире эвес. Бир катап мын-

дыг таварылга болган чүве. Бистинь организациявыс уругларывыстың дыштаныр лагерин белеткеп, шеф кылыр апарган. Демги эш тургаш, ажыл хүнүнде чорудар деп мындыг. Мен тургаш, ийи дыштаныр хүннүң херээ чүл, субботада ажылдаар деп санал киирген мен. Бүгү улус мени деткээн. Ол-ладыр, ооң соонда ыяап-ла менээ удур чүве чугаалаар апарган. Мен соок дээн болзумза, ол изиг дээр. Мен ак дээн болзумза, ол кара дээр. Кижиги ындыг шолук сеткилдиг боор бе? Ам кээп, мээң аъдым бажының хоя бергенинге хыы ханып, шил кыланнадып турары ол-дур. Кижилер, кыдыра угаанныг чорбаңар.

Мээң дугайымда эштеримнинь аас-сөзү чаңгыс болду:

— Эжинге эъдин кезип бээринден-даа чалданмас кижиги.

Ол көзүлдүр-ле хөөредипкен чугаа болду. Ынчалза-даа канчаар, бо таварылганың чаңчылы черле ындыг.

Кежээ дургу, даңны атсы оожум-топтуг чугаа болду. Колдуунда-ла мээң дугайымда. Улуг ажыл-ишчи, аян-чорукчу-даа болдум. Чолаачы, фотограф, чурукчу, ыраажы, тоолчу-даа апардым. Тараажы, кадарчы, аңчы, балыкчы дээш черле кым болбадым дээр. Чүнү чугаалаар боор, чамдыкта арай чигирин көвүдөдип-даа тургаш болза, багай апарган кижининь дугайын эш-өөрү ынчаар сактырга, өөрүнчүг-ле боор чүве чораан.

Хоор сарыг Хорагайым чеже ыглаар, карааның суу кургай берген, база-ла мээң дугайымда куду көрүп алган чугаалап орду:

— Шын харын, бистинь ачавыстың кылбас-тутпас ажылы чок кижиги. Шала-даа, хеп-даа чуур. Ыяштаар, суглаар, паштаныр. Бо кижиги дөрт буттуг, дөрт холдуг эвес, ажыл-ишке четтикпейн баар боор чүве. Бистинь ачавыс уругларының орбакдыдын безин боду тыртар кижиги. Оларының майтактарын база боду септээр. Огородка ажылдаанда үнү мырыңай чиде бээр. Ажы-төлүвүс көвей болгаш, ону база кончуг чугула ажыл деп санаар улус бис. Шала күскээр бистинь бажыңывыска бир-ле улуг найыр-наадым турар чүве. Уругларымның ачазы бодунун чогаадып алган рецептилери-биле янзы-бүрү салаттар, крошкалар, шилер, мүннер, ийи дугаар чемнер кылыр. Оон кожаларын, таныштарын, өннүктерин, оон туржук бажың чаны-биле эртип чыткан үш танывазы безин кижилерни чалаар. Амзаңар, чооглаңар, ижинер, чинер дээш туруп-ла бээр. Ынчан чүү боор, бир эжи бирээни бөрбейтип алган чедип кээр, өске эжи өскени бөрбейтип алган чедип кээр, боду база эге куруг орбас. Ынчап барганда «дегустация» деп

сөстүг күжүр болгай. Мен дээрге хейде-ле кылыктанып, сааскан ышкаш, шыжыгайнып-ла турар мен. Хөөкүйнү кончуп, алкаголик Апык-оолдуң алкаголии хайны берген-дир деп чаңчаарымга-даа чүве ыттаар эвес. Хей ынчап чораан кижидир мен ийин. Дүжүт байырлалы деп чүве кайда-даа бар болгай. Сабантуй...

Кадайым харлыга берди. Билбейн чораан-дыр мен, уругларым авазы ындыг кончуг угаанныг кижидир болган-дыр. Кады-кыраанымның чугаазын дыңнааш, ыым кээп чытты. Караам соглуп калган, ол-ла кончуг.

Ол данны атсы эш-өөрүм мээң чанымдан ыравадылар, карктарын безин шинмедилер. Чугаалажып, олура хондулар. Чүгле мээң дугайымда эвес. Чамдыкта ажыл-агый дугайымда изиг-изиг маргыжып турдулар. Бо чылын тараа-быдаа-даа, сизген-ширбииниш-даа чаагай болган. Дүжүттү канчап кыска хуусаада чидириг чокка ажаап алырыл? Нийтининг малынга ийин чылда чедер чем-суурну белеткээр херек. Бо айтырыглар дээрге чүгле көдээ ажыл-ишчилернинг эвес, бүгү улустун херээ болгай. Өлгөн кижидир дугайын чеже ылбырадыр боор, ёзулуг чугаа бо-дур. Эр хейлер! Дылым эглир болза, мен-даа чугаага киржиксеп чыттым.

Дириг чорааш, мен база хөй чүүлдерни көргөн мен. Өөрүшкү-маңайны-даа, ажыг-шүжүгүнү-даа, байыр-наадымны-даа. Бо бүгүнү чүгле арага-дарыга дүлүптер таварылгалар бисте көвүдээни чажыт эвес. Эрткен чылын чоок төрелим кижининг чок апарган черинге чорааш ырмам сынган. Аарыг күжүр тынныг чыдырда-ла, хамык төрөл-дөргүлү арагалап-ла эгелээн. Ол мөчүп каарга, мырыңай дам барган: өгдө улус өгдө ишкен, даштын улус даштын пактаан, бир кезек кижидир херим даштында бөлүглешкен. Ыглап-даа турар кижидир бар, ырлап-даа турар кижидир бар. Шала кырында базар-баар чер чок, ушкан кижилер — ирик черзилер-ле. Үңгээн, сойган кижилер чаъс соонда шыйлашкыннар-ла. Чалчышкан, чогушкан, херберлешкен, содаалашкан, оон туржук байыргашкан — кандыг амытаннарны чок дээр. Садыгдан араганы хааржак-хааржаа-биле чүктеп эккеп турдулар. Кымның карманы кылын эвес дээн хевирлиг чарыш чоруп турду. Чырык чер кырынга чурттап чораан кижиге ханы тураскаал ол бе, мөңгө маанай ол бе?

Хомудаар, хомудавааска-даа, бодуну бүгү эчис-сорулгазын бүрүнү-биле чедип алгаш, хөөрүнге сагыш амыр барып чыдып алган кижилер чок. Соңгалаттынмаан бажыңнар, шала тараан шөлдер, доостунмаан оруктар, чартык кажгаалар, чирик бугалар, ойбак крышалар, септеттинмээн машиналар.

чамдыгыр гаражтар — чежезин ол дээр. Кызыл-дустаан кижини ажаап тургаш, чугаалажыр, сүмележир ужурлуг айтырыглар бо-дур. Мөчээн кижинин чедир кылбаан ажыл-херээн уламчылаары, ону доозары — аңаа эң чырык тураскаал ол.

Чанымга хонган эш-өөрүмнүң бир чугаазы мени кончуг-ла дүвүретти. Ону ээлбес дылым-биле илередип шыдавастыр мен.

Бир эжим оргаш:

— Күжүр эживистиң өл-чаш ажы-төлүн ыяп-ла бут кырынга тургусчуп каар бис — диди.

Сокнастай берген чүрээм ол сөстөрдөн катап ажылдай бер часты. Сактырымга, харын мырыңай ийи-үш соп чоруй доктаай берди ышкаш. Кижилерге кижизиг хамаарылга деп чүве ындыг кончуг дээштиг болур чорду. Дириг чорааш, бодум безин эскербейн чораан болдум. Ам кээп, хөлү эрте бергенде, өлүг чыда билгеним ол-дур.

Даартазында, мени чевегже үндүрер хүн, хамык дүвүрээзин кара эртенден эгеледи. Улус үнүп-кирип, буу-хаа шааранайнып-ла турду. Оозу чок боор, моозу четпес боор. Ол аразында ында-хаая аскыылда-шүгүмчүлелдер база дыңналып каап турду: хөйлени мындыг, иди ындыг. Сөөлүнде улуг акым озалдап чедип келгеш, кенинге кезек шорулгулады: «Дуңмамга чник өртектиг хеп кедирип каан-дыр сен». Хамык ужур ында эвес чүве-дир ийин, арыг-сплиг, чаа-ла болза ажырбас. Тура халый бээр харыктыг болзумза, кулугурнуң чаагыңче бир дажааш, таптыг сургаар ийик мен. Найыр-наадымче баар дээн эвес мен, аар өртектиг коя хептиң меңээ херээ чүл? Дириг чорааш эки кеттинип чордум. Черле ынчаш, каас-чараш идик-хеп дээрге дириг кижилерниң эдилели-дир.

Элээн дүвүрээзинер соонда мени бажыңымдан хааржаам-биле чоок эштерим көдүрүп үндүргеш, олбук-хевис чадып каан чадагай машина кырынга салгаш, хөөрже углай чорутулар. Шак ынчан соок караам чажын база төгөр частым. Дириг чорааш, черле мынча хөй эш-өөрлүг мен деп окта-ла бодавайн чораан болдум. Хааржакта кижини ковайып алып эвес, машина соондан шуушкан чоннуң ужун көрүп шыдаваан мен.

Кижиниң эш-өөрү дээрге өг-бүлезинге үнүп-киржип, аш-чемин ишчил-чижип азы кады-кожа ажылдап, тон дора дээрге экилежип-мендилежип, хол тутчуп чоруур кижилери деп бодал чораан мен. Ам херек кырында көөрүмге, мырыңай ындыг эвес болду. Эш-өөрү дээрге чону. Таныыр, танывазы хамаан чок. Чонуңга шынчы бараан болган тудум, сээң эш-өөрүн көвей болур.

Дириг кижиге бүдүн өртемчей-даа бичии ышкаш сагындырар чүве болгай. Өлүг кижиге дөрт-ле базым оңгар херек чораак.

Мени сөөлгү орукче үдээн кажыыдал хуралга элээн каш эштер сөс алды. Чонум мурнунга кылыпкан онза ачы-хавы-яам чок-даа болза, эш-өөрүм мээң адымга дыка хөй чылыг сөстөрүнн чугаалады: «өг-бүлезиниң баштыңы», «коллективтинң өзээ», «хөй-ниитиниң даянгыжы», «аныяктарнын дагдыныкчызы»...

Адак соонда чоок кижилерим мээң-биле сөөлгү катап чарлып алыр дээш четкилеп келдилер. Ыы-сыы-биле арны-бажымны ошкап-чыттап, тудуп-суйбап шаг болдулар. Күжүр кырган ада-нем мээң орнумга боттарывыс өлү бээривис кай дижип, карактарының суун ижип турлар. Ол бүгү-даа канчаар, уругларымынң ыы-сызыннан, чажым чанды. Бо назыда чүнү көрбедим дээр — кончудуп-даа чордум, бактадылдаа чордум. Доцуп-дожап-даа, аштап-суксап-даа. Ынчалза-даа мындыг кээргенчиг болгаш уяранчыг ундарал көрүп чорбаан мен. Чассыгбайларымның карактарының изиг чаштары соок арнымга чаашкын суу дег дүжүп турдулар. «Ачай, чүге чыдыр сен, туруп кел!» деп, чаш чүвелерим алгыржырга, сагыш-сеткилим кованайнып чытты. Кижиге уругларының дөгезинге ынак болгай, ынчалза-даа оларның аразында эн эргими база турар боор чүве. Мээң ортун оглум ындыг кижиге. Ынакпайым анаа ыглап эвес, шуут-ла тепкиленип, өө тынып турду. Күжүр оглум тырлып-тырлып, бир орталанып келгеш, агаарны ам-даа быжыкпаан чаш хөрээн долдур сыра каап-каш: «Сен чогуңда кым-биле балыктаар мен, ачай?» дептерге, соолбургай караамдан соок чаш бүлдеш дээн ышкаш болду.

Күжүр кадайым арны-бажымда бүдүн чер арттырбайн ошкап-чыттап, карактарының изиг чажы-биле чуп, ишкирнип чугааланып-ла тур: «Хөөкүй Апыккайым, уругларымынң ачазы, кады-кырааным, сээң элекке ынчап баарыңны угаан-дүжүмге-даа көрүп чорбаан мен. Кандыг хүн төрүттүнген ындыг бак салымның амытан боор мен. Күжүр эжим, уруглары-высты түрөтпес мен, кижилер кылып каар мен... Ачазы, ачазы! Мени дыңнап чыдыр сен бе? Чамдыкта хей черге сени кончуп-даа чораан мен. Өршээ, эжим! Мен шын сеткилим-биле сени аттынмайн чораан мен. Чүгле эки чорзун дээш, чонга хүндүледип чорзун дээш, ажы-төлүңге үлегерлиг ада болзун дээш... Сээң мурнунга, ажы-төлүмнүң мурнунга, чонунун мурнунга багай чүве черле кылбаан мен. Бир эвес... бир

эвес оода чаңгыс катап сээң сеткилиц хомудадыпкан болзум-за, өршээ, ачазы...»

Кадайымны ыңдыг чаагай сеткилдиг кижиги деп кажан-даа бодавайн чораан мен. Ам хамык чүве эрте бергенде, дой доозулганда миннип чыдар кончуумну, мелегейимни. Уругларымның хөөкүй незин хей черге ону-мону эккел, ооң-мооң багай деп чеже катап кончувадым дээр, чеже катап чаңчавадым дээр. Бо бүгү даржылганы хоор сарыг Хорагайым дааш-шимээн чокка шыдажып келген. Улуска-даа чарлап чорбаан, эш-өөрүңге-даа шуугап чорбаан. Ажы-төлдү төрүп, оларның ишти-хырны, идик-хеви дээш амыр-дыжын чедир удувайн, албан-херектинг ажыл-ижин база кылып, ооң соонда маң-биле бажынынче далажып — бүгү чүвеге четтигип чораан. Ох, амыдыралдың кичээлдерин хөлү эрте бергенде билип чыдар чаржынчымыны! Бир эвес чуртталга деп адаар магалыг чыргаланнны катап эгелээр салым турган чүве болза, ам олче сыр өске карак-биле көөр ийик мен. Амыдырал чүгле чырык чер кырында болганда, чырык чер кырынга найыралдыг чурттанар деп, эш-өөрүңге чагып чор деп, Хорагайымга сымыранып чыттым.

Ам черле мени ажаап доозар үе келди. Ооң соонда хүүректер каңгыраар ыйнаан. Чер адаанда кижиги, мен ону кайын дыннаар мен.

Бажының дүктери авыраара берген кадайым ковайып туруп келгеш, менче ыжык карактары-биле көрүп алган тур.

— Ха-дунма, чонум! — деп, ол шедиргеленчек үн-биле чугаалапкаш, база катап харлыга берди. (Ам ооң чүнү чугаалаары ол боор деп кайган чыттым).

Кадайым холдары-биле, чарлы бээр ийне дээн ышкаш, бажын ыяк туткаш, сирилээш-даа болза, бүзүрелдиг сөстөр-биле чугаалады:

— Ха-дунма, чонум! Мен ам-даа аныяк чалы мен, ам-даа өг-бүле тудуп, ажы-төлдү төрүп-божуп болур мен. Ынчалза-даа ынак эжимге, уругларымның ачазынга шынчы тураскаалым кылдыр моон соңгаар ашакка барбазымны силерниң мурнунарга дангыраглап тур мен...

Чыылган чоннуң кыры-биле кара хөлөгө таварып эрте берген ышкаш болду. Эр улус өскээр көрнү берди. Херээжен улус ыглажыпты. Кымдан-даа ыятпайн, херээжен сеткилинден ыглажып турдулар.

Бир эвес бистиң чуртталгавыс дедир кылдыр чаяаттыңан болза, мен ыңдыг даңгырак хүлээп ап шыдаар турган мен бе? Эргим эр хиндиктиг эш-өөрүм, мени өршээп көрүңер, силерге ыңдыг таварылга ужурашкан болза канчаар силер? Чүгле

херээжен угаан ону бодай шыдаар турган боор! Күжүр эжимни, хоор сарыг Хорагайымны!

Мен ам хааржаамдан ыяап-ла турар ужурлуг мен. Үр чыдар эргем чок. Оон башка орай болур, удавас чер адаанга баар мен. Ам дораан тургаш: «Ынча диве, авазы, хоор сарыг Хорагайым! Өлгөн-биле кады өлүр эвес. Чырык чер кырында арткан кижги амыдыралды уламчылаар апаар. Ынча хөй өлчаш ажы-төлдү бут кырынга тургузар деп чүве чаңгыс сенээ берге болгай. Ажырбас, авазы, сеткилинге тааржыр кижги тывылза, өг-бүледен тудуп алыр сен. Чүгле арагачы кижиге барбас сен деп, чугаалаар ужурлуг мен. Мээң оомдан чүү-даа бүтпеди. Өлүм дээрге өлүм-не болгай, канчалдыр-даа мынгарылгаш туруп чадап кагдым.

Оон соонда чүү боор, аар халып кырымда келди. Алдын хүнүм, байырлыг! Чырык черим, байырлыг! Хак-хок дээн соонда моң маскалар хааржактын ызыртып каан кадагларын шымындыр каккылай берди. Ындыг-даа дааш-шимээн дыннап чорбаан мен.

Ынчан шынап-ла шыдашапдым. Байгы күжүмнү мөөң-нээш, иштимде: «Бирээ, ийи, үш!» деп санааш, үлчү бодум-биле тура халып келдим. Орнум кырында чыдыр мен. Ортун оглум маска тудуп алган, балыктаар херекселдерин соктаан олур.

Мээң хоор сарыг Хорагайым даңгына эвес кижги, ынчалза-даа ынчан көөрүмге, чаражы аажок болду, артында аныяксий берген. Уругларымны дөгerezин чассыткаш, кадайымны ошқап кагдым. Оон дсрим чодуп, сербээдей берген олур мен.

— Ол канчаарың ол, ачазы?— деп, хоор сарыг Хорагайым кайгап айтырды.

— Анаа-ла — деп кагдым.

Ол эртен ажылымче далажып бар чыткаш, амыдыралдың чаагайын магададым. Сактырымга, мурнунда ону көрбээн-даа ышкаш болдум. Кижилер тодуг-догаа, каас-шиник, аныяк оолдар мөге-мөге, аныяк кыстар хертеш-хертеш. Амыдырал магалыг-дыр. Ындыг чараш кулугурну канчап хоомай чурттаар боор!

Эдуард ДОНГАК

КӨВЕЙ-АТТЫГ

Ашактын соңгаар бир хоорайда чурттап чорууру хеймер оглу чедип келир мен деп телеграмма ыткан. Кадайы-биле эвес чүгле улуг оглун эдертип алгаш келир. Суурда акылары,

угбаларының чаңгызының-даа бажыңыңга барбас деп база дыңнаткан. Чылдагааны чүгле чаңгыс: өглер кезип чоруур чай чок. Улуг оглу кино тырттырар аппараттыг. Ада-иезиниң төрөөн чери кедергей чараш чурумалдыг деп дыннааш, оолдун сеткили дөстүнмейн барган. Ада-иези кайызы-даа эртем ажылы кылып турар болгаш оолдарын эдерттпкеш, шөлээттеп чоруур харыы чок. Ынчангаш Хеймер-оол бо чайны ажыглап, шөлээзиниң чартыын маңаа эрттирер бодаан. Орукчирикке катый-хаара санап кээрге, адазының аалыңга турар хонуу мырыңай чөгенчиг.

Хеймер-оол суурга самолёттап келирге, «Москвич» ону маңап турган. Честези, угбазы, чаавалары, акыларының чамдыызы бар.

— Бичии када мээң бажыңымга кире дүжүптер силер, Хеймер — деп, улуг угбазы чалынган хевирлиг дилээн.

— Бирээнерниң өөнгө киргеш, өскелерниинге кирбеске хоржок. Кел чыда чаңгыс өггө кирер бис. Аңаа шупту чедип келир силер — деп, ол карманындан бичии календарь саазынын уштуп келгеш, олче көрүп, иштинде хонуунун бирээзин казып каапкан.

— Чүү адам чүвөл бо? Арай деп чедип келгеш, төрөлдөргүлүнүң аалдарын оюп кааптар — деп, ортун акызы черле дүргөн кижии болгаш, баг билбес эмдик аът дег чаңын кирип бар чыткан.

— Чай чок улус канчаарыл. Ыяап келир бис деп кеним чугаалаан. Бо оол катааттарының аалыңга безин барбаан кижии-дир — деп, чыткан хой тургуспас аажылыг, ортунундан биче хазы, чүвениң кара шынын чугаалаан.

— Машина бо-ла болгай — дээш, честези чемоданнарны, чүктээр шоодайларны багажникке тырааш, аңаа сыңмайн барганнарны машинаның артыкы олудунга салгылапкан.

Машина салып ыңай болган. Самолётка адашкыларны уткуп келген төрөлдери хол чайып чыдып калган. Эткен аксынга ээ болур ужурлуг деп шуптузунун чагыы ыңдыг. Чүгле чаңгыс бажыңга, чаңгыс хүн деп дунмазының сагындырыы база чаңгыс.

Суурнун кедергей даштыг оруу-биле ол-бо дыйлаңнадып чоруй, хүн бадар талада хемни кешкеш, ооң эриин өрү чоктапканнар. Мында база дажы кедергей. Ынаар чоруткан орук дыйлагар-ла чүвө.

— Машинаң кажан саткан чүвөл, честей? — деп, Хеймер-оол айтырган.

— Мээнии эвес. Ачаң сатка-ла беш чыл чеде берген.

Бистер-ле эдилеп чоруур-дур бис — деп, честези тайылбыр-лаан.

Дүре шывадапкан аргамчы дег оруктап хап олура, хем оруунга келгеннер. Кара-Сугнуң сиген шөлүн дескиндир кажаалап каан. Чамдык черлерде эрги дестер ам-даа хевээр. Ачазы-биле кады ол дести чаартып, алгыдыр кажаа тудуп чораанын Хеймер-оол дүүнгү дег сактып чораан. Онгу классты доозуп, дээди өөрсдилге черинче кирген соонда ол ачазы-биле кады моон сиген кеспестээн. Буга уннарын дургаар, шыктыг чер бүрүзүн шуптузун кажаалап алза аар деп ачазының болган-на чок чугаалай бээрин ол чарт сагынгн. Эрги дестерни эрте халыда бергеш, буга унун дургаар шөйлү берген, хыртындан херимнээн сиген кажаазының уну-биле сыылады тут-суптарга, кажааның төнгөн ужунда чаңгыс өг көзүлген.

Оглу келир дээнин дүүнден бээр манап келген, Көвей-Аттыг ыт ээрерге-ле үне халыыр. Бо удаада ол даштыгаа олурган. Алдыыртан доозун кел чыдарга, чүрээ бырлаңнап, артында туруп келген. Келзе-ле күдээзи. Ооң чанында чаак салы арнын дуглаар чыгай берген, алдынналчак тудаларлыг көстүктүг кижини машинадан аары кончуг үнүп олурган. Артыкы олуттан база-ла көстүктүг, узуну кедергей, чиңгежек сыныгы, бажын кыстарныы дег үндүрүп алган оол чииги аажок үне халааш, ашакче база өгже кезе кайгап алгаш турган.

Ашактың күдээзи маңнап кээп, ооң-биле хол тутчуп менидилешкен.

— Бо кайы черден келген даргалар боор, оглум? Чер шинчээчилери бе?— деп, ол айтырган.

Күдээзи олче чиктигзинип көргөн. Шыны бе, баштаа бе, азы чөнүй бээри ол чоор бе деп бодаан.

— Оолдарың ышкакжыл — дээн.

— Ораным-на бо! Бо мындыг салды канчап үндүрүп алганың ол, Хеймерим? Чоп сени мындыг салдыг деп билбежик мен. Оглуң бо бе?— деп, адазындан бедип турар оолче карактарын имирертип, топтап көре берген.

— Экии, ачай!— дээш, Хеймер-оол адазын куспактап алгаш, салбайн шаг болган.

— Он чыл көрбедим. Бир чорааш, оглум беш харлыг дидиң. Ам он беш харлыг оглум бо бе? Чоп кончуг азыра төл чүвсө? Кырган-ачаң-дыр мен, оглум — дээш, узун оолдуң холун ийн-холдап адыштап, өгже чалаан. Ол кырган-ачазының айтырыгларын-даа харыылаvas, ачазынче көргеш, каттырып каар болган.

Өгге кирип келгеннер. Ай-оол ынаага бир үскеш, бажын ээктирип, ам база үзүптеринден коргуп, күдүйүп алгаш тур-

ган. Өгдө чүү-даа чок. Дөрде чыкпак стол, ооң чанында база чыкпак сандайлар, дүрөр оруннарны сыккылааш, ханада чөлендир тургузуп каан. Үлгүүрге талазында кухня столу. Ооң кырында ыяш деспиде дүлгөн эът долдур салып каан.

— Дөрже, оглум. Ачаң чанынче эрте бер, чачыым — деп, ашак оглунуң оглун эгин бажын суйбаан. Ачазы аңаа бир-ле чүве чугаалаарга, ол чыкпак сандайга эпчогу кончуг олуруп алган.

Ашак ожук пашта-ла барган. Газка шай чылыдып, дүлүп кааны эддиниң чаглыг-чаглыын дедир пашче суга берген. Оолдары эртеңги самолётка чедип келир боор дээш ыяк беткенип алган хире.

— Что папа? Это мой дедушка, да?— деп, Ай-оол өгнү дескиндир база катап көргөш, ачазындан ылавылаан.

— А что?— деп, ачазы удур айтырган.

— Ты раньше говорил, что твой отец работяга. У него все есть. А этот дед очень беден, мне кажется.

— Значит, дед твой на деда не похож, да? Вот сейчас приехали. На чьей машине думаешь? На улице «Нива» брезентом покрытая стоит. Чья она?— дээш, ачазы чула каттырган.

— Оглуң тывалап билбес бе?— деп, ашак чугаанын утказын билбейн айтыргаш, харыы-даа манавайн, оолдарының баарынга демир тавактарга эът салып, белен изиг шай аксындан тудуп көргөн. Стол иштинден тудалыг хрустальдарны, ак аржыыл-биле чөвүглөй тудуп, оларны база стол кырынга салып, ынаар шай куткан. Хоорай улузун хоорайжы ёзу-биле уткуп аар дээш дыка-ла кысканын Хеймер-оол бүдүү билип олурган.

— Чемнениңер, чемнениңер, оолдарым!— дээш, кестик бижектерни база деспи кырынга салыпкан.— А сен база олур, оглум — дээш, күдээзин чанынга олуртуп алган.

* * *

Көвей-Аттыг дээрге, ооң та каш дугаар шолазы. Өөрени берген ады-даа ол. Харын-даа уруг-дарыы, кенээттери, күдээзи безин өгбезиниң шын ады кылып алганнар. Ооң үнүп келгениниң ужур-чөвүн коптарар, сайгарар чүве болза, ооң шын адынын багайында эвес чүве-дир ийин ол. Ада-иезиниң адап бергени адын кижини канчап канчалтар боор. Адым багай дээш кымга чарбыттынар боор. Ынчаарга ооң багай атка чедингени база ужурлуг.

Торгалыгның Ооруг ынчаар Бокалаар деп кижини чурттап чораан. Ооң алды уруу чаңгыс чылын бүрлүгүлөп калган. Хам, лама дээш чалаваан кижини чок. Ашак дөргөн харның

эргинин арта база бергенде, база бир оол төрүттүнген. Аза-буктан дестирип, оглунга багай ат тыпсып берген. Үзер-Хуна. Чудангы эвес, тоолдарда ышкаш, хая-дашты буза үзүптер каң селеме мыйыстыг, адыг-хайыракан хамаан чок, аза-букту безин шиш баштыг мыйызы-биле коргудуптар хуна кылдыр адап алган. Багай аттыг оглу доктаап, аарыг-аржык-даа чок, орлан-шоваа өзүп олурган.

Ооң соонда база бир кижини өг-бүлеге немежип келген. Аваның олчазы — оол. Ашак денгерлерниң ээзинден дилеп-чанннып оглунга Чартак-Хуна деп ат тывыскан. Улуг хазындан безин кашпагай, артында ааспырак оол мандып олурган.

Ашак мырыңай бежениээриниң кырында чорда, хеймер оол төрүттүнген. Аза сарты ақылары багай аттыг болганының ачызында доктааган деп Бокалаар ашак амырап, мырыңай кырый бергеш, көстүп келген чүвезин база хунага дөмейлеп алган. Харын-даа сүргүн үезинде хуна деп, хай-бачыт оон даг ажыр ырак чорзун кылдыр шийтпирлеп алган.

Сазыг-Хуна. Бокалаарның үш дугаар хуна аттыг, хеймер оглунуң орланы-даа кайгамчык төл болган. Хар четпейн-не кылаштай берген. Үш харлыг боду чыткан молдурганы чавыдактай каапкаш, мөөп маңнаарга-даа белен калбас.

Ынчангы шагда тыва кижиниң эң-не мергежили мал-маган болганда, Сазыг-Хунаның эмдик аьттан кара чажындан чайылбазы, шалба чаяр талазы-биле кымны-даа мурнунга киирбезинде онзагай чүү деп. Ынчалза-даа ооң кылбазы чок төл. Он харлыг тургаш-ла ачазының бергени чактырын чүктелкеш, кара чаңгыс огу-биле чинге анны ыяп ужуруп алыр. Ооң уран-шеверин чон кайгаан. Баштай демиртең тудуп алгаш, хадың урузундан аяк, тавак дөңгүп эгелээн. Он беш харлыг тургаш, кончуг бижекти соптар апарган. Қалган ачазының ыштыг чадырынга олурупкаш, улус айбызы кылып, чүгле бодунуң эвес, ортун акызының хырны-боску, идик-хевинге ёзулуг ээ болу берген.

Сазыг-Хуна он алдылыг. Ынчалза-даа байларның айбычызы болбушаан. Ажыы-биле чугаалаарга, ооргада өөделиг оттуу-даа чок, хендирбеде астып алган кестии-даа чок. Мүнне эки көргенниң салган эьдин кезип чиир кестик бижээн идиинге чажыра суп алгаш чоруур.

Ол бир катап ойтулааштаан үе-чергезинниң аразынга чеде берген. Хайлыг кижини бүрүзү аьттыг-хөлдүг. Ооң чызаалап чорааны, шору мал-маганныг улустуң уруу база богба чавыдактап алган. Қады чораан байлар уругларының көгүү чүве ийикпе, азы шынап-ла чыраа, саяк мунган база-ла ужа дайнаар укутларның ажы-төлүнүң хей салгыны чүве, чүрээниң

чаңгыс идегели ол кежээ оон хөңнүңге чаа дегген. Дээр-дээрдс моон соңгаар бээрлээр аргажок кылдыр дегген. Ырлапканда кымдан артык Сазыг-Хуна кожаң ырын уярадыр салып-салып, уругнун чанынга чоокшулап келген. Уруглар бөлүк торлаа дег дүрт кылдыр десе бергеннер. Удаваанда хоранныг ыры дынналган. Хөй-даа кижиниң эвес, чүглс ол ынакшаан уруунун:

Базар аъттыг, челер аъттыг
Бастырып кел, челдирип кел.
Базар аът чок багай чүве
Барып чедип, уйгуң уду.

Ындыг кожаң сөөлүнде аъттар даваны дадырткайнып чоруй барган. Сазыг-Хуна ажынганындан хөрээ догдаңайнып туруп-туруп, чүнү канчаар боор, ыштыг чадырынга басып келген. Удаваанда аъттар даваны дадыраан сөөлүнде, кезек кижн аалды мырыңай эжиктедип эрткеннер. Оолдар, уругларның холушкан үнү чайтыңайнып чоруй барган.

Челер аъттыг, базар аъттыг
Челдирип кел, бастырып кел.
Челер аът чок багай чүве
Чедип барып, уйгуң уду.

Сазыг-Хунаның уйгузу келбээн. Ол туруп келгеш, даштын барбада өжүрүп алганы хөмүрүн кирип, хөрүүн белеткей берген. Ада-иелиг, аъттыг-хөлдүг чүвелерниң кочу тооннуг кожамыынга кылыктанып, адаан-өжээн негеп, мези белеткеп алыр дээш эвес, чыраа-саяк эвес-даа болза, оода мунуп чоруур хөлге тып алыр деп ол бодап алган.

Сазыг-Хуна Арыдан тараалап чорааш, Улуг-Шөлде бир орустан чес, хола, ак-демирден кылган эрги савалар алган. Оларны эргизип, холуштуруп тургаш, ай базыткыыштарлыг чүген, чулар кылып эгелээн. Ам оозун доозар дээш эр-даа чүү боор, уйгу-даа чок дарганнанып кирипкен.

Сазыг-Хуна базыткыыштарын кудуп алгаш, хулбүс мойнаандан эттээн баа-биле чүген, чулар баглап алган. Элээн балдырлыг, чылгы малы колдаан кижиге чеде бээрге, кызырак берген.

* * *

Сазыг-Хуна ам ёзулуг эр апарган. Дааранза даараныр, дарганназа дарганнаар аныяк эр бир чылын Улуг-Шөлге тараалап чеде бергеш, аңаа ояар доктаай берген. Сарбаазы ам чедишкен бе болуп, богба, чаваалыг апарган. Чазын чер чарып тургаш, аът бажы мундуруп турганы уруг, күзүн тараа

ажаажып кээрге, ёзулуг кыс кылдыр өзе берген, сактырга өзен черде кып-кызыл чечек-даа ышкаш. Акыларынче тараалыг кош ажырыпкаш, Сазыг-Хуна аңаа артып калган.

Улуг-Шөлде орустарның бажыңнарын көрүп тургаш, Кызыл-Туруг баарыңга өг-оран кыла шаап алган. Сиген-ширбиш, тараа-быдаа тарыыр шөлдериниң хараганын туруп, каапкан, мал-маганы-даа немешкен.

Ол бир-ле чайын Торгалыг ооруунга төрелдеп келген. Биеэги кожацнап турар уруу база өглүг-баштыг апарган. Аныяктың частыры-даа болур-ла ыйнаан, Сазыг-Хунаның хөррэн өйүп чоруур чаңгыс чүве бар. Ол—баштайгы ынакшааны уругнуң ону чектеп ырлааны, балдырлыг кижжи көрүп кааш чүнү-даа уттупканы. Аңаа черле көстүр деп бодап чорааны боттанган. Уругнуң аалының чанынга кежээ чылбырты чортуп келирге, оозу инек хавырып чораан. Эргидеги чаңын чаңнап, эзеңгизин дөгөптөргө, уруг боданып туруп-туруп ушкажыпкан.

Орай имир дүжүп турда, уругнуң аалынга хал келгенер. Ону дүжүрүп каапкаш, аъдының дынын шеле сон, ээги-ледип тургаш, ырлап-ла бадырган.

Аалымда база-ла бар,
Артык чараш база-ла бар.
Артык чараш бар-даа болза,
Аңаа сени шеней кааптым.

Ынча деп ырлай каапкаш, ыт-кушту чиртиледир садырадып ыңай болган. Оон үр-даа болбаанда аалды база катап эжиктедип эрткен. Сазыг-Хунаның үнүн аалдың улуг, биче кижилери шупту танаан.

Черимейде база-ла бар,
Сенден чараш уруг-ла бар.
Сенден чараш бар-даа болза,
Черле сени шенээрим ол.

Аныяктың тевии кончуг. Сазыг-Хунаның ыры дээш аалдың аныяк оглу, кени чарлыр-чирлиринге четкен. Хсректин журу чүгээртеп келгенде, база катап от хөрлээлээн. Буруулуг кижжи—Сазыг-Хуна. Чанарының кежээзинде шаандагы ынакшылының аалынга ол кара черни диртиледир челзип кирип келген. Орайтаваан-даа. Улус инек саап турган.

Чавыдакты чайып мунар
Узун буттуг Хуна акын.
Чаштыгларны чарып кааптар
Чаңы таары Сазыг-Хуна.

Аалда ийи аныяк кижичара кылаштажып, эт-севи, малмаганын үлежир ужурга таварышкан. Буруулуг кижизиниң изи-дажы кургап калган. Ол Кызыл-Туруг баарында аалында ажил-ижин аайлап, ынак кадайының шынчы эжи болуп, дүште-даа чок чурттап олурган. Торгалыгга аңаа баштайгы шола тыпты бергенин боду билбээн. Узун-Буттуг. Өөрү-даа эвес, Үзер-Хуна акызы улустуң аксы-дылынга шыдашпайн дунмазын кончуп: «Кончуг узун буттуг кулугурну. Чораан черинге үүлгедип алган. Алган кадайы-даа билип каарында. Кулугурнуң узун будун бо баргаш канчаар эвес мен. Кызыл-Туругдан үнмес кылып каар мен»— деп кыжанырга, улус ол олчаан ону Узун-Буттуглай берген.

* * *

Ады багай күдээзи, честези шолалыг апаарга (ооң чогуу канчап тыптып келгенин олар билир эвес) кадайының хадунмазы амырай-ла берген. Узун-Буттуг деп ады мырыңай дөртен дөрт чылга чедир чингине ат болуп келген. Ол күзүн Кызыл-Туругга акыларының оолдары тараалап чедип келген. Узун-Буттугнун кадайының эди хенертен аарый берген. Эртең даң бажында кадай чиигепкен. Сырты саадап туруп бээрде, Узун-Буттуг бир аътты чүгле эзертепкеш, муңганынга эзер уруп безин четтикпейн чавыдактапкан. Шагаан-Арыгга чизиредип келген. Эмнелгеге кээрге, орус эмчи уруг бар болган. Чугаалажып кирипкен.

«Тооктур. Мой жена мяс болит. Карак чыраан, глаза горел. Чүгле подушка опоздал. Дүрген, тооктур».

Эмчиниң чыры чырташ кыннып, тывалап билбес болуп, мегелени берген.

«Сен аал кайдал?»

«Моя юрта Торгалыг река головада. Жена подушка опоздал. Мясо болээл. Глаза горээл. Подушка опоздал».

Көңгүс суг тывалаар орус уруг баарын чарылгыже каттырып-каттырып, чүү-хөөзүн ап алган:

«Адың чааш бе, акый?»— деп айтырган.

«Инек-биле дөмей чүве, эмчи. Дүрген-не, дүрген...»

Аалга чарыштырып келирге, кадайының сырты база дүже берген, харын-даа кара мүн аартап олурган. Чаладып келген эмчи уруг Узун-Буттугнун орустап турганын олурганнарга чугаалап берген чүве-дир ийин. Ортун хазының оглуу ол-ла дораан ону Орустаар деп шолалап каан. Кочулаашда эвес, баштайгы шолазының тыптып келгенин дүгүзү шала хирелиг болурга, акыларының оолдары ону адаар хөңнү чок улус ышкажыл.

Орустаар деп чаа ады шак ынчаар, хеймер оглу төрүттүнгени-биле тывылган. Ам ооң чанында ораы чаак салдыг, кылын шилдиг көстүк кедип алган олуар оглу ол болгай.

Орустаарның ат-алдары ары Өвүрге алгаан. Тараажы, ажылчын, малчын диртип, дайын үезинде ооң фронтуга кириген үлүүнүң дугайында ынчангы республика солуннарынга чырыдып шаг болган. Улуг-Хем чурттуг Түлүш Орустаар деп солуннарга шуут-ла ынчаар бижип турган.

Тыва советтиг апарганда чонга паспорт тыпсы берген. Орустаар ону ап тура, ат-бажынга келгеш будалып эгелээн. Улуг-Шөлге орус таныжы ону Андрей дээр турган. Ооң сүмези-биле Андрей Иванович деп паспорт ёзугаар аттыг апарган.

* * *

Түлүш Орустаарның хеймер оглу үш хар ажын турда, кадайы кызыл-дустанан. Чээннериниң ажыын бодап, ол ажы-төлүн эдерткеш, азыраан малын сүргеш, Кара-Суунга катап чедип келген. Уруг-дарыы-даа көвей: үш кыстыг, дөрт оолдуг. Үзер-Хуна, Чартак-Хуна акылары шагда калган. Оларның ажы-төлү база эндерик. Ынчан Торгалыгга чаа-ла колхозтажып эгелей берген. А Орустаар Улуг-Хемге тургаш, колхозчу болуп четтигипкен.

Келген дораан Кара-Сугга шаанда ачазының ыштыг кара өө турар черге беш ханалыг бажың туда берген. Торгалыгның араттары көшкүн амыдыралындан чарлып, суурга бажың туткулап, ынаар база дигии-биле арлып эгелээн үези. Оларның бажыңнарын колхоз халас тудуп бээр. Улуг-даа эвес, дөрт ханазы деп-ден, беш метр, улуг дизе-ле алды метриниң бажыңнар чаңгыс-ла чыл иштинде хем кыдыын дургаар баткан шыкка чыскаалы бергилээннер. Бөдей өгге чурттап чораан араттарга ындыг бажыңнар тоол-домакта орду ышкаш сагындырган. А Орустаар ону көргөш, чүгле бажын чайган: «Кызыл-Туруг баарынга мээң баштай тудуп алганым чадыр-бажыңым безин болардан дап турду. Шаа барып чон бажыңнарын улап эгелээр болдур эвеспе»— деп, ол иштинде бодунга боду сагындырган.

Бокалар оглу Сазыг-Хуна төрээн черинден чорутка-ла үр болган. Ооң шын адын чүгле улуг кижилер билир. Аныктар база билир-ле. Билзе-даа ооң шын адын черле адавас. Орустаар дижирлер. Ооң Кара-Сугга туда берген бажыңын колхозчулар кайгаан: Кара-Сугнуң лаа дег саң дорт дыттарың шилип тургаш кескен чудуктарың узуну таптыг-ла тос кулаш. Эжик чартыындан кире бээрге, база бир хана бар.

Беш ханалыг бажың деп келгеннерге ол тайылбырлаар. «Орустаар шаандан тура дайзын хей болбазыкпе. Кара чажындан кылбас-тутпазы чок. Кайгамчык-ла улуг оран-сава туда берип-тир. Бо кижиниң сагыжынга безин кирбес чүведир оң. Ол хире улуг тудугну кажан-чежен доозар боор. Сазыг-Хуна-ла шыдаар ыйнаан»— деп, улустуң чамдыызы ооң кылып турары бажыңын көргөш чугаалажыр.

Шынап-ла Орустаар бажыңын күзүн доозуп апкан. Улуг огду адазындан чыда калбас ажылдаар. А бичишлери мырыңай тергиин. Балды ууптарлары-ла чудук чонар. Артында адазы ышкаш шевер, тудунгур-кавынгыр, ажылдай бергенде, аштаар-суксаарын безин уттуптарлар.

Кара-Сугга көжүп келгеш, бир чыл четпээнде, ол Торгалыгга челер калдар аът мунуп алган, ээгиледип кирип келген. Аъттан дүшкен дораан-на конторага барган. «Мени колхозунарга кирип алыр силер бе, дуңмаларым? Адаларыңар, акыларыңар-биле кады чаңгыс дагның эдээн чурттаан акыңар-дыр мен»— диген.

...Колхозтуң отчёт-сонгулдаалыг хуралынга ону кежигүнге хүлээп ап турган. Ынчангы үениң шаа-даа ол ыйнаан, айтырыглар дээрге кандыг-даа болур.

— Чогум шын адыңар кайызы чүвөл?— деп, баштайгы айтырыг ол.

Ол документ ёзугаар адын адаваан.

— Та, Орустаар джи берген чүве. Чоннуң адап берген адын канчаар. Ат болур-ла ыйнаан деп бодаар кижини мен.

Каткы-итки кезек када улашкаш шаг болган.

— Колхозчу кижини-дир сен. Ол Кара-Сугда улуг бажың тудуп алдың. Ооңну канчаар сен?..

— Колхозка салып берген мен. Ам ында уруум, күдээм хой кадара бердилер. Олар чурттаай аан— деп, ол айтырыгны үзе кирген.

Түлүш Орустаар суурга көжүп келген. Ону тудуг даргалардын каан. Дилег ёзугаар боду улуг бажың тудуп алган. Орустаар деп ат уттундурган. Бызаңчы деп чаа атка чединген. Күш-хүн салыр табельге безин Бызаңчы деп каар апарганнар.

Торгалыгның тудуг-сууру шыкпарылган. Ол аразында тускай эртемниг кижини база келген. Бызаңчы чылгычылаар кижини мен деп дилег кириген. Ийи чыл хире чылгычылап чорда, улус ону Чылгычы деп адай бергеннер. «А Чылгычы!»— деп, улус айтырар. «Аай!»—деп, ол харыылаар. Пат чаңчыга бергени ол-дур ийин.

Чылдар кайын удаар. Чылгычы бир көөрге кастыктарын ак хар хөмө дүжүпкөн. Оорга-мойнум, даван-даяам ыстады деп чарбыттынып олурганын кым-даа дыңнаваан. Оода-ча-даарда чангыс катап уё деп көрбээн. Аннаар-менээр, аргамчылаар, төрөпчилээр дээш-ле ооң кылынмазы чок. Назы назыла болгай. Чылгычы элээн үр ажылдааш, чылгызын аныяк эрлерге хүлээдип бээр апарган. Суурга келгеш, дарганнай берген. Аанайтың кижги тывылбайн баарда, колхоз даргазы бир хүн ону келдирти бергеш, дарганна дээр дээш диттигип чадап шаг болган. Ойзу-кыйзы чугаалап оргаш, түр-даа болза ажылдаар кижги тывылбайн турарын чугаалаан. Чылгычың чүге тоор боор. Колхозтуң дарганы апарган. Бир катап конторага кылаштап кээрге, ону улус Дарган деп адаар болу берген.

Көвей-Аттыг деп шолазын Чартак-Хуна акызының хеймер уруу адап каан. Ынчан Түлүш Дарган Кара-Суунга дедир көжүп кээп, ында тургустунган аныяктарның хойжу бригаданының дагдыныкчызы апарган. Аныяктарның улуг хойжунунга чээниниң ашаа турган чүве-дир. Бир катап ыт ээрген. Улуг хойжунуң кадайы өгден бакылапкаш, акызының хей шолазының бирээзин адаар дээш тыппайн: «Көвей-Аттыг ирей кел чор»— диген. Ол олчаан өске ат эдилсвээн. Түлүш Андрей Иванович документиде ады деп, билир кижги биллир. Көвей-Аттыг ирей дугайында бир аныяк журналист оол очерк бижээн. Чүгле «А» биле «Т»-ниң аразынга кадыг демдек кирип алган. Чыраа, саяк, челер, мацнаар аъттар мунуп чоруур кылдыр адазы ынчаар йөрээген деп очеркте айтыкан...

* * *

Өг дүндүүндөн дүнеки дээрде сылдыстарның чаражы аажок чивендешкен. Үш мыйгак мырыңай бо чиге кырындан харап турар. Ай-оолдуң кырган-ачазы өгнүң паштаныр талазында олурупкан, узун даңказын хайыладыр соруп каап, ачазы-биле чугаалажып олурган.

— Сен черле арага ишпес чораан сен бе, ачай?— деп, Хеймер-оол чыкпак стол кырында салып кааны, бодунуң эккелгенни коньягын дашка долдур кудуп алгаш, айтырган.

— Чүге ишпес боор. Аныяамда суг кудук дег чораан кижги боор мен.

— Чоп сээң эзирик чорааныңны назыда көрбээн кижги боор мен.

— Акыларың, угбаларың өзүп кээрге, араганы олардан чажырып ижер чордум. Кижги туттунарга черле эзирбес болур чүве. Уруг-дарыг көрүп олурда, арага ижери черле хей.

Угбаларың, акыларың аразында арагага медээжок сундулуг кижн чок. Бир эвес мен ижип чораан болзумза, олар база медээжок болур ыйнаан. Ядараан!

Хеймер-оол эрин мөнгүннөп каан хадың урузу дашка долу араганы тын-биле апкан.

— Ойт, оглуң көрүп олурда, сен база кайы хамаанчок арага иже бербе. Көөрүмге база өттүнчек чүве бар хире кижн-дир. Өттүнчек — өөренинчел дээр ышкажыл. Төлүн кижн эки чүвөгө өөредир херек. Сен чээрби хар ажа бергиженге чедир таакпы безин тырттыртпас чордум.

— Кырган-ачам чүнү чугаалап олур, ачай!— деп, Ай-оол бүдүү кырган-адазы олче бажын имнөп олулар боорга, айтырган.

— Ойт, чайажын ай! Оглуң чүнү айтырып олур? Чугаалап бер — деп, Көвей-Аттыг дыйылааш үнүн бедидип, оглуңуң оглуң ырактан эргелеткен.

Хеймер-оол оглуң дашкаар үнүп ал деп айбылаан.

— Ок! Узун деп чүвөң бисте чок төлүм-дүр сен, але. Ядараан, көжүп-дүжер дээш бо чавыс өгнү өжөгээр кылып алганым ол-дур — деп, ашак оглуңуң он беш харлыг оглуңуң узунуң база катап магадаан.

— Шаанда билип кээримде-ле ачам кончуг узун ашак чораан. Ынчан-на хары улгады берген. Сыны күдүйүп калган. Аныякта көргөн болза, узун болгай аан ол — деп немөп каан.

— Ынаалары чолдая берген чүвө-дир. Оон башка хана ажырбас чүвө-дир — деп, Хеймер-оол өрү-куду көрдүнгөш чугаалаан.— Кара-Сугну кажан кажаалап кааны ол, ачай?

— Чазын чаа доосканнары ол-дур. Ооң мурнунда-ла директорга чугаалап чадашкан кижн мен. Кара-Сугну дескиндир кажаалаар деп. Хаайынга какпас аттыг төлдер боор ийин, ядараан! Сөөлгү дарга депший бээрде, бо чурттуг бичи оолду түр када директорладып кааннар. Боду зоотехник. Ана дайзын хей болган-дыр. Ийи-бир ай болганда ажил-иш дээрге аянчок апарган. Оон-моон кижн сураглавайн хевээр олуртуп кааннар. Самбуу оглу-дур ийин. Ногаан-оол чүвө. Сен-даа танывас боор сен. Аңаа ужуражы бергөш, чүвениң байдалын төөгүп бердим. Ыяш чок. Мыя үстүү талазы чадагай. Бо чоокта тайгада аалдарның малы кире бээр дээш мында бодум хонуп алдым — дээрге, Хеймер-оол чугааның ужурун билбейн, оглуңуң соондан үнө берген.

* * *

Көвей-Аттыг бир дыңнаарга-ла совхоз директору районче депший берген деп бригаданың малчыннары чугаалажы

бергеннер. Орнунда кижичок. Ийичыл бурунгаар институт дооскан, шаанда малчыи чораан Самбуунуң Ногаан-Оглу өске черге ажилдап турда, боже зоотехниктедип чоруткан. Ону түр када томуйлаан дишкеннер. Көвей-Аттыг Самбууну аажок таныр. Бүгү назынының иштинде хой кадарып келген. Шаанда колхоз турда боттаннап чылгычылап чоруур шаанда, ооң өөнге хонуп-дүжүп шаг болган. Чораан болза аныяк эр. Кадык баксырааш чокта чорта берген.

Эрткен час аажок кавыскалыг болган. Дөрт ай ортан үезинде хадып-хадып, өл харын урупкан. Чаш мал байтыгай хураган иези хойга безин бергедээн. Хар эрте эрээн дээш хамык сигенин чарыгдап каапкан. Дискек караа чедип турар хар алдындан арган хойга чем тып чирип бергедээн. Ховуда ойт чок. Дагже үндүрер дээрге хар сүстүп чыдар. Көрбээни чок Көвей-Аттыг ол эртен хойжуларны кызыл-булуңга чыгаш, санал киирген.

— Чүгле арыгже, уругларым. Арыгда бүрү бар. Хаак бажы эриг. Шуут-ла арыгже албадаар. Шаңгыштыг арыгда кызыл чыраа база долу. Ам доп-дораан киириңер — деп, ооң чугаазы ындыг.

Шынап-ла арыг ырак-даа болза, бүрү, ыяш бажынга ийи хонган хой ажырбаан. Ооң кадында чаш мал дыка хорамчалыг болган. База-ла Көвей-Аттыг ирезиниң сүмези-биле тайгадан шиви будуу бадырып, оларны баглап берип тургаш, чаш хураганнарның мандый бергеннерин камгалап апканнар.

Ол бир хүн бажыңыга чыдырда, кижичирип келген. Көөрге үжен хар арай четкелек аныяк оол. Дулгу моюнуг, караа ногаарарып турар. Артында төгерик. Чугаалажы берзе-ле, Самбуунуң оглу болган.

Чугаакыры адазы олчаан. Ана ындындан төктүп кээп турар чүве-биле дөмей. Совхозтуң түр директору эвес, ол олчаан удуртур кылдыр дүүн райкомнуң бюрозунга бадылап каапкан дээрзин чугаа кадында ирейге дыңнаткан.

— Ой, ядаразын! Ачаң дээрге ажил кылып турда база дуураан кижиниң бирээзи болгай, оглум. Кижичирип аныяндан ажилга дадыгар. Мал-даа болза ындыг. Чүү дээн чоор ол. Өске черден бир кижичи сураглап. Ол кижичи маңаа тааржып чадап турда хөй үе эртер. Ачаң дөзөөн болзунза, чоп шыдавас деп сен. Ачаң узун, кадаң кижичи болгай. Сен ачаң улузун дөзөөн хире кижичи-дир сен, оглум. Шала чолдак, падагар. Хүржир-даа хейлер чүве ийин оң. Ядаразын! — деп, ашак оолду ынчаар деткээн.

Чанында кырган ирезиниң чагыын дыңнааш, Ногаан-оол карактарын хере көргүлөпкөн. «Карааның аайы-биле Ногаан-

оол деп алган хейлер-дир моң, ядаразын» деп, Көвей-Аттыг иштинде боданган. Бо берге байдалда Кара-Сугда аныяктарның хойжу бригаданының төвүнде мал берге чотканда улуг когаралга таварышпаан. Көвей-Аттыг ышкаш дуржулгалыг кижилерниң ачызы. Ынчангаш директор аңаа четтиргенин илередип кирип келген. Оол чоруур деп баарга, Көвей-Аттыг шагдан бээр бодап алганы бодалын аңаа каксы чугаалаан. Кара-Сугнуң алаактарын дескиндир бүрүнү-биле кажаалаптар. Арыг-Бажынче бадырган буганың унундан кулактар ажыдар. Оон хамык алаак болгаш даштыг-даа шөлдерни суггарар. Суг турда, сиген ыяап үнер. Чүгле кажаалаар керек.

— Кедергей эки бодал-дыр, кырган-ачай. Чаңгыс берге чүве бар-дыр — деп, Ногаан-оол мынчанган.

— Ийе! Ийе! Мен база билип олур мен. Ынча черни кажаалаптар ыяшты кайын алыр деппе?

— Ийе, кырган-ачай.

— Тайгада совхозтуң пилорамазы бар. Ында хөй чугадаа, кылын-даа хыртың ыяшты анаа-ла ак черже төрепчилээш өрттедиң турар. Ону боже сөөртүр, оглум.

— Шында-ла ой! Дүүн пилорамщик айтырыг тургузуп келди. Бок ыяш үндүр сөөртүп турган трактор үрелген деп. Трактор негел чорду.

— Ядаразын! Моң мурнунда турган даргаларымга сүмелеп шаг болдум. Ажыы чок диштилер. Көөр сен, оглум. Бир эвес бо Кара-Сугну дескиндир кажаалап бээр болзунза, эгээртинмес сигенни моон кезип ап турар апаар бис. Кара чажымдан мынча ботка чедир өскөн черим-дир. Бир чылын маңаа бичин чер дестеп кагдым. Чаашкынның чыл болган чүве. Бичии черден бызаа сараат тургузуп алдым.

— Баргаш ону чугаалажып көрейн, кырган-ачай. Силерниң саналыңарны хүлээп алдывыс — деп, Ногаан-оол аазааш барган.

Часкы чоткан эртип, эндере урупкан хар каш хонгаш эрий берген. Тараажылар чер өттүрген эки хар деп мактаан. А малчыннарга уржук кежээ-ле болган. Кыргып каан өшкү шупту чаштаан. Шынап-ла малчын район Өвүрге берге уржуктуг хар болган.

Хүн караа катап чылып, ойда-чикте шончалайлар катап саглайжып келгилээн. Бир хүн совхозтуң лесовозу долдур хыртың чүдүрүп алгаш келген. Ыяшты кайын эгелеп дүжүрерин Көвей-Аттыг айтып берген. Оон эгелээш хүнде ийи-даа катап ыяш дүжер болу берген. Баштай өргеннерин кылын хыртыңнардан бригада кежигүннери чай кадында адагаштай чонуп кирипкеннер. Ооң соонда суурнун контора ажыл-

дакчылары Ногаан-оол баштадыр шесфтээш барганнар. Бир улуг-хүнде ортумак школаның башкылары, ажылтчиннары келгеш барган. Ооң соонда улуг класс өөреникчилерин доктаа-мал кээп турган.

Аалдар чайлагже үнүп турда, мырыңай Торгалыг оруунга чедир кажаа четкен. Пилорама үрелгеш, хыртың эвээжээн. Алды ай төндүр ол дүшпээн. Буга унунга кулактар куттуруп, Ногаан-оол дыка-ла эрестиг хөделген. Ол кулактарны каяа кылырын Көвей-Аттыг айыткан. Районнуң гидрологу келгеш, аңаа кезек чөпшээрешпейиш шаг болган. А Көвей-Аттыгныы ёзугаар болур чүве дээш директор база тоомчага албаан.

Чаа кулактар дамчыштыр суггарылганы малчыннар боттары чорутканнар. Чаашкын чок кааң чылда безин сиген кедергей чаагай үнүп чыткан. Ынчалза-даа ам-даа эндере суггарын ап болур хире шөлдерге суг арай четпейн турар. Кулактарны оон улгаттырар дээрге айыылдыг. Торгалыг, Шаалааш хемнер каттышкаш бир чаёстаптарга, аптара дег даштарны чууктап, бодунуң уун безин өскертип алгаш чоруп бээр. Шаандан бээр сиген кезип келген, алаак кыйбында борбак даш чок шөлдерни чедиштир суггаргылаптар болза, сиген курлак чедип, Көвей-Аттыгның Ногаан-оолга азааны ышкаш, эгээртинмес сигенни оон кезип ап болур. Эгээртинмес деп сөс эмин эрттир хөөрем-не ыйнаан. Ынчалза-даа чүгле Кара-Сугнуң хойжу бригадазынга болза, малды тургузу-даа азырап болур.

Мооң мурнунда ук бригада ыя ол алаактарны дамдыктап туруп мүн-не элээн сигенни кезип, боттарының хүлээлгезин күүседип алырлар. Мооң мурнунда кым-даа ынаар сагыш салбас чүве болганда, Көвей-Аттыг ирей чүгле Кара-Суг бригадазының дугайын бодап турган.

Совхозтуң чаа аныяк директору Ногаан-оол ирейниң салалын ол дораан хүлээп албаан болбайн. Иштинде саарзыкталып турза-даа, кырган кижиге азапкан уун өскертпес дээш дугуржулга ёзугаар хөделип турган. А кажан булактан баткан суг хараганныг, даштыг черлерни чемгерс бээрге, каш-ла хонганда сиген кезип-даа болур хире апарган. Кезер кылдыр таарыштырып каан шөлдерниң сигени калчаарап-ла чыткан. Ынчан-на директорнуң сагыжы ырап бар чыткан. Ол дугайын Көвей-Аттыг-биле таптыг дугуржуп тургаш болур чүве деп ол шийтпирлеп алган. Арзылаңны арга-биле деп чугааның үнген дөзү сыдым багның доңу дег мында шивейликкен. Ол доңну чүгле камныг чежип алыры арткан.

Оон башка эргем-не бар дээш кайы хамаанчокка хөө мундуруп болбас деп аныяк директор каш катап боданган.

Ирбижей ЧЕЧЕН

ЧАСТЫШКЫН

1971 чыл. Терлиг-Хая суурнуң мөнгүн суу бүдүрүлгезиниң даг цегинге чер үттээр өрүмнекчи болуп ажылдап турдум. Терлиг-Хая улуг эвес, беш чүс хире чурттакчылыг суур. Завод биле рудник суурдан он үш километр хире черде, бедик-бедик даглар аразында улуг оймак иштинде.

Чай. Июль айның изиг хүннериниң бирээзи. Шахта иштинге ажылывысты доозупкаш, дашкаар үнүп келдивис. Кады ажылдап турар эжим Николай Бочаров тайганың сыра ыяжы дег көрүштүг, узун чаагай, дөртен хире харлыг кижини.

— Оо, дээрде чаңгыс борбак өскүс булутчугаш-даа чок, хиндиинде хир чок арыг кылаң магалыын көрбөспө! Ух, магалыын-даа!

Шынап-ла, шык, соок чер иштинде штректен чайгы арыг агаарже үнүп кээрге, магалыг чаагай болбайн аан. Арыг агаар! Аяс дээр! Изини шонган хүн! Салгыннаан сырынчыгаш арын-башты ана эргелеткен дег суйбай бээр. Сеткил-сагышка байырланчыг бир-ле онзагай байдал сени бодунче чалаан дег кыннып кээр.

Шахта иштинден үнүп кээревиске, биске участок геологу Юрий Сергеевич Алкеев, бир-ле чүвөгө аажок дүвүрээн байдалдыг, арны-бажы өрт дег кыза берген штольня кыдыында бичин чавыт бажындан үне халааш, уткуй маңнап келди. Ол чавыт бажыңга — ажил шагы төнгенде, штольня иштинден үнгөн дагжылар чыгыр.

— Чүү болду, Юрий Сергеевич?— деп, Николай ооң байдалын эскерип каапкаш, сонуургады.

— Дуу ол улусту көрүнер даан! Ол горизонтунуң баарында карьерге, ам каш-ла минута болгаш, дөрт тонна ажыг частыр бүдүмелдер-биле чер чаза тепсир. Бужар-ла хейлердирем, медээ-сирена алгыртырга безин эскербестер аан! Чүү деп чүвө боор ол! Доп-дораан кижини ытпас болза хоржок!— деп, ол эрлерже бир холу-биле айты-айты, хөлчок-ла хөлзеп дүвүрөп тур.

Шынап-ла, дужувуста дагже көрүптеривиске, улуг-ла кара экскаватор кырында ийи кижини, ында бир-ле чүвө кылып,

донгайжы берген, ам частыышкын болур деп сагыжында-даа чок хире, үвүрөңейжип олурлар. Бистин үнүп келгеннвис ийи дугаар штольня дужунда, удур көрүнгөн ындыг кончуг бедик-даа эвес, чавыс-даа эвес, айгадаң үнүш чок даг бар. Ол мурнуу чүкче думчукталып шөйлүп чоруткан.

Бо ийи даглар аразы-биле Баян-Кол деп хемчигеш куду алзы оруун шөйлүп, агып бадып чыдар. Ам ол дагныц чартык кезийн буза тепсип каапкан. Ында ажык карьер бар. Руданы экскаватор-биле машиналарже чүдүргөш-ле, заводче чорудуп турар. Ол дагныц арты-ништи дөгөре — машина, тракторлар маңнажып-аргыжып турар орук. Шунтузун горизонтуга чара хуваан каан.

— Чеча, дыңнап көр, күжүрүм! Сенден дилээйн. Сен бистин эң-не аныяавыс кижидир сен. Адак-бышкаан база ччик, салгын дег эстеп чоруур, кашпагай-даа эр-дир сен. Частыышкын болбаалакта оларга маңнап чеде бээр сен деп бүзүрээр мен. Халып көр! Чүгле дүргөдөп-ле көр, аткан ок дег сыг де! Оон өске арга чок-тур, дуңмакым!— деп, Юрий Сергеевич менден дилей-дир.

Юрий Сергеевич боду дөртөн хар ажа берген, адак-бышкаа аартаан мешпек семис кижидир. Кезек боданып тур мен. Чүнү кылза экил? Ам дораан частыышкын дирс дээр... Ында кижилер бар болгай!...

— Эйт, дүргөдөп көр! Медээ берикчизи — сирена шагда-ла ийи катап медээ берип кускуннап каапты ышкажыл! Чер тепсикчилери частыышкындан ойлап бо чавыт бажыңга ажытталып келирлер ышкажыгай. Харын ам-даа келбейндирлер... Шымда! Че, чүл? Че бе, чок бе?... Азы чаа бе, чажам бе? Дүргөн бодан!— деп, ол мени черле аажок далаштырган тур.

Дагда горизонтуда экскаватор кырында үвүрөңөшкен ийи кижиде чүрээм тиккицейндир харал тур мен. Даг ындыг кончуг бедик эвес — он ажыг-ла минута иштинде белдеди казыргы дег ужуктур халыпсымза, частыышкын болбаалакта, оларга чеде бээр эвес ирги мен бе деп, иштимде бодай тыртып кааш, шуудунга кире бердим:

— Че, ындыг-дыр, Юрий Сергеевич!— дээш, каска бөргүмнү бажымдан ушта соп, фонарым-биле иелдирзин эжим Николайга тутсу тырткаш, чиктенип каапкаш, дагда улусче углай аткан оккулаштыр ыңай-ла болдум...

— Халы-ла халы! Өршээзин!— дээн, Николайның алгызы соомда дыңналды.

Хемни кешкеш, даг белинче үне маңнап бар чорумда, даг баары карьерден, дем Бочаров биле Юрий Сергеевичи-

ниң турганы бажың чанынче углуг, ийи-үш хире киж и дүрге-ни кончуг бар чорлар.

Чер тепсикчилери! Ат болган, тепсир черде частыр бүдү-мелдерни чазылдырар шнурун кыспыккан-дыр деп бодай кааптым. Мээң эргемде каш минута арткан! Далаш-ла, да-лаш! Ийи кижиниң амы-тыны!... Аал-ораны, ажы-төлү!... Чет-тигер херек!— деп, дагның белин одурту үне маңнап бар чор мен. Бажыңче маңнажып бар чораан кижилерниң бирээзи ту-ра дүшкеш, менче холун чайып:

— Э-эй! О-ой! Бэ-эр! Бэ-эр!— деп, кускуннап алгыра-дыр.

Өөрлери база-ла тура дүшкүлээш, менче холдарын чаң-гып, база-ла:

— Э-эй! О-ой!— деп кускуннажы бажыңче углаптылар.

Ынаар куду алзы, караам уунда ыракта, хоолайындан кара ыш шөйлүп үнген завод бар. Ооң чанында, кожагар тей кырында, бир-ле киж ийи холунда кызыл туктар туткан, олары аажок-ла ол-бо чартыынче кызаңнадыр чайгылаан тур: та мени эскерип кааны ол, та кымче бир-ле чүве айыт-канзыг, хөлчок-ла дүвүрөөн байдал-биле кызаңнады имнеги-лөөн тур. Че, ол-даа канчаар, чазылдырар черже углаан ма-шиналар болгаш кижилер эрттирбес кылдыр тургускан хай-гааралда доскуул болгай аан.

Экскаватор кырында ийи кижини көөрүмге, ам-даа хе-вээр.

— Дүрген-не!.. Дүрген— деп бодумну албадавышаан, оларже бедикти өрү алзы чүткүдүп-ле чор мен.

Бүгү рудникте хамык ажылчыннар неделяда, пятница са-нында, кежээкиниң дөрт шакта карьерге частышкын болур деп билир чүве болгай. А бо кижилер ону билбейн турары элдеп. Оозун бодаарга, чаа келген ажылчыннар дээрзи илдең. Чүрек дээрге ана шапкан аът-ла, ушта халый бер чазып, тик-кинейнип-ле чор. Ам канчаар, шыдашкыже чүткүдер-ле! Чор-ла чор! А оларга четпейн чорумда, частышкын болза кан-чаарыл?... Ынчалдыр боданмышаан, белдеди улам өрү чер ап, дагның кырынче үнүп-ле ор мен. «Чок! Сен ыяавыла чет-тигер ужурлуг сен. Дүрген-не, дүрген!»— деп, сеткил-чүрээм-ниң ханызында бир-ле үн мени албадап чор. Өршээл бооп, частышкын ам-даа сураг. Сураг-ла болза... Ам-на көк суг дүшкен, бир муң чеди чүс чээрби метр бедикте горизонтуга эшкедеп маңнап үнүп келдим. Горизонт кырында орукка үнүп кээп, экскаватор кырында улуска арай четпейн чорааш-ла, оларже:

— Э-эй, камгаланыңар! Частышкын!— деп, боостаам-

ның бар шаа-биле алгырып, бир холумну оларже чайгавышаан, ужа-тура мацнап олур мен.

Экскаватор кырында олурганнарның бирээзи, узун сарыг, аныяк орус эр мени көрүп кааш, орган черинден туп-тура халып келгеш, менче үс-чарга былчажы берген холдарын чүве дилээн дег чада суна:

— Чүү? Чүү?— деп, элдепсинип айтыргылааш, чок, чок, чүү-даа болбады дээнзиг дүште чок кыйгыра-дыр.

— Даг баарынга частышкын болур! Дүрген чаштыны-цар!— деп оң холумну оларже чайбышаан мацнап-ла олур мен.

Арын-баштан дерим ана борбацайндыр бадып тур. Дерим-ни ченим-биле чоттуна аарак, халып олур мен. Ам оларга мырыңай чоокшулап келдим.

Олар куду алзы, штольня дужунче көре каапкан соонда, экскаватор кырындан ам-на дүвү-далаш уурук-суурук черже дүже-ле халыштылар.

— Четтирдивис, оол! А бистер дегелер дег чүнү-даа бил-бейн олурдуvus ышкажыл, мелегейлерни бистерни! Серега, дүрген! Дүрген! Ускууш иштинче!— деп, чолдаксымаар кара, мадагар, тырың мага-боттуг кара эрин салдыг эр эжин кый-гырыпкаш, экскаваторнуң мурнунда ускуужунуң иштинче чи-веш дээн.

Ону көргөш, сагынгырын!— деп, иштимде бодадым. А узун Серега база-ла черде доңгайтыр чыткан ускууш иштин-че эжиниң соо-биле өрге дег, караш!— диди.

— Ах, күжүр эшти, хөөкүй боду кайнаар чаштынарыл, Акбар?— дээн ооң үнү ускууш иштинден дыңналды.

Ыя, аразында баштай чер сирт, дирс!— дээн соонда, даг баарында кайгамчык күштүг частышкын улаштыр-улаш-тыр— Туң!. Туң!— кылдыр дидмиреп, дагларга чаңгыланы берди.

Мен дээрге чожуй хона бергеш, чаңгыс черге кадап каан өрген дег алаң кайгап, тура дүштүм. Частышкынның эзин-чалгынын ужу-кыдыы бажым дүгүн адыңнадыр, мени тен-диртир «Сыг! Сыг!» кылдыр улдай-дыр. Даг кырында, дээр-же өрү шаар медээжок улуг кара, куу чокпак доозун унна-жып үне берген тур. Хүн безин көзүлбейн баарды. Кудай хенертен караңгылаш дээнзиг болду. Ол-бо чартыымда, мур-нумда-соомда аткан ок дег сыылап аттыккан даштар дээрден черже педиңейнип, дазыңайнып долугулаштыр чаап-ла тур. «Ат болдум!»—дээн бодал чык кындыр өзээм өттүр өрүмней каапты. Бо долу дег даш-доозун меңээ канчаар-ла дээр ирги деп бодай кааптым.

Ынчалза-даа «Оожум! Оожум! Дүвүрөп болбас!»— деп, хейде бодумну оожургаттым. Экскаваторну, ооң ускуужун чагган даштар чаа-ла улдап соккулаан, ана дазыраар чүве. Мен көжүй берген чаңгыс черде, киженнеп каан аът дегшим-чеш-даа дивейн, сортая берген, дээрже өрү алзы карактарым шимеш безин дивейн көрүп тур мен. Ырадыр маңнап чоруптар дээримге, мээң ындымда — мени долгандыр артым-иштимде улуг-биче даштар долугулаштыр дүжүп-ле турар. Хоржок, шимчеп болбас — айбылдыг!

Азы арыг таварылга бе, азы мээң бөгүн өлбөс ужурлуг салымым бе? Мээң турганым черге артым-иштим долгандыр долу даштар бомбалаан чүве дег дизиредир дүжүп-ле тур.

Ынчалза-даа олар-биле аравыска чугаалыг чүве-биле дөмей-ле, өршээл бооп оларның чаңгызы-даа меңээ дегбейн тур. Чүглө частышкынның доврак-доозуну мээң кырым-биле арын-башты суйбаан казыргы дег чаап эртип тур.

Ам бүгү чүве өршээл бооп, карак чивеш аразында, соксай хона берди: дээрден черже сыгырып баткан даштаар-даа, частышкынның мөгүденчиг болгаш коргунчуг дааш-шимээни-даа, ооң шилээн доозун-довураа-даа хүннү дуглап, дээрни бүргөй алы берген. Доозун ам таваар арлып бар чор. Салгын хемни куду сырыннай-дыр. Медээ-сирена узун суук болгаш төнмөс-батпас кылдыр үш катап кускуннады — частышкын дүвүрээзини төнгени ол.

Куду алзы, дужумда ийн дугаарлыг штольняже көрдүм. Ында бажың чанында хөй-ле кижини үңмөрлөшкөн тур. Дагжылар шупту мени кайгаанзыг, чаңгыс черде бөкпөрлежи берген кара шаар чүве. Менче хол чаңгыры-даа бар.

— «Өлүм мени оюп эрте берди ышкаш» — дээн бодалым-биле шимчээримни-даа уттуп, улуг тынып каап, чаңгыс черде частышкынның сербээделинден ам-даа уштунмаан хевээр тур мен...

Демги ийн экскаваторщиктер ускуужунуң иштинден үнүп келдилер.

— Па-а! Дириг сен бе, оолак! Сени бис даштарга соктурган боор деп, кортканывысты канчаар сен, өлүм чок-ла эрдир сен, оол! — дигилеп, оларның бирээзи менче караанга бүзүрөвээн дег, алгыра-дыр.

— Ой, күжүр дунмакым, кончуунну куруг доврак-доозун. Арын-бажың ак тос дег, аажок агарып каап-тыр! Даштар харын-даа дегбээн ышкакжыл? Чаяан-на болган-дыр. Ааскежин-дир, оолак! Кара кайгамчык! — дигилеп, Акбар мени долганып көргүледи.

А ооң соонда, ону хенертен ары шапкан дег, арны хуула берген соонда алгырып үндү:

— Эйт! Бистиң амы-тынывысты частышкындан камгалап алганың дээш, сенээ чеже акша бээр бис? Бежен, чүс, муң... Че, харын, ажыл соонда биске өрээлге чедип кел! Мен эжим-биле сенээ чангыс шил өртээн бергей бис де, ха-ха-ха! Адырам, сен черле чүге бээр маңнаарың ол, оол? Ол дээш, бисти акша-биле шагназын дээш бе? Эх, мелегейни сени! А бис дээрге мында командировкалап келген улус-тур бис! Билдиң бе, мирит! Ажыы-биле чугаала:— Мен силерни кедеп манап турдум. Дуу азыгдан маңнап келдим, а ол үеде частышкын болду де, чангыс шил арага дээш — частышкын адаанче!— А-ха-ха! У-ха-ха!— деп, Акбар бар-ла шаа-биле мени кочулап-шоодуп, шын-на сагыжындан каткызы төктүп, далып кээп дүжер чыгап тур.

Бир холу-биле аксын-даа дуй тудар, а каткызы дээрге кочалдан төгүлген кат дег догдурткайндыр төктүп-ле, тадыцайнып-ла тур оң. Ооң ол оо-хоран дег сөстери, ол калчаалыг каткы-шоодуундан бүгү мага-бодумну дамчыштыр ток өттүрүпкен дег сиринейни бердим. Мынчап баар деп кым билген боор ийик...

Кыжырыг каткының хоранныындан холдарым дыңзыгып, келдилер. Ынчалза-даа бүгү-ле күжүмнү чыггаш, туттунуп-тум. Частышкын үезинде ындыг коргунчуг болбады ышкаш, а ам менээ ооң оо-хоран сөстери коргунчуу дегет кыннып тур. Ооң сөстери дээрге — бир-ле кижини мээң эктимден туткаш, черже киир шанчыпкан дег болду, артында-ла чалданып, тендирий бердим. Кайгап хорадаанымдан арай боорда каш-ла сөс ыттап четтиктим:

— Канчап бардың, күжүрүм?..

— А бирээзи, Акбарның ам чаа мени шинчилеп көрүп турганы дег, экскаваторун долгандыр көргүлээн тур.

— Хм! Че, бо-даа ажырбас, мооң-биле чүү канчап баар деп! Че, үнүп барып, олурган черивисти көөр-дүр!— дигеш, Сергей экскаватор кырынче үнүп бар чор. Ол аразында, Акбарның чугаазын кулааның ужу-биле дыңнай сопканы ол ыйнаан, аңаа дегийт улашты:

— Акбар! Қандыг-даа арга-биле болза, бисти өлүмден камгалап алганы шын эр. Эр-хей! Кежээ биске кээр сен, оол! Канчап ындыг болган чоор ол? Частышкын дугайында оякыя-даа болза, биске кым-даа чүге дыңнатпаан чоор?! Бээр дыңнам, кайгал, сени бээр кым айбылады? Бодуң хөлүңде бе азы кым-бир кижини дужаапты бе?— деп, Сергей ылаптап байысаап тур.

Оон айтырыгларын харыылаардан, ону дыңнаар безин меңээ хөңнүм чок болду. Мен аңаа кысказы-биле харыыладым:

— Арын-нүүрүнер чок-тур. Кончууңарны!.. — дээш, черже дүкпүрүпкеш, хая көрүңгеш, чоруптум.

Буттарымны арай боорда черден адыра соп, чүгле калгый аарак кел чор мен. Буттар дээрге бир-ле коргулчун кудуп каан чүве дег, хөлчок аар болгаш арай боорда-ла көдүрлүп чоруурлар де. Эйт-сөөгүм-даа сирилээр... Горизонтунуң оруундан үңгеш, кадырны куду белдеди бадыптым. Дуу, кудулдур мээң эш-өөрүм ажылчыннар мени манап турлар. Ийет, мен арай боорда-ла бадып ор мен.

Артымда горизонтуда экскаваторшиктиң үнү дыңналды:

— Ээй, оол! Хомудава, чаңгыс чер чурттуум! Четтирди-вис! Кэ-эр се-эн! Кэ-эр се-эн!...

Даглар база: «Кэ-эр се-эн!»—деп ону өттүнүп чаңгыланды. Куду алзы эш-өөрүмчө чавызап бадып-ла, бадып-ла ор мөн. Кайыын чеде хонуп келгени ол ийик, мени байырлаан дег, кырымда эзир-даа мени дескине хииледир окталып ужугар.

Ийет, арын-нүүрнү садыглап-даа, садып ап-даа болбас болдур ийин. Азы силер чүү деп билир силер, черле ону садып турар бе ынчангаш?..

Көк-оол ЧАМЫЯН

БАШТАЙГЫ ХҮН

Апрель адакталып келген. Кезек бораңнаан соонда чылыг хенертен дүжүп, хамык бойдус оттуп, дирлип-ле үңген. Часкы хүннүң чассыг, чылыг куспаанга эргеленип, таалавас амытан кайда деп! Эгээртинмес чылыгдан, хар шыгындан мандып өскөн чаш оът ой-чиктер, алаак, шыктарның өңүн хунаап эгелээн. Хем кыдыын дургаар анай-хаактар өңгүр хиллч дег мөңгүннелчек хевин кедипкен, анайлары аажок хөөп, чамдыктары частып келгилээн, кояаргап, кайганы каап турганнар. Кушкаштарның чымыштыы аажок, үн алчып, кыңгырткайндыр кыйгыржы каап, ыяштар аразы-биле өрү-куду кииский ужуп тургулаан.

Хамык оруктуң белдири Хайырлыг хемниң көвүрүү бо-ла болгай. Оруктар моон-на өрү-даа, куду-даа, ховуже-даа, дагже-даа дамырланып тарай бергилээн. Үпчү боду пөдүлээден

бүткен, узун хончулуг идик кеткен, сыырткыыш эгиннээн чадаг кижн көвүрүглөп кешкен дораан хемни өрү алган. Оон соон дарый артынчактыг аъттыг кижн бо келген. Ол дагже углаан орукче челзип ыңай болган.

Удаткан чок шимээн-не эвес шимээн үнзе-ле, андазын аадып алган трактор бо шошкудуп орган. Көвүрүгнүн кылын манзадан кылган калбак чарнын каң илчирбелери-биле камныг, топтуг калгыдып кешкеш, орук ийинге тура дүшкен. Көңгүс чаа эт-тир ийин. Андазыны база чаа, чер шыйып көрбээн, бистериниң бижин безин олчаан.

Кабинадан көңгүс хир какпаан шериг хептиг, ортумак сынныг, семиссимээр мага-боттуг, мацган ак шырайлыг, бажының саргыл дүктерин сонгаар суйбап алган хып дээн аныяк эр чинк дүже халааш, демир-хуун ап, каш-ла халаан соонда суг узуп кээп, радиаторну ажыдып, долундулай берген.

Көвүрүглөп бир машина халып кежип орган. Тракторист демир-хуунун көдүрө каапкап, көрнүп кээрге, машина ховуже углаан орукче шимеш кылынган. Саазын шоодайларда кузов орту шаа цемент чүдүрүн каан болган.

Седен Салчак шеригден кээп, чеди-ле хонук дыштангаш, тракторну дыннапкан ховуже үнүп бар чорууру бо. Өөрү шагда-ла ховуда турумчуй берген.

Седен школага өөренип чоруй көдээге артып, тракторист болу бээр мен деп дүжөвейин-даа чораан. Ол аңаа эң-не кара, эң-не хирслиг ажыл кылдыр сагындырган. Интеллигент бодурун күзөп, аңаа белеткенип, харын-даа шыдаар шаа-биле чүткүп чораан. Багай эвес чуруур, ырлап, танцылай-даа кааптар, хөгжүмге элээн сундулуг кижн чүвө-дир. Оларнын кайызы деңзи караан чаа бээр ирги деп элээн шенеттингилээн-даа. Ынчанмыже оон ойлукуг чүвө үнмейн барган. Ийет, башкылаарынга ыяап-ла тааржыр боор мен деп ол ону доозуп тура үзе шиитпирлээш, институтка кирериниң шылгалдаларын дужаап эгелээн. Хайлыг, бир үшке доцнажы берген. Мынчап бир кезек кижн шүглүп чыдып калганнар. Амыдыралга мындыг-ла болгай, кижн сагыжы ышкаш аайлыг чүвө турбас. Чүү-даа чүвө өйлүг, хөй-хөй күжениш-киннер болгаш шаг-үе база херек. Седен ам-на аалга кээп, андара-дүндере боданып, алыс күзелин түр уттупкаш, хараадал чеже-даа хөректи өйүп, аактап келзе, аңаа бастырбайн, бир хүн ховуже үнген трактор кабиназынче халбактанып кире берген. Тракторист Самба акый ону чектевээн-даа, харын эш тыртып, хамык дижин агараңнадыр хүлүмзүрүп, чалгаа чазар, чугаа кылыр, шымбай, чүү кижн тыпты берди деп

амырап хүлээп алган. Седен тракторну чадаг-тергеден дора көрүп, базымчалап, өкпелээн уу-биле дораан башкарып кириптер бодаан. Амыр-дыр он, бети дизе беш айның курс эртер белен эвес техника бооп-тур. Эр ырмазыраваан. Акшатөгерик дивээн, акызындан ай ажыг адырылбаан. Ажыл дээнде саргы дег салдынмайн баар төл-дүр деп эскерип кагдылар ыйнаан, кижинге бир эрги трактор берип каан. Хамык херек оон-на укталып эгелээн. Ол уу-биле трактордан салдынмайн барган.

Шеригже ол чазын чоруткаш, чазын келгени бо. Седен танк кезээнге ийи чылды тепкеш, улам дадыккан — билиндаа калбарган, угаан, күжү-даа нмешкен. Танкыны тулдур шиңгээдип алган, тергийн дирткен дайынчыга тайбың чепсээ трактор чүдөн-даа кедилиг, мөңгө эт кылдыр билдиниң, оозун сакты-даа берген. Этти беш салаазы дег билир-ле болза, үүле бүдүп турар дээрге, арай хоомай херек. Аңаа чүнү мурнай күзөл, сонуургал херек болгай. А ол бүгү Седенде ылап-ла бар болган. Бети дээрге бо көвүрүглөп кешкен дыргактыг амытан бүрүзүн тоттуруптар, демги кешкен пөдүлээ идиктиг балыкчыны-даа, дагже углаан хойжуну-даа чүс-чүс хою-биле, кады тоттуруп шыдаар буянныг эт-тир. Баштыг, сорукуг эдилээр херек.

Седен радиаторун долундулай шаап алгаш, саадавайн-даа ховуже хап үнүпкен. Дээр кедергей аяс. Кидин-не хереп алган хүннүң чалыны сонга шилин өттүр чоорту хаарып келген. Час түлүүнде амылыг бойдус бүрүзү аяс ак-көк дээрде ачы-буянныг хүнче холун сунуп, маңнайлыг бажын мөгейтип турбайн канчаарыл!

Кабина ишти ышкам анаарга, Седен агаар тыртар көзөнекти ажыда идипкеш, гимнастерказының өөктерин чежипкен. Серийн агаар деридиксеп келген хөрөкти челбий шаап, таалады суйбай берген. Чаа мотор сагыш ышкаш тыртып орган. Хамык айтыр приборлар дөгере ылаптыг көргүзүп, кабина иштиниң бүгү дерии кылаңайнып-ла чораан. Чаа эт чаа болбайн канчаар. Трактор дээш чуду-каралап, тоймаглап киривитпейн, каш чыл улай, хууда машина дег, шыйбак безин чок эдилеп чүгө болбас деп? Седен тракторун ылап эдилээр деп бодунга азап чораан. Орук ажык, бүгү чүвө аайлыг-даа бол, хөрөкти бүдүү өйүп чоруур анчыы дегет бир шорулгак бар. Хову-трактор бригадазының бригадири Довук-оол тракторну Седенге эвес, бодунуң төрели Соржукайга бээрин азаан турган. Седенге көөрдө Соржукай дуржулгалыг, назы-хары-даа улуг, уруг-дарыглыг апарган эр-ле болгай. Директор Иван Антонович, чүгө-ле ийик, Довук-оолдуу-биле бол-

баан, тракторну Седенге берипкен. Ол дээш бригадир директор-биле чөрүжер чыгы турган деп дамчыыр чугаа дыңналган. Седенге эки ажылдап, бодун көргүзери чайлыг херек, ынчапмыже назыда күске кумчуундан хан үндүрүп кижиге өскениң сеткилин хомудадып деп чүве берге болган. Баш удур билбээни аргажок, чүгле бертен тракторну хүлээп алгаш, дөгөрнүп, шимчеп үнөр деп тура дыңнаан. Директорнун айтышкыны деп бодун оожуктурза-даа, сагыш саарзык хевээр арткан.

Хову турлаанга чедир орук элээн херии чер чүве-дир. Хап-ла' орган. Хепертен дээрниң барыын чүгүнден сербегер кара булуттар хереп келгилээн. Ынаартаң каккан хат эзини чоорту дыңзып, эрги оыт-сиген тогланчыларың, каңмыыл баштадыр чууктап, хадый шаап эгелээн. Часкы агаар мындыг баажылыг болгай, кедерезе хар чаап, шуурганшаза хөңнү.

Орукта бир кыштаг барын Седен билир-ле болгай. Аңаа чоокшулап орда, демги эрте халыткан машина чүьгүн чедирип каанкан бо ээп орган. Чолаачы чогуур медээни бергеш, тракторну доктаарын негеп, тура дүшкен. Соржукай бо чоруп орган. Арны хуула берген-даа ышкаш, тыныжы дүрген-дүрген чугаалаан:

— Эккээрде-ле, чемдик-тудуу трактор чораан, четчелеп каан кижии мен. Оң талакы фараның шили, лампазы мээнии чүве. Оон ыңай дүлгүүлериңиң чамдыызы база мээнии. Меге дизнзе, бригадиринден-даа айтыр...

— Уштуп алыңар, акым. Билген эвес мен — деп, анаада хөрээ өйүп чораан кижии дегийт чөпшээрэжиң, газты чөгөнчиг бичииледилкеш, олут артында дүлгүүлрлиг демир хааржакты ушта соп берген.

Кым билир ону, шилдин эрги чаазы билдинер эвес, Седен эскербээн-даа. Ындыг-даа болза кабинадан дүже халааш, мотор даажын база аажок, бедик үн-биле дилээн:

— Карак чорааннай чорза кандыгыл, акый? Складтан ап бергей-ле мен.

— Складта бар болза, мынчап турар деп бе, дунмазы — дээш, Соржукай дүлгүүлрлиң чартык кезиин бөле туткаш, үс, довуракка өңүн хунаадыпкан көлдегер хүрең хөйлениң карманыңче киир каапкаш, фарада барган.

Машинадан чолаачы бо дүже халып келген. Соржукайның төрөөн дунмазы Барыкай болган. Седен танывайн бар часкан. Кепке бөргүн карааның кырыңче хөмүрө тыртып алган, семирээни бе азы селгек ыжык бе, арны борбайып, ооң ужун думчуу бичии ышкаш көзүлген. Ол Седениң сунган

холун ёзу кылып туда каапкаш, хаттан чалданы аарак хая көрнүп, фара адырган акызында барган.

— Ядараан бо чүвелер хей черге кижн кыскарбаан болза, каът ажыл кылбас ийик мен — деп, Соржукай химиренип, бөрт чок бажының дүгү хатка авыраңайнып, ээриил ээрип, ышкыштай аарак хыйланган.

Седен биле Барыкай чаңгыс-ла хар карышкак, чаңгыс школаның өөреникчилери-ле болгай. Бирээзи шеригден күзүн келген. Шериг хүлээлге эртип деп чүве анаа эвес херек дээрзин билбес кижн Барыкай эвес, ынчанмыже эжин хаайга какпаан, оякталып турарын Седен эскерип каавытпайн канчаар. Сагыжы улам саргып, тракторун дүжүп бээр чыгыы апарган.

— Хунааштыг тракторга чединген дунмай-дыр сен. Көөр деп чаагай чүве бар болдур ийин — деп, Соржукай каракты оңгайтыр ужулгаш, колдуктап чыда чугаалаан.

— Ол чүңүл, аал? Мен-не трактор хунаашпаан мен. Чок болза мооңну ап ал — деп, Седенниң чонаада көвүдөп чораан хөрээ часты бер чазып, арай донгун харыылаан.

— Эх, хөөкүйлерни аарай, шоолуг чүве дег, барып-барып багай трактор хунаажып — дээш, Барыкай кыжырымак хүлүмзүрүй каапкаш, бөргүн ам-даа хаваанче тырткылап, машиназынче эргилген.

— Багай трактористер бар боордан башка багай трактор чок чүве дээн. Көргөй-ле бис харын — деп, Седен эрлерниң эрбенниг аксын дудак чок дуй каккаш, кабинаже чийк үне халаан.

Хар-даа чагбаан, шуурган-даа болбаан, харын хат намдаксап, элээн чаар хире кыннып келген. Тракторнуң доозун хонупкан шлинге чаашкын дамдылары ында-мында дүжүп эгелээн. Кыштаг бо көстүп келген. Хойжу чазаглаваан болган. Час бо хире шөйлүп, агаар чүдөрөп турда чөп ыйнаан. Чаш хураганнар соок-шамыргактан үедезе канчаарыл.

Седен кодан кыйыы-биле ынча-мынча эртип чыдарга, демги эрлер цементизин сери кыйыында бо дүжүрүп каапкан чыткан. Доктаай дүшкөш, ылавылай берзе-ле, шоодайларны анаа-ла дүжүр октагылапкан хевирлиг. Дөрт-даа шоодай чарылган, төктүп калгылаан, өскелери уш-баш чок чыткылаан. Қончуг суггур чаъс мында келген. Ыя аразында таагы кудуруктуг калдар ыт туруглаткаш туруп берген. Седен бажың эжинден бакылап келген кадай кижнже хол булган.

— Бо хайыраан цементилер чаашкынга үрелип кагбас

бе, угбам?— деп, Седен бир шоодайны сери адаанче киир каап чыда айтырган.

— Таң ыйнаан, кым билир ону, оглум. Хой суггарар коошпа кылыр деп зоотехник ынчап туржук. Аңаа кым күш чедер деп. Бо ашак хойда-ла болгай.

— Че, ынчаарга шып каар чүведен эккелиңер. Брезент болза улам эки.

— Бисте чүү турар дээр сен, оглукужуум. Брезент деп чүве алага тек улус боор бис. Оода демги оолдарны эмгелиг чыып каңар деп дилеп чадаан-дыр мен ийин. Саржаглыг далган нугуп-нугуп алгаш-ла, караш кылындылар.

Седен ол аразында беш-алды-даа шоодайны дажый каапкан. Ам канчаар, бир дээп алган кижн шуудуңга кирпкен.

— Ах, хөөкүй оглумну, шымбай-ла болду. Бажыңга кирип, шайлай кааптар сен, көрөм — дээш, кадай ыңай болган.

Седен бүдүн-бүдүн шоодайларны эгинней каап турган. Чаяан бооп, чаашкын, манаан ышкаш, ийи-бирээлеп кезек туттунуп тура, кудуп-ла эгелээн. Седен арткан шоодайларны чүгүрүп тургаш дажый каапкаш, тракторунга маң-биле келген. Гимнастерказы көк мөөн нептереп калган. Шагынче көргөн — шайлаар чай кайда боор, дөгүп органы дээрө апарган.

Кезек чайык кызаннап, динмирөп, саарып чоруй аязы хона берген. Турлаг көстүп келген. Ынча-мынча чоруп ора, чүнү мурнай ханада «Часкы хүн чылды чөмгөрөр. Шак-минута бүрүзүн камнап, бүдүрүмчелиг ажилдаалы!» деп каан лозуң номчуй каапкан. Ук шаанда маңа манзылардан кылган соок казанак турган болгай. Ийи-ле чылда хову турлаа мырыңай хуулуп калган бооп-тур. Брустан улуг бажың туткаш херимнеп, соңгаларын будугулап каан. Шилдер өттүр хар дег ак көжөгелер, кылаңнааш демир-оруннар баштары көзүлгөн. Ынаар шөлде бөмбүк четкизи херип каан турган. Катап лозуңче көрүнгөн. Алыста далажып чоруп орган кижн ындыг сөстөр номчааш мөгүдексөп, шагынче көргөн. Он ийи ажа дүжүп чыткан.

Ындыкы эжиктен ак халаттыг кадай кижн үнүп орган. Биеэги-ле повар Чинчиваа угбайны Седен таный тыртып каан.

— Ой, авай-авай, Седен сен бе!— дээш, угбай холун сунуп алган удур бо базып орган.— Қажан келдин? Эки-ле шөриглөп чордуң бе? Улгадып, семирээнин көрөм моон.

— Шупту эки-эки, угбай. Келгеш чеди-ле хондум.

— Чоп далажыр сен. Оода ай хире дыштанып алыр-ла болгай.

— Дыңгылдайга шоолуг тура чок кижн болгай мен, ын-ча дыка дыштанып чоорул ону, угбай — дээш, Седен баштак сөстөрн бадыткап каттыргылааш, саргыл бажының шык дүктөрн сонгаар чылбыйтыр дырагылааш, немээн: — Часкы тарылгага киришпейн баарга, тракторист кижиге атка багай ыйнаан. Черле дөстүнмедим.

— Бригадиривис ховуже трактористер ап чорупту. Чем болу берген, дүштээр шак келген — дээш, угбай Седенниң чещинден тырткылаан. — Че, бээр кир, шайлап, аьш-чем чиир болгай.

Седен каттырып, хедерлени аарак тура дүшкен.

— Адыр-адыр, угбай. Оолдар келзин. Кады шайлаар чүве. Эпчок ыйнаан, келби-келбиже аяк туткаш олуруп-тарга.

— Хаа, бо эттиң магалыын аа! — деп, повар тракторже көрүнген. — Трактору-даа чаа, чараш, бодуң-даа аныяк, чараш — тааржыр-дыр силер.

— Хунааштыг эт-тир ийин, угбай. Харын-даа орааштыг дээр чүве бе. Хөңнүмге дээп чор ышкажыл. Иван Антонович азапкан кижизинден кызыдыр ойталааш, ылап-ла меңээ бээр дээш турупкан.

— Ийе-ийе, ужу-кыдын дыңнаан мен, Седен. Чоор сен, эки ажылда! Довук-оолдарны тоова. Эки чүве бүрүзүн оларга өргүүр дээн эвес.

— Соржукай орукка дозуп, карааның бирээзин казып аппарат ийин — деп, Седен «казып» деп сөстү каржы адааш, ынаар орукта чоокшулап орган машинаже хараан.

— Бис ам бригада аргазынче шилчээн болдур бис ийин. Багай угбаңның шалыңы безин өзер дээр чораан. Шору-шору бис — деп, повар угбай соруктуг чугаалаан.

— Бригадир шыңгы ажылдап турары ол бе? Довук акый аан?

— Чүгле ол эвес. Дөгере кызып турар, дөгере боданы берген. Көскү чорбадыве.

Машина-даа келген-не. Эрлер Седенни танып каапкан, угаан-кут чок дүже халышкаш, бо-ла келгеннер. Холдан-даа алырлары бар, эгинден-даа силгиирлери бар, чир-шоң дүжүп менди солушканнар. Самба акый салы карара берген, аас долдур ак диштерин айыраңнадыр хүлүмзүрөөн, арай таваар бо базып орган. Кижин Седенниң холундан ап, кезек силгиң

чоруй, бир холу-биле эрний сарыг бажын ээй тыртып келгеш, чыттап каан.

— Күжүр Седенни аарай! Че, кандыг кезекке тепкеш келдиң моң?

— Танк кезээнге турдум, акый.

— О, дайын келзе, танк мунуптар, тайбын турда, трактор дыннаптар — тулган мергежил-дир — деп, бир эр чечээргей каапкан. — Танк ынаар тургай аан. Чүс-даа чылда турзун. Биске трактор херек.

— А танк база дадай билбес магалыг чепсек болдур ийин, аалдар. Бистиң Каа-Хемни-даа дүвү-биле дорт-ла кылаштап кеже бээр! — деп, Самба акый чоргаар үн-биле эрлерни эргий көрүп хөөрөөн.

— Че-че, ындыг тоол кайын турарыл аан — деп, дооразындан дыннап турган Чинчиваа угбай хоомайзынган. — Сугда туттунар чел, кудурук бар эвесс. Кижин албыгып, думчугуп ат болгай-ла.

— Шын-шын, угбай. Каа-Хемден-даа калбак, ханы хемнерни дүвү-биле кежип турдувус.

Трактористер чунар-демирлерде барганнар.

Седенни бригадир кыйгыра каапкан.

— Чол кончуг шүшпең чувел, дуңмазы? Кара дүшкө чедир калгыдып келир аан — деп, Довук-оол Седенче чемелиг көрүнгөн.

Седен ам чаа-ла өөрүшкү-хөглүг, өөрүнүң куспаанга турган кижин ындыг сөстөр дыннап кааш, харлыга хона берген. Хары тыплайн, бажын доңгайты каапкан. Гаражка эрте келзе-даа чаа этти бети дээрге чодуп аштаар, кывар-чаар чүүлдерин хынаар, кудар, хөделдирип, шимээн-даажын шинчилеп дыннаар дээш ажыл-ла хөй. Орукка таварышкан шаптараазындар-биле агартынар кижин Седен эвес-ле болгай. Цементиге чылдагааннап болур турган, ынчанмыже ону кым дилээнил? Ооң кадында база-ла трактору сагышка чык диген. Хойжуга хамаарышкан ажыл хову бригадасындан, бо кончуг шыңгы бригадирден дыка ырак сагындырган. «Аныяк кижин ой-кыйлыг, биче хөөнүг чоруур» деп, ада-иезиниң чагыг-сөзү база бар. Баштайгы-ла хүнүнде удуртукчузунга удур чүнү чугаалаар деп?

— Херек биезиги дег эвес деп бил, дуңмазы. Үе-шак үнелиг дээрзин хаайынга кертип ал. Баштайгы сагындырым эвеспе — деп, бригадир улам немеп каан.

Шериг чаңын ам-даа салбаан, Довук-оолдуң доңгун хөөнүн хоюглаар бодажыкпе Седен ийи будун кожа тепкеш илеткөөн.

— Дыңнадым, эш бригадир, халашпайн, хондур-даа ажылдаарын чөпшээреп көрүнер!

Бригадир ам-на харын арай багайтыр хүлүмзүрүй каап-каш, ыңай кылаштап чоруй чугаалаан:

— Албадавас мен, оозун бодуң-на бил.

Чинчиваа угбайның кылган чаагай чемин Седен чеже-даа четтирип пат болган, а бо удаада боостааже борбак чүве шоолуг ашпаан. «Баштайгы сагындырыым» деп чүзүл моон. Ойнап, чораан мен бе, хирем-не ол болду. Ооң орнунга Соржукайыңны сургап, сагындырып алзыңза»— деп, ол иштинде шыжыгып боданган. Седен ол дугайын кажан-даа, кымга-даа аас аштып диттикпес хире орган. Өг-бүлениң эң хеймери болгаш чоргаар, хостуг өссө-даа, мынча эр болгуже, назы-харым чедишти, угаан, күжүм улгатты деп ада-незин чаңгыс катап аактап, албадап чораан эвес. Ынчангаш-ла ужур деп улуг кижиге бүгүдөзүн дыңнаар, хүндүлээр — хилинчээ-ле ол...

Седен дүш сөөлүндө Самба акыйның кожазында дилиндекти чарып эгелээн. Мындыг-ла болгай, чүнү-даа эгелеп алыры белен эвес. Хугбайыраан, андазын бирде ханылаар, бирде кыдыралаар, чок болза ооргалаар азы чаңгыс оруктаар — мындыг. Оода тааржыр дүлгүүр база чок. Ооргаланып болур улuzu-ла хөй, ынчанмыже чоок кижиге Самба акыйга халып келген. Оозу дораан дузалаан. Ол оң талакы соглугур каракты суйбап туруп-туруп сүмелээн:

— Дүне ажылдаар апарзыңза, солагай фараның лампа, шилин солуй салып аар сен, андазын изи көскү болур — дээш, акый кезек тыртылып тура немээн:— Соржукай мындаа бир чартык хүн үскен кижиге. Оозу ынчаар ыт чок эрткен чүве. Бөгүн база үстү. Төрелинге менээргенири ол чүве ирги бе? Чоп төрөл-дөргүл улус харын кончуг бот-бодун деткижи, чеди дерин төп ажылдаар боор чүвел. Ызыгуур салгаан бүдүн бригадалар безин турар болгай. Болар ындыг эвес-тир. Шивегейни чеже-даа шоодайлаарга, дөмей-ле кажан ийик, кайыын ийик бажын сугуйтуп кээр дижир болгай. Бо мөзүзүн салбас болза, көстү бээр ыйнаан.

Седен ам-на шулуудап кирипкен. Андарган шөл ширтек сыры дег дески чаагай көстүп чыткан. Довурак безин бурт дивес, дүжүт чаагай болурун оштап турар хире. Седениң хөөнү ам чазыгып, өөрүшкүзү чоорту кыптыгып келген. Кежээки чем соонда дүнеки ээлчегге ажылдаары-биле артып калган.

ЧОДУРАА

Тоожудан эгелер

Чодураа деп чокпак чүвө
Кандыг дөстөн үнгөн чүвөл?
Чоон чаштыг кара кысты
Кандыг кадай төрөөн чүвөл?
(Улустуң ыры).

ПРОЛОГ

Ол чылын час эрте дүшкен. Апрельдин эгезинде-ле ала хар шаагайнып агар деп барган. Бир каш хонук эртер болза, часкы тарылга эгелээр. Ынчан көдээ черниц кижилери баш көдүрсө чай безин тыпнастай бээр. Совхозтар шык базы-рышкынынче кирген соонда, ол-ла, улаштыр черни андарып-чарып, тарааны чаштырып кириптер. Шак ынчаар часкы тарылга чер болганга динмиреп үнөр.

Ол харысалгалыг улуг ажыл-үүлөгө чедир неделя хире шөлөөн болгу дег үе тыпты берген. Ынчангаш найысылал Кызылга районнарның агитбригадаларының республика көрүлдези эгелээн. Ол ийи хонук иштинде үргүлчүлээн. Харалаан. база-ла көдээ үнүп сургакчылап чорааш, ону эгезинден тура таптыг көөр арга чок болган мен. Солун ажылдакчызы кижиндыг-ла болгай, чаңгыс черге орар эвес. Үргүлчү-лө дугуй кырында чоруур. Ынчалза-даа таварылга болуп, дедир ээп кээп, улуг-хүннүң кежээзинде болган түңнел концертке таваржы бердим.

Хөйүнүң ыры күштүг, дыңнаксанчыг чаңгыланып эрткен соонда, ийи-чаңгыстың көргүзүглери улажып эгеледи. Бир үе авааңгыр, кашпагай, аныяк чараш кыстар «Тараа» деп тыва танцыны ойнап-самнап эртерге, сцена хенертен чырыш кынды. Аңаа ак торгу платьелиг, чиггежек хөнү сынныг кыс Чагытай хөлге салдап эштип ойнаан куу дег, оожум болгаш бүзүрелдиг кылаштап үнүп келгеш, көрүкчүлөрже бурунгаар эптиг-ээлдек мөгөйип кагды.

Сцена баарындан симфониктиг оркестр аян тудуп үнгөн. Уруг бурунгаар бир баскаш, ырлап бадырыпты:

Часкы хүннүн херелинден частып үнгөн
Салбактарың салгын безин чайгап ойнааң,
Чокпак аккыр чечектерин айыраңнаан
Чодураажык, сээң черле чаражыңны!..

Уругнуң тааланчыг хоюг үнү, ырының чүрекче доңгугу туруп уяранчыг аялгазы улуг-биче көрүкчүнүн кичээнгейин, таалалын элдептиг хуулгаазын күш-биле бодунче ала-чайгаар-ла хаара туда берген. Мен база хөлчөк таалап, сагыш-сеткилдин магалыг чазының өлчөй-буянын делегейинче ала-чайгаар-ла шыыгайнып кирип эгеледим. Карактарымга өскөнтөрөөн черим Чыргакының бөкпөк-бөкпөк чодурааларлыг алаак-шынааларының каас-чараш бойдус-чурумалы, шеңче чечектери эриктерин дургаар частып үнүп, уян-чымчак кылдыр салгын айы-биле саглаңайнып, кылаң кара суунче харап алган орап ие хемимниң хүн херелинге чайынналып, саарыглап бадып чыдар кырлаң-кырлаң чалгыгларының шаалааш, кыңгырааш хөрек-чүрекке эргим бир янзы даажы дыңналып, карактарымга ол-ла хевээр көстү хонуп суг келгилээр.

Ол ырының сөзү уян, тааланчыг аялга, ырлап турар кыстың чазык-чаагай борбак хүрең арын-шырайы, долбанналчак кызыл чаактары, чугажак хүрең эриннери, тун дег агараш кыннып көстүп келгилээр диштери, хөлбеш кылдыр уян-чымчак көре кааптар улуг-даа эвес, сыгыр-даа эвес эрестиг карактары угаан-бодалымны доюлдуруп, меңээ эң-не эргим, үнелиг бооп, бичии оолчук шаамны сагындырып эгеледи.

Элдептиг мындыг бодалдарга алыскаш, сценада ырлап турган чиңгежек хөнү сынныг уругну бир-бир көрүп орарымга, төрөөн черимде час санында-ла салбакталып частып, чаны-биле эрткеннерни чараш-каазы база чаагай чыды-биле магадады бээр, кыжын, чайын могаг-шылаг чокка кыңгырадыр ырлап бадып чыдар дамырак кара сугнуң эринде ийи дөс бөкпөк чодураамга-даа дөмейлежиң, хуулуп эгелээр. Уруг эгиннерин ажыр салып, уштарындан тудуп алган ак чычы аржылыны шала оожум, ырының аялгазының айы-биле чада тудуп үндүрүп кээрге, шак ол чодураажыым салгын-хаттан чокпак ак-ак чечектерлиг салбактарың саглаңнадыр чайгап эгелээн-даа ышкаш апаар.

Кижини бодалы таан дүрген. Хензиг када-ла бичии чораан чылдарымны угаанымга, хөрек-чүрээмге доюлду бодапкан болдум. Сценаже катап көрүп кээримге, уруг төндүрөр чыгай берген ырлап тур. Сактырымга, ол чүгле чаңгыс менче хүлүм-зүрүп көрүп, чүгле меңээ аян тудуп ырлап турган ышкаш. Чүге-ле ийик, чүрээм чүден дыңзыг тиккиледир соп эгелээн. Ооң согары чүгле меңээ эвес, а харын ийи таламда орган улуска безин дыңналып турар ышкаш апарган.

Адыш часкаашкыннары база катап диңмиттелип үнген. Уруг залда органнарже эргилди эрестиг көрүп, чазык-чаагай чаңнап, эвилең-ээлдек мөгейгиледи.

А мен дээрге адыш часкаар хамаан чок, эрээн шокар бодалдарымның ээреминде шымнып ор мен. Хенертен улуг тына кааптым. Аныяк чарлакчы оолдуң чүгле «Чодураа» дээни кулаамга дыңналып артып калган... Чодураа?!

Олудумдан тура халып келгенимни безин билбейн барган мен.

БИРГИ КЕЗЭЭ

Чодурааның бышканын аар:

Чоклак-чоклак кара-кара.

Чодурааның түвектиин аар:

— Чорба, акый, чыып-ла бер — дээр.

БИРГИ ЭГЕ

Чеди айның эгезинде Чечектиг чараш-ла ийин! Бир эвес чурукчу кижиге турган болзумза, ооң чайгы каас-чараш агаар-бойдузун, аң-менин, ыраажы куштарын катый хаара каш янзы өң-биле та канчаар чуруп алган турар мен ыйнаан.

Эртенги хүн алдын-сарыг херелдерин эргим не черимниң кырынче согунналдыр чажып, хөөрөп үнүп орда, Чечектигини эргий көрүп турарымга, чүү дээр боор ону, кайгамчык-ла!

Хем унунга, алаак-шынаа делгеминге чаптылып көжүп, дүннөп хонган өгбегер көк-көк туманнар эртенги хүннүң изиг херелдеринден дезип, кашпал сыннарның бединче, хөлөгелиг өзеннерже дывыржып, оожум чылыш бар чыдар. Мөөрүк-мөөрүк кара ногаан тайга-сыннарның менги харлыг сүвүр, тас баштарындан эстеп баткан салгын-сырын соолаңайнып, чечек-чимистиң, оът-сигенниң чуксуг, чулуксуг чаагай чыдын думчукка айдызай шаап келирге, ол арыг-чаагай агаарны кижиге хөрөк долдур тынып ханмас.

Ыяш-даштың бүрүлериңде, оът-сигеннерде, айыраң чайт чечек-чимистерде кылагар-кылагар шалың-ожук шуру чинчилер дег мөндүңейнип чайнап чыдар. Хевис ышкаш хөлбегер көк делгем шынаа дөрт чүкче калбарып, шөйлүп алгаш чорууй барган. Ол делгем-хериң шынааның ортаа үезинде, ынаар ужу-кыдында өөр-өөр кодан малдар чүзүн-чүзүн аайы-биле таваар чаптылып оъттап чоруур. Оон ыңай долгандыр көрүп турарыңга, кадыр-кашпал кара ногаан тайга-сыннар ол эңметикчок мал-маганны тоо быдарадыр таратпайн, бөле дозуп, кадарып карактаан чүве дег, бедик-бедик апаргылаан ылым-чылым көстүп турар.

Эрээн шокар эзимнер белиңден элик-хүлбүстүң огурганы дыңналып келир. Бора хектерниң ында-мында эткен үнү

эзим-арга эрэннеринге тарап турар. Дуруяалар өйлөп-өйлөп тулаа-шынааның ынды-бетинден кыңгырадыр бадырыптар. Өскөн-төрөөн черимниң эртинези ол куштарның уяранчыг уян үнүн эстеп турар сериин салгын шынааның ужу-кыдыынче алгаш чоруп турар.

Чечектигниң бо чайлааның хүн үнер чүгүндө, эзим эдээ, шала озалааш черде, ийи ак өг көстүп турар. Ол ийи аалдың артыгы талазында тарамык дыттар аразында чиңгежек курусуктардан туткан чэр ажа аңгагар шаараш улуг кажжаа бар. Ооң чанындан кулуннуг белер черле ыравас. Ол угдан эртенкежээ белерниң, кулуннарның киштешкени, сыдым чайган эрлерниң сыыладыр сыгырганы, оон элээн үе эртип, ыт-шимээн оожургай бергенде, белер сагган кадайларның «ку-ру-уг, ку-ру-уг!» деп курайлаан үннери кезек-кезек болгаш-ла дындалып каап турар.

Чайгы сарыг хүн улуг сарыг хола паш дег апарган баарын чүкте эдеришкек көк-көк тайга-сыннарның сүвүр бизеннериниң кырынга барып хонуп, кызыл-хүннеп чыдырда, ол ийи аалдың өдээнге чылгы барааны көзүлбейн баар. Оон удатпаанда ол аалдарның өдээнге даңгаар-ла калчан шилги эңме-тикчок молдургаларны баштап алган ийи өгнүң саар ала-ала, хүрөң-хүрөң инектери өдек мурнунда үш дыттын баарында чергелештир челелеп каан бызааларының уунче бараадап көрүп, эткилеп каап, чоруй оъттап кирип орат.

Ол ийи өгнүң бирээзи — угбам суг-ла болгай. Угбам, честемниң өө чылдың-на мааа кээп, чаңгыс аал чайлаар турган. Чылгы кадарып чоруур болгаш, честем өөн ыяап-ла өске аалдардан ырак, озалааш хондуруп алыр чаңныг кижини. Ында ужур-ла бар. Үш аскыр өөрү чылгы хоюп-дезиң ыңай болза, хат-шуурган-даа келгенинден дора болур, ооң уунга таварышкан кандыг-даа чүвениң кара шорuzu, хөмө таварып кааптар.

Элдеп чүвени!.. Үш хонуктан бээр угбам суг ийи өг апарган. Көжүп келген аалдың ээлери угбам биле честемниң кайызынга-даа хамаарыштыр төрөл деп чүвениң чыды безинчок. Чүгле харын чаңгыс колхозтуң чылгы биле молдурга кадарган малчыннары бооп турары-ла аргажок. Бирээзи бирээзиниң кырынга көжүп кээп хонуп алырга, ийи өгнүң ээлеринден кым-даа ак хар ашпаан. Харын-даа удур-дедир чалажып, шайлап, хүндүлежиң алганнар.

Чүгле бөгүн харын честем Көк-оол көжүп келген аалдың херээжен ээзи Мөчек кадайга чугаа аразында каксы аарак мынча диди:

— Чылгы биле молдурга кадып, оларны чаңгыс өдекке тударывыска кандыг ирги, угбай?..

— Харын аан, угбам Мөчөк — деп, угбам Анай база ол эптиг үени манап турган чүве дег, честемге улажы каапты.— Өөцөрниц бо бичии Чодураазы база болганчок-ла чылгы кажаазының аксында чагы кырынга орар ышкажыл. Чайлып баткаш, мал адаанга дүжүп, тептирип, кемдезе канчаарыл?..

«Дүннээн дагаа эвес, чүге ындыг уруг ыйнаан?» деп бодап келгеш:

— Ам чаа база чагы бажынга орду, угбай!— деп барык алгыра аарак чугааладым.

Чодураа менче хаваан дүүп, шыпыраш кылдыр көргөш, дылын ужулду. Ооң дылы хөлчок узун болгаш, бажы артында сүвүр ышкаш көзүлдү. Ындыг сүвүр дылдыг кижги ааспырак болбайн капчаар. Ону дем чаа безин көрдүм. База-ла чагы бажында хочуя берген олур. Кажаа иштинде малдар тепкилежиңп, хайыңайнып маңнажып-ла турлар.

-- Чодураа, чагыдан дүш!.. Малдар басып кааптар — дидим.

— Дүшпес мен!.. Черле дүшпес мен — деп бо-ла.

— Эмдик богбалар теп кааптар, уруг!

— Сени теп кааптар ыйнаан.

— Мен сен ышкаш дымаа халаң эвес мен...

— Мен база улуг кижги мен.

— Дүш дидир мен!..

— Ава-ай! Бо Дөтпежикти көрөм — деп, Чодураа дыйыладыр алгыра бээрге, халып чоруй бардым.

Бо удаада Чодураа угбам, честем база авазындан сезингеш, менче чүве ыттавайн барды. Хейде-ле кызыл-даван буттарын чымчак көк кырынга олуй-солуй тепсенип баскылады.

Чодурааның авазы угбам биле честемниц чугаазын-даа хсrekке албаан ышкаш болду. Ол харын-даа кула богбаны тудуп чадап турган оолдарже чөгөнгөн, сагыш човаан хевирлиг көрүп тур. Хенертен кула богба малдар аразындан ушта халааш, бо-ла бисче хөме таварып, чизиредир маңнап олур.

Мөчөк кадай мээң белең дүре тудуп алгаш турган хулбүс мойнаа бичежек сыдымымны ушта тыртып ал-ла, мурнувус биле былдай дүжүп, маңнап эртип чыткан бедик хөректиг кула богбаны шалбадап дүжүрдү. Сыдым сыг кылдыр дүрүлгээ частып ужуккан олчаан, богбаның мөге-шыыраан, эрес-кашпагайын ынчан магадап көрдүм. Ооң чоон, улуг-шыыраа дээрге хөлчок. Эр суг кижги турган болза, та кандыг начын мөге турар ыйнаан. Ол карак чивеш аразында-ла хере теп, узун,

чоон буттарын шык черже кадай базып, сыдым туткан оң холун үттүг-чарын бажында салыпкан тур. Богба артында хайыңайны бергеш, кирижелдир тырта берген сыдымынын ужунга ийи буттап өрү алзы шурагылааш, ушта халып, холдарын агаарга карбаннадып, чизиредир чүткүп-ле тур.

Хоочун чылгычы кижиге честем база авааңгыр болгай, сыдым ужундан барып сегирип алды. Кула богба кадыг холда кирген.

— Эр кижиге дег Мөчөк угбай таан эрес ийин!— деп, угбам магадап, чугажак хүрөң арнын чырыткыландыр хүлүмзүр-рөөн тур.

Мөчөк кадай улуг тынгаш, бажынын көгсөре берген дүгүн аткаар суйбап чоруй, оожум чугаалады:

— Ажырбас ыйнаан, уруглар, хой эвес, чылгы биле молдурга кайын катчы бээрил. Шүүлээш думчуктуг чүвөлөр өлөң чулгуп чыдарлар ыйнаан. Чодураа ажырбас, чылгылыг өгнүц уругларынын аразынга харын кадыг-чидиг болуп өссүн.

— Ындыг-даа ыйнаан харын — деп, угбам чөпшээрешти.

— Ынчаарга эптиг улуг кижиге эмдик белерден сагжып көрүңерем, угбам. Колхозтуң пионер лагеринде дыштанып турар уругларынга хымыс белеткеп бээр ужурулуг улус бис. Бо кижиге чааскаан арай четтикпес хевирлиг ийин. Ол кылган ажылыңарнын акшазын база алыр силер, халас чүвө кайда боор — дээш, честем чушкуузун суйбагылады.

— Ында чүү боор... Малга — өөр херек, кижиге — эш херек — дээш, Мөчөк кадай өөнчө кылаштапты.

Чодураа «ол-дур!» дээнзиг мээң арнымче үзе кайгап тура, думчуун дырыштыра каапкаш, элээн ырап бар чыткан авазынын соонче кожаңнадыр маңнап ыңай болду.

Ол хүнден эгелээш, Чодураа ачазы Дегениң чинге баг сөдүргезин сөөртүп алгаш чоруур апарган. Үргүлчө-ле чылгы кажаазынын чанында турар. «Чодураа, дезиг аыт барды!» «Чодураа, эмдик малга бастырдын!», «Чодураа, ыңай халы. Чодураа, бээр халы!» дээн улустуң алгызы үзүктөлбөс болган.

Угбам сугнуң бични оолдары база бар. Кандыг кончуг сарыылдыг, өлчөй-буяннын төлдөр ийик, оларнын бары-чогу-даа билдинмес, анаа мөрүндө-ле ойнап халчып чоруурлар. А Чодураа дээрге меңээ артык чүктешки болган. Мөчөк кадай мени черле чандыр көрбөс: «Оглум, Дөтпежик, дуңмаң Чодурааны көрүп тур шинме», «А-а, дадайым, хөөкүй малга тептириптезин!»— деп бо-ла чагаан, көгүткен турар. Чамдыкта оон ырак суг кылаштап чоруур болзумза, бар-ла шаабиле менче көрүп алгырар: «Ой, Дөтпежик, Чодураа кайда

барды?!» Өдөктө улус дыңназын дээш өжөгөрөөн ындыг хире. Чодураа авазының үнүн дыңнап кааш, өжөгөрөөн чылгы аразынче дам ажытталдыр маңнаар.

Ана өш-биле дөмей болган. Инени ужук эдерер ышкажыгай. Чодураа менден чыда калбастаан. Каяа-даа баарымга, Чодураа бо-ла мээң чанымда хүнге эди-кежин хенмеленчек кара кылдыр хаартып алган, бажы селберээрден, мойну узун апарган ээртинген турар. Келген соонда анаа турар эвес: «Мунар молдургадан шалбадап бээйт», «Дуу ол кызыл дыттардан сааттан хооруп бээйт» деп алаң кыннып-ла үнер.

Мындыг анчыг Чодураа деп уруг тыптып кээрин билген болзумза, угбам, честем сугга бо чайын черле келбес ийик мен деп та чеже катап аксым туттунуп бодандым ыйнаан. Авам, ачам бар эвес, алды кижиниң хеймери болгаш, чүгле угбам сугга туруп чаңчыга берген мен. Оон ыңай ол өгнүң уруг оглу кылдыр база санатынар. Ол-даа ындыг-ла ыйнаан. Чодурааның бужурганчыын аар!..

Чодураадан дескеленнээш, чамдыкта сагган белер чанынче шууг чагдавас мен. Аалдарывыс кедээ талазында чинге кызыл-кызыл дыттар аразынга барып, оларның хөлөгезинде чымчак сиген кырынга чыдып алгаш, солун ном номчуур мен. Оон мырыңай адырлыр аргам чок апаар. Бичии үр болу бээримге, угбам мени база чоктай бээр. «Дөтпежик канчап барган чоор?» дээн ооң чазык-чаагай үнү дыңналыр. Ол-ла дораан Чодураа чинге үнү-биле алгырып үнер: «Угба-ай!.. Дөтпежик дуу ол хам дыт хөлөгезинде чыдыр...»

Чүү адам уруг ыйнаан. Мээң кайнаар-даа бар чыдарымны ол чер-ле чандыр көөр эвес. Дүүн хүн дуу ол чаш шеттер аразынга чыттым. База тып алган. Бөгүн аал адаанда арга кыдыынга чаштынып келдим. Ам черле тыппас боор деп бодаан мен. Қайын ындыг боор, ам база ол менче чолдак хөлбегер ченниг ак шокар платезин кедип алган кожаңнадыр халып олур. Ону бир-бир көрүп чыдарымга, айыраң чайт чечек-чимис частып үнген хевис ышкаш чиндигир ногаан шыкта улуг ак шокар ховаган чечектер бажы дамчып, ужуп чоруп орган ышкаш көзүлдү.

«Бо уруг ам база меңээ ном номчутпазы ол-дур ийин» деп хорадап бодандым. Чодураа келген соонда, кижиден элөп-чук дег адырылбайн баар. «Номуң номчуп берем», «Бо чүнү чуруп кааны ол?», «Меңээ үжүктерден айтып берем» деп алаң кылып-ла үнер. Бодап көөрүмге, чүвге өөрениичели шору хире уруг. Баштай мээң айтып берген үш-дөрт үжүүмнү шууг утпас.

Чеже-даа аңаа иштимде шугулдап, хөңнүм чокталып олурзумза, ооң аайынга чоорту-ла кире бээр мен. Баштай чаа үжүктөр айтып берип, анаа доктааттырар мен, оон чоорту-ла ойнап эгелээр бис. Чочагайлар чыып алгаш, инектер, хойлар деп-даа ойнап, хөлчок-ла каттырышкан-даа орар бис. Ынчалза-даа оюнувус түннелинде ыяап-ла маргыжып үнөр бис. Шору улуг апарган кижини меңээ ооң аакты, ораашты дендей бээр. Ынчап баарга, «Чана бер, Чодураа!» деп сывырып эгелээр мен. «Чүдек оол-дур сен, сени моон соңгаар черле акым дивес мен!», «Авамга сени чугаалаар мен» дээн соонда, Чодураа эзим черниц элинин оглу, сылдыс шокарлыг эзирик ышкаш чизир-чазыр ыңай болур. Мен ооң соонче чочагайлар шывап туруп каар мен.

ИГИГИ ЭГЕ

Молдурга кадарчызы Деге суг бистиң-биле кады кожа хонуп алганындан бээр чартык ай чыгай берген. Ийи өгнүң ээлери бот-боттарынга чаңчыгып эгелээн. Шынап-ла харын, чылгы биле инек холужуп каттышпас чүве болган. Оьттаарда база аңгыланы бээр. Он шаа хире саар чааш белер хүндүс өгден элээн озалааш улуг кажаның артында үш-дөрт чодур чоон кызыл дыттарның хөлегезинге девээлеп хүнзээр, а оларны саап эгелээрге, кулуннарының чанында-ла ээртилип турар. А үш аскыр өөрү чылгы Чечектигиниң Суглуг-Өзенде аьттыг кижиниң эзеңгилерин чүлгүй шаап турар терең оьт-сиген, чаш ыяштар, шарланнар аразынче шыыгайнып кире берген девээлеп, семирин турар.

Улуг-ла өзен! Үш аскыр өөрү чылгы хамаан чок, үжен-даа аскыр өөрү чылгы ынаар кирер болза, бажы-биле барааны көзүлбейн баар чыгы. Суглуг-Өзенниң ишти кезек-кезек ажык аяңнарлыг болгаш оймактарлыг. Аң-мең болгаш арга-эзимниң чүүл-бүрү кужу-даа ында.

Чылгы бажы дозуп, оларны бөлүп чортуп чоруурга, күшкүлдер болгаш кара-куштар энме-тикчок ажы-төлүн чииледир эдертипкен бо-ла чоруур. Оон олар салдыр-сылдыр ужуп үнерге, кижиниң мунган аьды серт кынгаш, хаайы каргыткайнып, хоюп үнөр. Ынчангаш мен чавыдактап мунган аьдымдан та чеже катап чайлып, куруг черге олурар частым ыйнаан. Аьттың челинден сегирип алырымга, ол-ла мени ап чыдып каар. Хойган аьдымның борбак хендирбезиниң ол-бо ийинге барып, ызыртынып, кулбурап чорааш, харын-даа чайылбайн баар мен.

Честем Көк-оолдун черле чаны ындыг, белен-селен чүве-даа тоовас. Мөрүндө, дужунда-ла чоруур. Бүдүжү-ле ындыг боор он, шоолуг чүве ытгаар эвес. Чугаалажып турган улустун чанынга кылаштап келгенде, оларны дыцнап, ыңай-бээр кайгап тургаш, ийи-чаңгыс чүве чугаалаза мөрүзү-ле ол. Ооң соонда ооргазын чүктенип алгаш, кылаштап чоруй баар, дедир хая-даа көрбөс.

Угбам Анай ындыг эвес. Ол чазык-чаагай болгаш чугаакыр, ооң сеткили уян чымчак база кээргээчел. Та мен бодаарымга ындыг чүве ийикпе, угбам биле честем үш оглунуң кайызын-даа эргеледин база чассыдып орбас. Оолдар мөрүндө-ле каң кадык болуп, ойнап-хөглөп өзүп орар. Оларның кайы-бирээзи тенектенип эгелээр болза, угбам хаваан дүүп, шириин көрүп каар. Оон кедерезе честем хөрөктени кааптар, ол-ла, ооң-биле болур.

Улустун хеймери азы бичимден-не өскүс арткан боорумга, угбамның мени кээргээри ол ийикпе, «Эки тоттур чемсенип алдың бе, дуңмам?», «Чаа сагган сүт-биле быштак базып берейн бе?», «Арга-эзим ишти киреринде, эзерлиг аът черле мунма, ыяш-дашка, будукка хептелип каар сен», «Чылгы бажы дозарында, чааш, улуг аъттан тудуп мунуп ап тур», «Серемчилелдиг бол, өршээ хайыракан, арга иштинде демги ол кара-чүве база бар дээр-дир» дээш баар.

Бичии кижиге меңээ ындыг-ла ыйнаан. Чамдыкта угбамның ындыг чагыг чугаазы бир кулаамның үдүнчө киргеш, өскезинден анаа-ла коогайнып үнө бээр. Угбамның чугаазын дыцнаан кижин бооп, ооң борбак хүрең арнынче көрүп каап, кожая берген олурзумза-даа, херек кырында көңгүс сыр өске чүве дугайында бодап, ылым-чылым орар мен. Анайтан аалывыс мурнунда кара сугнуң кара-кара кадыргылары-ла болгай. Оларны өрү-куду хоюзуп, чушкуп сывыртаан, билсктерим көжүп, көгергиче чедир эл адаа холдаан, эл кырындан дежип каан ойбактар бакылаан орар мен. Чүгле харын угбамның «кара-чүве» дээн сөзүн дыцнааш, сести хона берип, бодалым ара үстүр.

Суглуг-Өзенде адыглар шынап-ла бар. Үс-дүнтүң эрги куу черзин чудуктарын аай-дедир тыртып, аңдаргылап каан болур. Кызыл кымыскаяктарның өпөгөр улуг өглерин тоо быдарадыр чазарлап каапкан чыткылаар. Олар өзен аксынга безин кээп, бажын ажыр чыып чип алган дон, шаңгыр каттарын ол-ла олчаан овааландыр олуртуп суг каан болгулаар. Караңгы дүне удуур дээш чыдып алгаш, ол бүгүнү хүндүс көргеним олчаан бодап келгеш, куйга бажым адыш кынныр.

Мөөрүк-мөөрүк кара ногаан тайга-сыннар чүү-даа чүве көзүлбес дүмбей караңгы, ыржым-шыпшың апарган караамга көстүп келир. Ында коргунчуг араатаннарның ырзайтыр ырланган араң-шаараң диштери, кижичажан-даа көрүп көрбээн элдеп-эзин чүвелерниң чииртим, коргунчуг хевир-дүрзүлери, оларның өлөрөңнээн, чыраан каржы карактары ол-ла олчаан көстү хонуп келир. Шак ынчаар-ла тыныжым безин дынналыр-дыңналбас апарган боданып чыдырымда, кедээ талакы караңгы эзимден бир-ле куштуң «Кайда сен?» азы «Кулугурну!» дээн ышкаш кыпсынчыг чаргырааш алгызы чаңгыланып үнер. Эъди-кежим соолаш кынныр. Өвүстүң сөспегер, молдурга дег улуг калдар ыды кедээр эзимче углай маңнап, чоон үнү-иле «хөг-хөг!» кылдыр ээрип-ле үнер. Аңаа Деге сугнуң безерек сарыг ыды база чер чадаң тас кара хавазы улажы-ла бээр. Мындыг караңгы дүнс ол хаваның үнүнүң чидиин, чииртимин канчаар ону! Кижича кулаа шуут уюкталыр.

Орунда чыткан угбам хөрээ өгдейип, ковайып келгеш, ыттарны өлөмчидип, «Тпу! Тут-тут!..» деп ийи-үш катап ыткыр дукпургулаар. Ооң соонда: «Хөөкүй честец чылгызын канчап-ла дүннедип хонар ирги ала, Дөтпө?.. Мындыг караңгы дүнс ыт-куш дээш чүү чорбазыл»— дээш хөлзээн хевирлиг шимченгилээр.

Кижича билир эвес, угбам ол үеде та чүнү бодап чыдар. Мен дөрде шагда-ла удуй берген дунмаларымның чанынче улам сыннып чыдып алгаш: «Ам эртен ол коргунчуг эзим-аргалар иштинче черле кирбес мен» деп аашкынган, шаанга киир-ле коргун боданган чыдар мен.

Ыттар үр-даа ээрбестер. Эге ээрбейн баарга, өскелери соңнуг-мурнуг шимээн чок баарлар. Чоорту-ла оожургап, шыгайнып, чыргалдыг уйгуже кирер мен. Канчап удуй бергенимни безин билбес мен, эртенинде база уйгумдан отту чаштап кээр мен.

Өг ишти хөлчок чырык база өөрүшкүлүг көстүр. Шай хайындырган суугу чиң таарткан изиг турар. Эртенги хүннүң херелдери хараачаже харап, ынаалар баштарындан куду алзы шонуп бадып орап.

Амырааш дашкаар үнс халыыр мен. Чайгы сарыг хүн чайыннандыр хөөрөп үнүп, эртенги серинин салгын-сырын соолаңнадыр эстеп каап, чечек-чимистиң, агы-каңгының чаагай чыдын думчукка эккеп айдызап, хөрөк иштинче хос-хос кирип эгелээр. Кылагар чиңгир көк дээр бедик болгаш делгем-херии көстүр. Долгандыр турар бүгү-ле агаар-бойдус, дириг амытаннар чайыннандыр херелденип үнүп орап эртенги хүнге амыраан, таалаан турар. Дүүн кежээ бодап чыткан коргунчуг

бодалдарым кайда боор, бажы-биле чидер. Торгу-манчык чаткан ышкаш делгем шынаалар, эрээн ногаан эзим-аргалар хөбөсөейнип, олардан куштар база хектер үнү дыңналып, бир-ле янзы дыңнаксанчыг хөгжүмнү тургузуп, кижиниң сеткилин өөртүп, аян-чорук кылыр сен бе дээнзиг кайгамчык чараш көстүп келир. Ынчангаш оларны эргип-кезип чоруксаарым дендеп келир.

Бертен чер чырыыры билск тура халыдым. Дегениң та чүзү канчап барганы ол? Ооң «хөк шу, хөк!», «хайт!» дээн шириин үнү, молдургалар даванының диртилешкен, чызырашкан даажы бисти оттуруп каан.

Дангаар-ла калчан-калчан кыр молдургалар мурнундагы ышкаш Эрээн-Каът дужунче эвес, а Кара-Кожагар уунче шуужуп алган бар чыдырлар. Оларның элээн ырак соонда Деге ой аъдының эзерниң оң талакы ийинче чая олуруп алган калгып бар чор. Ооң бажы артында куду халагар.

Деге чиктиг-ле кижил.. Ол кадайы дег чоон эвес, кадаң болгаш узун көстүр. Ооң чанынга туруп алгаш, кижил көрүп турарга, узун ыргак кадаг ышкаш, эглип-эглип бадып келген дег көстүр. Ооң дирчигир кара-хүрең арын-шырайы хөлчөк шириин, кижил көргөн улуг ала карактары таан кадыг. Ол хире улуг, узун хирезинде, ооң үнү та чүгө дыйылааш болган. Деге хыйланып, конгурткайнып үнерге аасырак дээн кадайлар безин ында каар.

Баштай-ла кадарган молдургаларынга хыйланып үнер: «Кончуг калбак аастарны!..» дээн соонда баар. Оон дораанна кадайынга ораажып үнер. Адак соонда Чодураага барып доктаар, «Урууң чалгаа, ажыл билбес, айбы дыннавас!» дээн соонда шаанга-ла чедер.

Чодурааның авазы Мөчөк кадай аажок бөдүүн, артында оожум, чораан-на боду ол. Шаалааш, чугаакыры хөлчөк, үргүлчү-ле хүлүмзүрүп каап чоруур. Дегениң каттырар хамаан чок хүлүмзүрүп органын безин кижил ховар көөр. Үргүлчү-ле хөлүе берген, куду алзы кулбуйту көрүп алган оорар. Ол ылаңгыя арагалапканының эртенинде суг дендиги шугул апаар.

Деге арага ижипкенде, ол дег ындыг дүвүрээзинниң, база өөрүшкүлүг чүве чок. Каргыраалаар мен дээр, ынчалза-даа оон чүү-даа үнмес, кырган хой алгырып турган дег болур, ону дыннаан кижиниң боску ала-чайгаар-ла дырбады бээр.

Эзириң кылын халаң апаргаш, алдан дөрттүң чириин дуглап, шүглүп-даа чораан мен деп мактанып үнер. Ооң хүрежип чорааны-ла шын хире. Кадайы ону дораан-на үзе кирип каар: «Ойт, чоп кончуг мактаны бердиң, ашак. Бо уруг-дарыг-

га чованчыг чүве-дир, ийини-ле дөңгүп-даңгып ажар ийик сен чоп?..»

Бичии оолдар бис Дегениң девиирин магадаар бис. Ол девип-самнап туруптарга, шынап-ла, көрүштүг-ле ийин! Эр ала эзир бурунгаар дап берип оргаш, ийи-бир маңнап чоруй ужуп үнгөш, чер кыры-биле кылыйып бар чытканы-биле дөмей-ле. Чараш-ла девиир! Ынчангаш бичии оолдар бис аал мурнунда чымчак шыкка хүрежип, ойнай бергенивисте, «Деге мөге девип үндүм, онаам эккелиңер!» деп алгырып, ону өттүнүп, дөңмектеривисти кызыдыр часкагылап алган девип-самнап тургулаар бис.

Хүн дүш үези эрте дүжүп чораан. Чингир көк дээрде чангыс-даа булут көзүлбес. Чайлаг чер болгаш, сооланнадыр эстеп, сырыннап каап турар. Иштик черде ам та кайы хире изип, дунааргай болуп тур ыйнаан. Хүн ана оя-чаза хаарып-ла тур боор оң.

Өг хөлегезинге шөйлү берген чыткан сөспегер калдар ыт хеп-хенертен тура халааш, барыын чүкче көрүп, чалгаазы кончуг ийи-үш катап «хөг-хөг» кынгаш, олура дүштү.

Көөрүмге, Деге ой аьдының сыр кара маңы-биле дуу-ла ол далбайтып олур. Ынчап барганда, билдингир кижии, ол эзирик. Эзенгизиниң дыңзааны ол.

Мөчек кадай угбам Анай-биле хөлчөк шөлээн шайлап, хөөрежип орган чүве. Аьт даванының даажын дыңнааш, сагыжи эндевээни-ле ол боор оң, дашкаар үне халыды.

Ол делгем, бедик хөрээн өгдөш кылдыр улуг тынгаш:

— Чай дүжерге-ле, көкте хөөрээн буга дег апаар аттыг ашак-тырам бо — деп хомудап чугаалады.— Ам база эзирик ышкажыл!..

Угбам бистиң чанывыска кылаштап келгөш:

— Па-а! Ам кайыын ижилкени ол ирги?— деп база сагышсырады.

— Дүүн дуу ол Домбуу суг көжүп келди — деп, Мөчек кадай хаваанда быйыргын дерин адыжының ортузу-биле оожум чодуп чугаалады.— Бертен черле оларның өөнүң бараанын көрүп каап, чараазын сыыртынып орган чүве. Мол-дургалар сүрүп үндүргөш, дораан ол аалга барганы ол-дур.

— Ыт ишпес ажыг кара сугну чоп-ла кончуг сүрер чүве ирги?— дээш, угбам хейде-ле бажын чайгады.— Бо кижиниң сагыжынга-даа кирбес чүве ышкажыл.

— Чүү дээр сен, чазыйы ол болбазыкпе, дунмам.

— Ижер-ишпезин ашак апарган кижии боду-ла билир ыйнаан — деп, честем Көк-оол чонаада чүве ыттаваас боду

Дегеге болчуп, өг иштинден чер дүвүндө чүвө дег көңгүредир химиренди.

Деге дээрге ой аьдының хөрээн ажылдыр бирде бир талазынга, бирде өске талазынга барып, халаңайнып, халдып олур.

Ол өөн бир долгандыр халыткаш, аьдының аксын эжик мурнунга кээп тыртып, алгырды:

— Шууруун кадай, шуугаар кадай, өгдө сен бе?!

Деге эзирикте кадайын «шууруун кадай, шуугаар кадай» деп шолалап шоодар. Бо кижини дыңнаарга, ындыг эрес, чазык-чаагай кижини ынчаар сөглээрге, анчы кончуг. Мөчөк кадай ашааның оозунга пат-ла чаңчыгып калган хире.

Чодурааның авазы чеже-даа семис болза, кайгамчык кашпагай. Шагда-ла ашааның чанында чеде халый берген, оон ой аьдының суглукту кыцгырадыр дайнаан, эгиштээн аксын чыра тырткан:

— Чырык хүндүс чүдээнни моң!.. Орталан, серге!— деп алгырган тур.

А Деге дээрге аьдындан дүжерин-даа уттуп алган:

— Деге шыдаар, мөге шыдаар!.. Хүндүледип-даа чор мен, кадай — деп мактанган, хөрээн чайгаан ор.

Мөчөк кадай шыырак болгай, эсер кырында орган эзирик ашаан дүктүг хап дег, салгара аарак өрү көдүргөш, бичини уругларгылаштыр аьдындан дүжүрүп алды. Ой аьт дээрге күскелендир маңап каапкан болгаш, колдуктары сириңейнип, быгыннары өгдөңейнип, хаайын дарбайтыр тынып, суглук дайнаан аксындан борбак-борбак көвүктер чаштап тур.

Адыгуузун мал эвес, аас-дылдыг кижини турган болза, ол та чүнү чугаалап турар ыйнаан.

Деге тендирип чоруй, кадайының эктинден барып тутунгаш, элең-халан, бакка-сокка ырлады:

Какпактыгдан халып баткан
Кап-ла кара араганы...

Мөчөк кадай ону өөнчө сөөртүп книре берди. Бо удаада Чодураа өөндө чок. Бызаалар бажы-ла дозуп чор боор. Оон башка ачазы арага ижиптерге, кедергей мунгараар. Бажы халайып, карактарының чаштары бүлдөңейнип келгөш, кызыл-даван буттарының баштарыңче көөрүңгө өйлежир. Оон кедерезе: «Ачай, арага ишпе даан!»— деп сирленнедир чугаалап чоруй, ыглап бадырыштар. Эзирээш ээдерээн Деге мурнунда ыглап турган уруунуң чүнү-даа чугаалап турарын орта билбес. Харын-даа: «Ыглава, ыглаганмай!»— деп оон өөрөктөнгени дыңналыр.

Ынчан Чодураа дашкаар үнө халыыр. Күжүрнүң улустан

чаштынары ол ыйнаан, өөнүң артынга барып хөкпейип олуруп алгаш, бир кезек ишкирнийп ыглаар.

Бир катап ону кээргээш, аяк долу өремелиг тараа тудуп алгаш, маңнап чеде бердим. Чодураа сыңыйландыр ыглап алган арнын менден чажырып, черже улам доңгайбышаан, ишкирнийп, хөрээн өгдөш кылдыр улуг тынгат:

— Чоп мында келдиң? Ыңай бар — дидир.

— Ыглава, дуңмам, өремелиг тараа ма — дээш, аякта тараамны олче оожум сундум.

— Сээң тараан чивес мен!.. Ава-ай, көрем, бо Дөтпежити! — деп алгыра бээрге, дедир ыңай болдум.

Чодураа ыгламзырап олуруп калган.

Угбамга халып келгөш:

— Албас уруг-дур, угбай — дидим.

— Сонгу ада соок баарлыг деп чүве ол-дур ийин, дуңмам — дээш, угбам боданып олур.— Чодураа беш хар чаа-ла ажып чорда, бо кадайга кээп олуруп алган ашак-тыр ийин. Чодурааның төрээн ачазы ол чашта хенертен чок болган чүве эвеспе. Дегениң ону ынчаар кончуп, хөөкүй чаш төлду дедирлендирип каапканы ол ышкажыл.

— Сонгу ада?.. Кандыг-даа ада болза канчаар сен. Улус уруун боттары-ла билир ыйнаан. Анчыг кылырма — деп, чүэк баарынга кижен баглап орган честем угбамны үзе кирди.

— Чаш төлде буруу чүү боор — дээш, угбам суг узар ак баалыңныг хүрең демир-хуунун барып сегирип алды.— Арагачы ашактар ажы-төл деп чүнү билирил...

Честем та чүнү чугаалаар диди ыйнаан, аксын ажыдып чоруй ара соксааш, баглап орган киженин аптара баарынче жет кылдыр октапкаш, үне кылаштады.

Чайгы хүн чүгүрүүнче кирген. Оон чидиг кызыл херелдеринден дээрний барыын талазында чаптыла берген хураган булуттар кызып эгелээн. Чөөн чүкте бедик тайга-сыннарның тас баштары, сүвүр-сүвүр бизеннери база кызыл херелдер тырткан. Кежээки сернин-биле кады ымыраалар, хүлчүктер дойлуп үнген.

Кодан-кодан өөр малдар аалдарының өдээнче чоокшулап, баштааннары соннуг-мурнуг эдип, өдээнче шуужуп кирип эгелээн. Бугалар-даа бустажыр, малдар-даа киштежир. Ол аразында эрээн-шокар эзимнерден чыт ап хойдуккан элик-хүлбүстүң чаарап огургулааны-даа ында-хаая дыңналып келир.

Элээн болганда, честем Көк-оол бо аксымнадып халдып келди. Чылгы дүннедип хонар дээш, узун дурттуг чүгүрүк доруг аьдын тудуп мунуп алган. Чарыш аьды болгаш, муң-

гаш-дынын ушта соп, каң суглуун кыңгырадыр дайнап, дээ-риглед тур.

— Хамык бызааларыңар иелеринде катчып, эеп алган чорлар — дээш, честем өг артында озалааш баглаажынче ыңай болду.

Эзирни мүн-не чүгээртей берген Деге арнын суйбап, көрүп тура, шыжыладыр хыйланды:

— Ой, кадай, бызаалар эеп алган-дыр, дыннадың бе?.. Ат болган-дыр, хойтпаанче кежээ чүнү кудар сен?..

Мөчөк кадай өөнүң эжинден бакылап үнүп келгеш, кел чыткан инектериниң бараанынче бир кезек көрүп тура:

— Бызаалар эептерге, чүү канчап баарыл?— дидир.

— Чүү канчап баарыл деп чүнүл? Чодураа чоп бызааларын көрбээни ол? Чүү адам уруг ыйнаан, билир-ле чүвези чүгле оюн...

Ол аразында Чодураа демир-хууннар орту честес суг узуп алган ырбаңнадыр кылаштап келди.

— Бызааларың чүге көрбээниң ол, Чодураа?— деп, Деге көргүреди хөрөктенди.

Чодураа ачазының арнынче бир кезек ыт чок топтап көрүп тургаш:

— Бистиң бызааларывыс эммээн, ачай. Дуу ол — дээш, кедээр эзим баарында чаш шеттер мурнунче айытты.

Көөрүмге, шынап-ла харын, Деге сугнуң бызаалары эдержип алган дуу ол чоруп орлар.

Деге бүзүрөвээн чүве дег, кел чыткан бызааларны катап-катап топтап көрүп тура, эзей каапкаш:

— Хөрөңгиден шурадың көрөм, кадай — дээш, турган-на черинге маскактанып олуруп алды.

— Хойтпак-ла хойтпак!.. Чүү адам анчыг ашак сен, дүрген ооннун хөрөңгизин үзе тип иживит!— деп, Чодураанын авазы шугулдады.— Ам черле болзун, сээң арагалаарыңны кижичеже көрүп орарыл. Дарга-бошкаларыңга сени таптыг хүлээди бээр мен. Сээң бажың билир улус бар чүве ыйнаан.

— Хы!.. Дарга-бошка?.. Олар мени канчаптарыл? Ажылдап, молдургаларымны онча-менди семиртип, кадарып чоруур-дур мен — дээш, Деге чараазын сыкырды.

— Сээң канчаар ажылдап турарыңны бо долгандыр турар аалдар кончуг эки билир. Карактыг улус чүвени көрүп турар, баштыг улус даргалар база чүвениң байдалын эки билир.

— Хош!.. Хоозун чүве чулчурува!

Мөчөк кадай чүве-даа ыттавайн, ашаанче чүгле хыйыртап кааш, бызааларын челеге баглаар дээш кылаштапты.

Шүлүктөр

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

АКСЫМ КЕЖИИ

Кандыг-даа иш бистин чуртта хавыяалыг,
Кадыг, чник деп акша сүрүп ылгавас мен.
Албан-хаакчы, эмчи, башкы, тудугжунуу,
Аштакчыны дөгөрезн менээ дөмей.

Аксым кежи — эртиниң-не
Ажылымче далажырым,
Аксым кежи — кежээниң-не
Аалымче чаныксаарым.

Соок тайга Тожуга-даа ивижилээр,
Чоок черге Тандыга-даа тараажылаар,
Чолаачылаар, саанчылаар, малчыннаар-даа,
Чогаалчы-даа, хөгжүмчү-даа болу бээр мен.

Аксым кежи — эртиниң-не
Ажылымче далажырым,
Аксым кежи — кежээниң-не
Аалымче чаныксаарым.

Кижилерниң кылбаан ижи турар боордан,
Кижилерниң шыдавазы ажилдар чок.
Космосче-даа үнер ужур таварышса,
Холум биле чүрээм черле сирлеш дивес.

Аксым кежи — эртиниң-не
Ажылымче далажырым,
Аксым кежи — кежээниң-не
Аалымче чаныксаарым.

ХЫЛЫШ БОЛГАШ МЫЙЫС

Хылыш сураа үнген соонда кескен-не боор,
Мыйыс чары тараан соонда үскен-не боор.
Кыртыжаңнаан силенц баштыг дидирээштиң
Мыйыраңнаан сөдүргези ындыг чораан.

Грузин чон чараш чапныг улус чорду,
Кудук-чайык, хөглүг-омак, ырлыг-шоорлуг.
Есенинниң адааны дег, шыпчы кунак,
Енисейниң чалгааны дег, шынап куюм.

Самнап турда, хылыштары кызаннажыр,
«Суликозун» суглук ышкаш ызырын аар.
Чачазын мыйыс долдур кудун сунар,
Суларан-даа, уяран-даа болур чыгыы.

Тыва чоннуң хосталгазы, чыргалы дээш
Тынын безин соонга каггаш тулчуп чораан
Сурун маадыр — Грузия эрес оглу
Сургуладзе сагыжыңга дораан кирер.

Кудараштың Лермонтовтун бижээни дег,
Грузин эр өшке соккан хылыш бижээ
Амгы шагда — бистин өйде, совет хүнде
Аас-кежик, найыралдың демдээ болган.

Грузин эш, сакляң дээш, Кавказың дээш,
Күжүр бодум аалым дээш, Саяным дээш
Хында ижээн хылыжыңны таалап суйбап,
Мыйыс долу араганы ижип тур мен.

ТЕРЕШКОВАНЫҢ ХОЛЧУГАЖЫ

Дээрнин кызы, черниц төлү,
Терешкова Валентина,
Холчугажың тудар мен деп,
Кордавайн-даа чорааным шын.

Тура-сорууң хөрлүг хевээр,
Дурт-сының хөнү хевээр.
Кылажыңдан бүзүредим,
Кыссыың ам-даа олчаан чорду.

Холчугажың ошкап тура,
Хоюг, чылыын магадаан мен.
Эрлерни дег, дыңзыг боорга,
Эге черле шынзыкпаан мен.

Ындыг күштүг ийи кыскаш
Ыяк болбайн, ылап болбайн.
Корабльди октаргайга
Колдуктапкаш чораан болбайн.

Ынчалза-даа, Валентина,
Ынаныштыг холчугажың
Херээжензиг хензиг боорга,
Ксдергей-ле амыраан мен.

САН СУРИ

Чараш чуртка чараш кыстар төрүттүнер!
Чаргы кылып маргышканның херээ чүү боор.
Хүннээректээн Кампучияң ындыг дээрзин
Хүлүмзүрүүң сөглөп турду, Сан Сури.

Өндүрленген суук чажың тереңинге
Өртээн аът-даа орааштынып болу дег-дир.
Оду чайнаан кара карааң ханызынга
Ойнаан төл-даа серииттенип алгы дег-дир.

Шары мунуп өскөн болгаш, ындыым ол бе,
Чаңгыс көргөш эндеведим, Сан Сури.
Буйвол мунуп өскөн болгаш, ындыың ол бе,
Будуң чингин магададым, Сан Сури.

Кадыг-бергээ чажы чанмаан кампучий кыс,
Кавказ сынга сээң-биле ужураштым.
Тудусканым виноград чулуу ышкаш,
Турган бодуң дүлгээзини сыстып турду.

Мээң чуртум девискээри ындыг улуг,
Мен-даа ону ожаарбастаан кижини боор мен.
Катап база келиринге, Чукоткага,
Камчаткага, Карпатка-даа уткуп боор мен.

Тыва черже углазыңза улам эки,
Дыңгылдайлап, хөөмейлеп хүлээп аар мен.

Сеткилини чылыктарар аргам-на ол,
Серге кежи чоорган-биле шуглап аар мен.

Аъткарарда, тураскаалдыг белээм кылдыр
Арыг харны аржыылыңга бооп бээр мен.
Кара чаңгыс чүрээм бажын билбес-тир мен,
Кадайымдан айтырар мен, Сан Сури.

Юрий КЮНЗЕГЕШ

БАШТАЙГЫ ХАР

Улуг артка четкелекте «кодан-таваа»,
Урупкан, дег оруувусту хөмс дүшкен --
Чырыткыда эстээн харлар, үзүттөр дег,
Сыңмарлажып, аай-дедир ужуи турлар.

Чолаачывыс Капакайның карааның шоо
Чоткан удур топтап көөр дээш шылап калган.
Чодарга-даа, шилде харлар, ша-даа четпес
Чоржакталып, «аштакчыга» алдырбайн тур.

Арттын кыры каш базым. Ынчалза-даа
Анаа чедир үш шак чыгам чүткүттүвүс.
«УАЗ» буруп, тайгактааштын дедир чуулду,
Уткуй келген «КРАЗ» ону үндүр тыртты...

Мурнувуста аар чүктүг «КамАЗ» изи,
Мулдурлап каан чагаа ышкаш, дең-дуң көстүр,
Исти часпайн чоруп ор бис. Чер, дээр — мунгаш:
Ишкээр, аткаар куу хеден херипкензиг!

Борарарган, сылдыс, ай чок кудай эргип,
Бодаалдарым харлар удаа шаараңнажып,
Дугай чыгам хөртүктөрни дукпуртулаан
Дугуйларда ээргииштелип эстеп турлар:

«Арттар кыры хөртүктүг бол, торлуш дивес,
Ажыл-ишчи чолаачылар бөгүн биске
Чеже бараан, а'ш-чем сөөртүп эккелгенин
Четче түннээн данзы бар бе?...»

Бар-даа болза,

Маадыр иштиң долуу кылдыр сөңнээр сөзүм —
Мактал ырым бижиренип чоруп ор мен...
Чолаачывыс долгавышаан... Баштайгы хар
Чоорган сырып, черни хөме саарылбышаан...

ЧАСТЫ САКТЫР ЧАҢЫМ ЫНДЫГ

Кара-Сал Ак-оолга

Чадаананың эриин дургаар
Чааскаан таваар базып чор мен.
Чаш тал, дүк шет, терек, хадың
Чанагаш оол болу берген,
Чагган харга дидиреп тур.
Дүне маңнаан астың изин
Дүвүлээн хар балап каапкан.
Чаакталдыр дона берген
Саарыг чайгаан өрөмелер
«Чаглар» чүктээн бадып турлар.
Хондур чаггаш, хадып-хадып,
Хоруй берген кудай аяс...
Шулурткайнып шуугап чыдар
Сугдан башка шимээн-дааш чок,
Ыржым болгаш соок агаар
Ырлаксанчыг, магалыг-дыр...

Харлыг кыжын часты сактыр,
Кара чаштан чаңым ындыг —
Чазын маңаа катап кээр мен...
Чаш тал — ногаан, дүк шет — шыргай,
Чаагай агаар айдызап кээр,
Салгын ынчан бүрүлөрни
Чайгап ойнап, шилирээр боор.
Мырыңай-ла бүрүн хөгжүм —
Мыжырашкан куштар үнү.
Чалгыглары эриин ашкан
Бырлаңайнып, мөөрөп чыдар
Чадаанага чаржалажыр.
Хөөмейлээн, борбаңнаткан,
Хөглүг, уян сыгырткан дег
Сугнун даажын, куштар үнүн
Сула дыңнап орар боор мен.

ҚЫРЫВЫСТА СЫЛДЫСТАР

1

Қырывыста сылдыстар
Қымчы сывы чайнап тур.
Қыйывыста чалымнар
Қырывысче чуглуп чор.

Сылдыс ышкаш карактар
Сымыранып, хөглеп чор.
Чалымнарда хөлеген
Шала-була көстүп чор.

Шапкын хемнің саарыынга
Шапкан аъттың чүзүнү
Сайлыкталып салдаарга
Шавыдар деп таныыр бе?

Қады халдып чордувус...
Қара-Бейнің кызы сээн
Қаттыраңнаан чаңыңны
Қанчап черле уттурул?

2

Қашпал, кадыр орукка
Уткуй келгеш, дайгыржыыл:
— Қайы аътты чууктапқаш,
Уявысты айдызаал?

Эжиң мени утгупқаш,
Эстеңнедип челиспе —
Эңгиске дег чаактарың
Эзин хатка оңа бээр.

Қырывыста сылдыстар
Қымчы сывы чайнап тур.
Хып дээн чалыы өңнүктер
Хылдан чиңге — манаан боор.

Чонум кызы, күзелим,
Қуштан дүрген халдып ор.
Шолбан-биле болчашқаш,
Куда доюн байырлаал.

ХАРЛЫГ СОНЕТТЕР

* * *

Шуурган келгеш, аккыр энчээм
Андара шаап алгаш барды.
Чулчураашпай кара-хирлээ
Арным соктап, чалчып хонду.

Дүжүм элдеп оштуг болган
Дүүнгү харлар изи чогул,
Суггур чаашкын чаңгыс дүне
Чула улдааш эргизипкен.

Дүжүмде-даа Ие-Черге
Хирним-биле тудуш болдум.
Дүүнгү аккыр ооң энчээ
Хилиң шуглаам сагындырды.

Түмен хирлээ, хараачыгай
Дүлгээзинниг частың демдээ.

* * *

Букшуй берген эрлик боор бе, кандаай ыдыл?
Мунгак хөөнгө дээпки дег улуп олур,
Каш-даа катап оттуп келгеш, кулак салдым,
харыы үстүп соксавайн киткеп олур.

Аңзак эжин чүү кижиге каапкан чоор?
Адар даңны атсы кудаан кээргенчинин...
Чөнүй бээрге аңчы эжи эдертпээн бе,
чөгөл төндүр илчирбелеп бектеп каан бе?

Үнү-Чокту халап аарыг алгаш барган,
үүле кончуг чаңгыс ыды артып калган.
Ээзи чок адыгуузун кударап ор,
эки кижиге ээлдирип алыр болза.

Ээзин чоктап уяңгылаан бурун кыйгы
эки кижиге дугайында сактыышкын-дыр.

* * *

Сакпай тенек чалыы назын эрткен-даа бол,
чаражымны хүнней бээрим черле читпес.
Чаңгыс дүне башка чораан санымда-ла,
сагыш саргып каразыгдан хилей бээр мен.

Сонуургаачал эвезинни билир-даа бол,
сонуургактар караа көвей ындыг мен ыйнаан.
Солаңгылаан аравыста бедиктерже
соңгам өтгүр даржынган дег көре бээр мен.

Хыраа дүшкен күскү назын дивес силер,
кырыыр өйүм кырым сынар ам-даа элек.
Күжүр эжим сонуургакка күннепкештиң,
күзүрүмге бодум нүүрүм бораваан мен.

Ынчаарга-ла ынаам ол ыйнаан,
Ышкам хөрээм оон башка, чүге хилээр.

* * *

Кара шиви хаажылаан
өкпең-сарыг дыттар шуглай
харлар сыылап бадып турлар,
өзүм-баарым чымылай-дыр.

Дыдыраарган салбак будуун
кодан-таваа шуглаптарга,
хорагайын минчиттинип,
дыттар улам таалап турлар.

Кырлаң кызыл дазылдары
кара сугну кежир шөйлүп,
кызыл тыным кончуг-ла дээш
кара черниң көгү болган.

Өөр-өнер дыттар көргөш,
Өлчей кежним куттула-дыр.

* * *

Дүүн чаа-ла хоюг ченнер бадып турду,
артында-ла доскаар долу хөрөңги дег,

дүште-даа чок шыыңайнып дагжап чытты,
авайым бо, ажыг кышты сагынмадым.

Үе маңы кончуг-ла-дыр, эскербедим,
шапкын хемим чаңгыс дүне тыннай берди.
Үүле-херек эвээш кылган хараадалым
чалыы шаамга чарбыттынып олуру мен.

Дужумда бо божуур бажың соңгазында
дунда кыстың човууртаары дыңналы-дыр.
дүүн чаа-ла шөлээн базып чорбажык бе,
дүрүм болган чиигээр өйү келгени ол-дур.

Шапкын хемим чаңгыс дүне дуттай берди,
Чалыы назын чарталгыже шаг-ла болду.

* * *

Эрбенниг сөс эрги балыым саргытпазың,
эжиң меңээ чеме-хала кылбайн-на көр.
Саарлып баткан чаш-ла хар дег сеткилимни
сарыым сеңээ хумагалап байыдып айын.

Алдын бүрү сылдырт дивес оожум кечжээ
аккыр харлар чөөк ышкаш саарлып турлар.
Сайгылгаанның херелинге хөлөгези
чалгыгларның бырлаңнаарын сагындырды.

Эптешпезим багай кижн бо-ла дужар,
эннежиг чок меге чеме бо-ла кылыр,
арай муңгак албан кылып хүнзээш келдим,
ам-на харын оожургап чор мен, сарыым.

Эрбенниг сөс эрги балыым саргытпазың,
эриг алдын чаш-ла хар дег болу берээл.

Александр ДАРЖАЙ

ӨГГЕ ЙӨРЭЭЛ

Ачамга

Қарак четпес,
тараалаң бай
ховуларның,

Калчаа күштүг,
чагырга чок
дажыг хемниң,
Сылдыстарда
сүвүр бажы
үзүп алган
Шыпшыктарның
бүзүрелдиг ээзи боор дээш,
Чырык
биле
ынакшылдың чылыы сиңген
Канчаар аажок
улуг делгем
өртемчейже
Каан хүндүс сенден үндүм,
өгбемниң өө!
Ол дээш сеңээ күдүк базып сөгүрдүм!
Ак-көк хемниң
агымнары
дедир акпас,
Аалынче
өлгөн улус
дедир чанмас.
Ынчалза-даа
чылдан чылче
дуруяалар
Ынак, эргим
тулаа-шыгын эргип кѳлир.
База ол дег,
өгбелерим оду кыпкан,
Башкы кышкым
ханызында
сиңип калган
Бөдей өөм,
сени утпайн
эргип чор мен.
Бөргүм уштуп, черге чедир мөгөйдим!
Дириг чорааш,
диттип чадап
канчап чоруур,
Динмит-биле,
ыры-биле
кады чурттаай!

Хүнчe уткуй
эзир оглу
чалгын херер—
Күжүр оглуң
база ол дег,
шуурган-хатка
Бастырбайн
чоруп олур.
Дөлөм черде
Кезек аалдар аразындан,
өгбемниң өө,
Кезээ мөңгө
сорук кирип
турарың дээш,
Базым сана йөрээп чор мен, четтирдим!
Чурттар сана,
диптер сана
дүжүлгеге
Чуртталганы
мөңгө шагда
олуртур дээн
Тайбыңчылар одуруунга
чыскаалыр дээш
Дүргектелген
ужарлыг хем сагындырар,
Дүймөп хөлзээн,
дүвүренчиг
чээрби векте
Даглар бажы
сарыг-шокар
турар шакта
Бозагаңны
артап үндүм.
Ол дээш сеңээ
Болумчалыг өгбемниң өө, четтирдим!
Ээргииштелип,
хайнып хөлзээн
чуртталганың
Ээреминде
чай чок эштип,
чорзумза-даа,
Эки-бакты
ылгай сургаан
эртемиңни

Эгүүреде
сагызын дег
ыдык сагып,
Ынакшылды,
ажыл-ншти
сүзүк кылгаш,
Ырлап чор мен,
йөрээп чор мен,
Өгбемниң өө!
Чонум алгаар
үннү меңээ
шаңнааның дээш,
Чолдуг өргээм, четтиргеним сөглөп тур мен.

* * *

Дуңмам Галяга

Хензиг чавыт, чаңгыс өрээл бажыңывыс
Кежээлерде херли берген ышкаш апаар.
Ажыл соонда болчаан үспес чалыылар дег,
Авам кадай өөрлери чыгып келир.
Аяк-шайны аартап ора, данза солчуп,
Амыр-кадыын айтыржып каап хөөрежир.
Суугуда оттуг кезек дазырткайнып,
Чугаа-соотту чүшкүргензиг хөгжүп чыдар.

Эттээн алгы холдар дамчып эргилип каар,
Ээргииште чүң сыдым ышкаш шөйлүп ойнаар.
Хүнде болган улуг-биче болуушкуннар
Күжүрлерниң кичээнгейин хаара тудар.
Багын кагжып, угун сурап коптарышпас,
Барын-чогун алчып-бержип чугаалажыр.
Ол-бо кижиге оглу мындыг дизе-даажок,
Оолдуг болгаш ойзу сөглөп олургулаар...

Чылдар эрткен. Авам хөөкүй кызыл-дустаан.
Чыгып келир өөрү база уурук-суурук
Чаптанчыг чаш ажы-төлүн кижиге кылгаш,
Шатты мөңгө дөжөнгөштин удугулаан...
Хензиг чавыт, чаңгыс өрээл бажыңывыс
Кежээлерде ээн куруг артып калбаан:
Авам күжүр орнун ээлеп арткан дунмам
Аяк шайын кирген чонга сунуп олар.

ЧАҢГЫС АҢГЫР КУЮМ ЫРЫ

1

Шырай-арның шал-бул сактыр апарган мен...
Чылдар эртип удаажыраан хиреде-ле,
Дүнелерде дүшке кирип, амыр-дыжым
Дүвүреткеш туруп бердин, көстүктүг кыс?

Чалгыннары сугнуң кыры дээр-дегбес
Чавыс ушкан чаңгыс аңгыр куюм үнү,
Чаакталган күскү хемниң сайлыг эрии
Сагыжыңга кирер-дир бе, көстүктүг кыс?

Сайның хоюг чуга дажын «төлге» кылып,
Сайлыкталдыр дажай октап, карак албайн,
Чалгыг кырлап шураан даштың санын санап,
Чаштарывыс ынча боор деп турдуvus чоп...

Аас-кежиин оскундургаш, хилеп-түрөөн
Аңгыр куштун өскүссүрөөн куюм ыры
Чарлышкынның демдөөн оштап турар-дыр деп,
Сагыжывыс ынчан кайын эскерген деп!

Чээрби ажыг чылдар ынды ынчангы күс
Сеткилимни ажа тыртып, катап келди.
Сарыг бүрү чашканналдыр хатка эстеп,
Саарыгже тоглай дүжүп, бадып туру.

Сеткилимде өшкен оттуң хүлүн былгап,
Сээң арның бүрлүртүн бол, көрүп ор мен...
Чаакталган күскү хемниң эрии сайда
Чаңгыс аңгыр куюм ыры дыңналы-дыр.

2

Харлыг дүвү эник ыт дег сыйыңайнып,
Хаалга дырбап, дүннү өттүр улуп келди.
Кезек удааш, отту чаштап кээримге-ле,
Хемниң эрии чанымда дег көстүп кээр-дир.

Дүмбей шыпкан караңгы дүн ханызынче
Дүүрээл-биле сонгам өттүр көрүп тур мен.
Кыламада чанып чадаан чаңгыс аңгыр
Кыпсынчыды алгырып каап орап чүзүл.

Хөртүк харны бөле хадаан караңгыда,
Көстүктүг кыс, шырай-арның шуурган өттүр
Хөглүг омак хүлүмзүрүп көзүлгенин
Көрүнчүкте чүве ышкаш көрүп ор мен.

Кызыл тонун харлыг шөлдүн ортузунда
Кыпкан оттуң хөрлээзи дег чырып туру.
Холум чайып: «Бээр кел!» деп чыдырымда,
Хойган ышкаш, тумандыва эстип кирдиң...

Бүргөп кээрге кирип келир хоочу ышкаш,
Бүткен балыг чазылган дег ыстаар чүзүл!
Сагыш дойлуп, ынакшылдың үнүн тыртып,
Сагынганым күштүү ындыг турган чоор бе?!

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ

ОРУККА

Чалыылар ол автобуска
Шала арбын чораан чүве.
Қаткы-хөглүг, баштак сөстүг
Қандыг кижиги ында чок дээр.

Узун орук халааданчыг,
Уйгузурап канчап олар:
Уран ырга, чугаа-соотка
Улуглар-даа киржип чорду.

Ынчалза-даа чанымда бир
Ылым-чылым олар кыс бар.
Хайгаараксап, өйлөп-өйлөп
Карак уштап көргүлээр мен.

Харын элдеп, чалданган дег,
Карактарын дестире бээр.
Ундараан бе, пөрүү ол бе?
Ужур-чөвүн тыппайн чордум.

Ишти-хөңнүн билип алза,
Херек болза, дузалашса,
Ийи-бир сөс оскунупса,
Хевээр улай хөөрөшсимзе.

Чугаа эрээр чылдак тыппайн,
Падын барап чоргужемче,
Суурум бо көстүп келди,
— Байырлыг!— дээш үнө бастым.

Уруг бажын согаш кылгаш,
Уян чымчак үдей көрдү.
Асфальтылыг оруу-биле
Автобус-даа ыңай болду.

Хову кешкеш, ажыт кирди..
«Олар-биле чоруум чаңгыс,
Оруум узун боору кай» ден
Хомудаксап артып калдым.

* * *

Хөлчүң-карам — душтуум уруг
Көзүлбестээн, сураа-даа чок.
Ойнай-сылдай үем-чергем
Оолдардан айтырар мен.

— Кадарган бе, оонну — дээш,
Каттыржып каар, кыжырып каар.
Бажыңының херим иштин
Бакылааш-даа көрбес-тир мен.

— Куруг черге күдээ диртир
Хуу-салым турар бе?— дээш,
Ада-не, төрелинден
Айтырар дээш, дидинмес мен.

Ажыл соонда клуб орта
Орайга дээр тургулаар мен,
Аныяктар аразындан
Ону дилээш, тыппас-тыр мен.

Ажылчын оол — күжүр мени
Каавыткаш, сөзүң-даа чок
Алгыг-делгем чуртувустуң
Кайызынче уштуң, кушкаш?

Ай-даа ашкан, сураг боорга,
Хайым ишке чардыккаштың,
Амдыы кысты чөгөл төнүп,
Хаая сактыр апарган мен.

ТЫВА АЪТТАР

(Шүлүглел)

Эки аът
Ээзин кагбас.
*Тыва улустуң
үлегер чугаазы.*

Тыва аъттар бурун шагдан
Тырың болгаш чараш көстүр.
Тывызыкты тыпканы дег,
Тыва кижии ону билир.

Сыдым чүьктээн чылгычы эр
Сыгырганы адааргадыр.
Черниц кужу оон коргар,
Чечек, чимис аңаа өңүк.

Ооң аъды дүште-даа чок
Оруун улап челип орар.
Чүген, суглук кыңгыражыр,
Чүглүг эзир сырбаш кынныр.

Хачыланган чалгыннарлыг
Хартыгалар сүртеп үнер.
Чадаганзыг үннүг хектер
Чаптап, аян тудуп орар.

Тыва аъттар, онза силер.
Дыныңарны уштуп салгаш,
Силерни мен киженге эвес,
Сиген-көккө тудуксаар мен.

Багай эштиң «чалчааны» дег,
Балдырлыгның кончааны дег,
Долулуг чаъс кудуп кээрге,
Тоовас оыттап турар силер.

Шыдамыккай силердиве
Чылгы баштаар аскырлар-даа
Хүнүн бодап шоглавастар,
Күжүрлерни оюп эртер.

Оюн-сылдаг аайы эвес,
Одуруглар аразында
Мактап орар кижим-биле
Маадырыңар барык тудуш...

* * *

Улуг дайын. Черге, дээрге
Уё-човуур диңмиттелген.
Ындыг өйде силер-биле
Ыры база кады чораан.

Хөйнү сөглөп хөөретпейн,
Көшкүн Тыва оолдары
Оттуг чаага дидим эрес
Ооргаңарга чораан болгай.

Улустарның угаанында —
Ровно, Деражно,
Өске көвей аймак улус
Өөрүңерни черле утпас.

Богба, чаваа үенерден
Боолуг шериг күзевейн,
Ажык, байлак чуртуңарга
Анаа оъттап өскөн силер.

Кижин биле аът — өңнүк
Хирезин ап, бодап көөрге,
Хини тудуш алышкы дег,
Хилис черле чурттавас дег.

Кайызы-даа маадыр дирткен,
Калганнарның бирээзи — аът.
Кызыл тук-даа челге чалгып,
Кыйгы үннү дыңнап чораан.

Ону туткан соруктуг эр
Оран-чуртун сагынза-даа,
Оттуг өйде хөлгезинин
Оранганын черле дыңнаан.

Ындыг-ла-дыр. Аъттар муң-муң...
Ынчалзаяк дайын-чаага
Ээзи-биле кады калган
Эрес, маадыр аъттар кончуг...

Хөйнү сөглөп хөөрөтпес мен.
Көдээ черде аьттар шөлээн
Амыр-тайбың күзээн ышкаш,
Алаак, шатта оьттап чорлар.

Өйү келир. Чүү-даа чүве —
Өртемчейниң боду безин
Чалыыткаарын күзээр болгай,
Чаштар ону чаартыр болгай.

Тыва аьттың дериг, суглуун
Тывызыкта шагда киирген.
Ону бодум төөгүвес мен,
Оюн оя чурттап артсын.

Аьт биле кижиг өцнүк.
Ада-чуртун камгалаар дээш,
Изиг ханын төккөннерни
Иелери кайын уттур...

Чолдуг чаагай чуртталга дээш
Чоннуң шынчы оолдары боор —
Кижиг биле аьт ийи
Хилис чурттап чорбазы шын.

* * *

Шавылыыры шала кошкак
Чаьс мөңгүн дерилгелиг
Алдар-аттыг чылгычының
Аалынга шайлап ордум.

Кежээ дүшкен. Кавайда чаш
Херии черлер дүжевес бол,
Амыр-тайбың удуп чыдыр,
Ада-иези өөрүп орлар.

Агым хемниң үнүштери,
Аймак төрөл бүгү чонум,
Аас-кежик, өөрүшкүнү —
Ашпас хүннү мен дег уткуур.

Ындызынга бүзүрээштин,
Ырым, шүлүүм бижип чор мен.
Мунган аьдым ылгын болзун,
Бурунгу дээр аяс турзун!

КӨККҮР ДЭЭРНИҢ ДЕЛГЕМИНДЕ

Чайынналган
 мөңгүн хаяа
 кежээликтей
Чавыс даглар
 баштарынга
 чалбыышталды.
Ак-көк дээрниң
 хиндииндиве
 булут кырлап,
Аткан ок дег
 самолёдум
 кылайтып ор.
Чылчырыктар
 мурнувуста
 чаттылып чор,
Чырык хаяа
 черни база
 шуглап алган.
Улчумал күш
 согун ышкаш
 самолёдум
Узудап каап
 булуттарны
 шиштеп чору.
Чиргилчиннер
 талыгырда
 чылчырыктаар
Чидиг өңге
 хемнер, шөлдер
 будуттунган...
Дөвүн черде
 чаттылыпкан
 ширтеп-хевис
Төнчү чокка
 узудап каап
 эртип чору.
Хемнер, даглар
 сан-гүң чокка
 каржып-солчуг

Херелденген
чырык өңнү
хойлап чору.
Октаргай-даа
шалың суунга
чунуп каапкан
Оттуг чайыр
эртине дег
чайнаан чыдыр.
Дүгдээшкінде
кеттинипкен
душтук кыс дег,
Түмсн чайыр
карактарга
айырацнап,
Төнчүзү чок
октаргайның
делгемнерин
Дөскел билбес
чалыы чүрээм
эргип чору.
Эжеш чүглүг
чалгыныңга
хинктелдир
Эртип көрбээн
бедиктерже
мени чедир.
Үжүүрлешкен
чаагай үе
күзелдери —
Үнүп көрбээн
садтар, шөлдер
чечектелзин...
Ынчалза-даа
аыш-чут болгаш
түрегделдин
Ырымы бак
кулданыгның
шаптыланган
Кижн түрлүг
дерзинлерин
аштап-ширбиир

Кинчи-бекти
чуура шавар
күчү чок бе?!
Арыг, чараш
карактарга
аас-кежин
Аныяк чаш
ынакшыл аа
тергиидезин.
Төнчүзү чок
чаттылыпкан
кызыгаарның
Төрел чону
дөгерези
тайбың турзун!

ЧАСКЫ ХҮННЕР

Адыш сыңмас
Айыраң каас
Суузун чинчи
Шуудуп турар
Алдын хүннү
Салгап алган
Арны хүрен
Чалыы кыстар.
Ынай чаштың
Ыдын дыңнап,
Челээш өңнүг
Чечек тарып,
Тайбың ырын
Дагын ырлаал!
Өртемчейге
Өлүм-чидим,
Айыыл-халап
Ажы-төлдүн
Өөрүшкүзүн
Өжүрбезин.
Американ
Атомнуг
Ажыг хоран
Амы-бойдус,
Ава черим

Хуюктаар деп
Күжүн дөгөп,
Күчүүргенип
Хүргенмезин.
Арыг чолум —
Алдын хүнүм.
Аазын эмген
Авам ышкаш,
Чүрээм тудуш
Чүглүг ырым
Сүүзүннүг
Чулуу чүве.
Ава чаштын
Арыг соруу —
Аткан даңым
Аяс турзун!
Чазык-чаагай
Часкы хүннер
Чамбы-дипке
Саарлып турзун!

Саая МАЙНАК

ӨСКЭЭР БАСПАС ОРУУВУС

Эрткен дайын балыглары
Эргим чуртта чиде бербээн,
Качыгдалдан, хоозуралдан
Карак чажы ам-даа кеппээн,
Хиросима човулаңын
Кижилер ам катаптатпас!

Чернин кырын өрт, хүл эвес,
Чечек-чимис бүргезин дээш,
Өртемчейнин тынын аар дээш,
Өлүрүн-даа алдар дээр бис,
Ада-чурттун күчү-күжүн
Ажыл-биле дарганнаар бис.

Өжү-биле чепсээ тудуш
Өлүрүкчү күчүүргекин
Чөңгээзинден чалданмас бис,

Сөнүн тудар чепсээвис бар,
Дарыга көс чагдатпас бис,
Тайбың херээн камгалаар бис.

Тайбыңчылар фронтузу
Дайынны-ла дуглай турзун!
Ие-черге тайбың турзун —
Изиг күзел, кыйгывыс ол,
Өндүр-чаагай херээвис ол,
Өскээр баспас оруувус ол!

ЧАЛГЫННАРГА УШКАРЫПКАШ...

Хөлүгүр дээр алдын күстү
Хөме тудуп куспактаанзыг,
Ырак черже үдежишкен
Ынакшааннар сеткил-чүрөөн,
Чарлышкынның сырынналын
Сагыш аартып хөлзеткензиг.

Чалгыннарын далбаннадып,
Часка чедир байырлажып,
Дистинишкен дуруяалар
Тиг чок дээрде шал-бул көстүп,
Горизонт артындыва
Холун чайып чоруй барды.

Эрге-чассыг ошкаашкыннар
Эрнимде өл хевээр турда,
Аэропортка турумда-ла,
Сагыш ышкаш ЯК-40
Агаарга ис чурувушаан,
Саян ажыр шимеш диди.

Аравыста арттар, хемнер
Ажытталдыр дуглаза-даа,
Эгүүр шагда чарлып каашпас,
Эжеш ужар дуруяалар
Ажыг кыштын дургузунда
Амыраамны алаактырар.

АК-КӨК ТОРГУ

Ава черим аржыылы сен,
Ак-көк торгу — мээң дээрим.
Көккүр өңүн хөднүм өөртүр,
Көрүнчүк дег, арыг дээрим.

Удаазыннай херел-чырыын
Уруп-саарып, чылдып келир —
Алдын хүнүм дээримден
Авыралын өргүп келир.

Сырып даараан энчектерлиг,
Чыскаал кылган хөй-ле куштуг,
Чырыын чашкан сылдыстарлыг,
Шынап хуулгаан дээрим сен.

Кызыл-хүннээн шырай-арныг,
Кыйгак-сарыг хола айлыг,
Ие черим суггара бээр,
Ишчи, мерген дээрим сен.

Кокпа шөйгөн космонавты
Хойнунда дег эргелеткен
Ак-көк дээрим кезээ-шагда
Амыр-тайбың арыг турзун.

ЧҮДЕ ИРГИ?

Бойдус арай муңгараанзыг,
Бодамчалыы хөлчөк-даа ышкаш.
Булут чоорту диргелип ор,
Муңгаш хөрээ дапкыжаан боор.

Хүннүң чырык хүлүмзүрүүн
Хүргүл булут куржаныпты.
Сеткил-чүрээ саймараан боор,
Сезинчиг, куу түрлүг туру.

Хөлзүг караа хөлегелиг,
Хөлбең тону ойбак-самдар,
Ишкээр-дашкаар улуг тынып,
Ишкиртиниң човууртай-дыр.

Душтуу черни кудалаан дег,
Думаалайын кедип алган,
Баары ажып, чүрээ саргаан
Баажызы чүде ирги?

□

Игорь ИРГИТ

ЧЫРЫП ЧОРЗУН

Эртениң-не мендилежиң эртер-дир бис...
Эрткен өйнү сактып, бодап орарымга,
Ээлдир тырткаш, куспактап каан ийи холуң
Эргеледии чүрек душта чылыг хевээр...
Чалыы назын кем чок тенек опчоктаныы
Шаа барып, мындыг боорун кым-на билген;
«Ынак мен» деп дортту-биле чугаалаптар
Ындыг сеткил ынчан биске турбааны шын.

Хамык чүве чырык, хөглүг, бөдүүн турду:
Каттыржып-даа, хүннежип-даа чордувус чоп...
Чандыр сөглээп чаңгыс сөс дээш маргыжыпкаш,
Чарлып-чирлип, мөгаттынчып, бакташтывыс.
Удур-дедир буруудатчып, «чоргаар бис» дээш,
Узамдыктыр ырап чоруп, шаг-ла болуп,
Каптагайда эн-не чараш үнелелди
Хайыралап, камнап албаан кончуувусту.

Ийе харын, кайывыс-даа — ада, не...
Ийи аңгы өглүг-баштыг чурттап чор бис.
Эрткен өйден үндүрүптер түннел чаңгыс —
Эдеришкен эживисти хүндүлээр бис.
«Эмин эрттир ынак мен» деп биске бөгүн
Элдеп-езин миннийишкинниң херээ чүү боор:
Ажы-төлдүң, арбын чоннуң мурнун орта
Арын-нүүрлүг, арыг-чаагай артып каалы.

Көрүжүндөн, дидим эвес кылажындан
Хөйнү бодап, муңчулганың илдең чорду...
Чамдык улус бүдүү душчуп, хөөрежиң,
Чаржынчыг чут, чүдек чоруун көргүзе бээр...

Бнчанмаалы. Бнчангы чаш хадыңывыс
Ынакшылдың уткан болчаа болуп артсын.
Чалыы чараш, эгел пөрүк, эргим караан
Сагжымга сактыышкын бооп чырып чорзун...

СӨӨЛГҮ ЧАГАА

Күзелимниң боттанмазын бөгүн билдим.
Күскү бүрү септиң кырын шыва берди.
Сактырымга шак бо хамык онган бүрү
Чамбы-дипти шуглай дүжүп, эстеп, хадып,
Сеңээ бижээш, өргүн чораан чагааларым
Чевен, бөдүүн сөстөрү дег көвөй ышкаш.

Тыныжымдан сонгам шили хыраалай-дыр.
Дыргаам-биле сээң адың ында шыйдым.
Сеңээ, сеңээ... чаңгыс сеңээ ырлаан ырым,
Шедиргелиг, тунук үнүм дыннаарын кай...
Соңга, соңга... Эргимим сээң көстүп кээриң
Соок эртен, дүмбей дүне манаар-дыр мен.

Шак бо чагаам сөөлгү боорун күзевес мен:
Чалыы чүрээм идегели дириг хевээр.
Чаңгыс-ла сөс... сөс-даа канчаар, харыызынга
Чаңгыс арыг саазындан чорудувут.
Сөөлгү чагаан хөрээм орта чыпшыр туткаш,
Сөглөл чадаан байырыңны хүлээп аар мен.

Күзелимниң боттанмазын бөгүн билдим.
Күскү бүрү септиң кырын шыва берди.
Харыызы чок ынакшылдың кем чок төлү —
Харыызы чок сөөлгү чагаам доозуп каайн.
Салдап баткан бүрүлөрү көрүп ора,
Чаңгыс сеңээ ынакшааным минниң ор мен.

* * *

Чалыы шаанда опчок чорбаан кижиги бар бе?
Чазыг кылбас, онза кижиги ховар боор оң...
Чамдык улус чажындан-на чылар-чылбас,
Сагылгалыг, топтуг, шынчы болур болгай.
Ындыгларны үлегерлиг, эки дээр бис...
Ынчалза-даа чамдык ындыг «шынчы» улус

Ынакшылга, найыралга, чуртталгага
Ыйт-дааш чок, мөзү даш дег соок болур...
Чамдык улус аңаа көөрдө, көңгүс дедир:
Чазыг кылып, тайып ужуп, катап туруп,
Чежемейниң ырлап, хөглөп, хөөрөп чорааш,
Сээден, тенек, сакпай диртип, чектетсе-даа,
Хары кижиге ажыг-шүжүг, кажыдалып
Кады чүктөп, кээргеп билир нүүрлүг чоржук...

Алдын-оол МОНГУШ

ТЫВА

Тыва чүдөн эгелээнил?
Дынгылдайдан, хөөмейден,
Чаштын эге алгызындан,
Чарын салган аңчылардан,
Шуурууннун дамдызындан,
Шуваганчы тоолундан,
Алдан-дөрттүн девижинден,
Анай-хенче алгызындан.

Тыва чүдөн эгелээнил?
Тыным болган Төрээн чурттан,
Улуг-Хемде, Эрзин, Тесте
Урук туткан чылгычыдан,
Хоор сарыг тараалардан,
Кобальтыдан, асбестен,
Оттуг шоваа карактарлыг
Оолдардан, кенээттерден.

ДАГЛАР

Дагларымга ынаам кончуг,
Даңгаар-ла бо таалап көөр мен.
Хөртүктүг соок хирезинде,
Хөңнүм чылыыр ужуру чүл?

Қара чаштан чуртталганың
Қадыг-берге кадырларын
Ожаап-көрбес дидим боорга,
Оортан ыңдыг ынак боор мен.

СҮТ-ХӨЛҮМ

Сүт-Хөлүмге төрөөн оол мен,
Сүүр-оол дег шыңганым чок.
Ынчалза-даа шүлүк, ырга
Ынакшааным арга-ла чок.

Чаа-Хөлде чурттап чор мен,
Чаныксаваc апарган мен.
Шүлүкчүзүн манап чоруур
Сүт-Хөлүм-не кээргенчиг?

ХЕЙ-АЪТ

Хей-аът мунар кижн саны
Хемде сай дег көвсй болбас.
Херек болза эзертептер
Хертеш-Доруг база эвес.
Тура-сорук чараш аъдын
Душкан кижн мунуп болбас.
Хендирбези эглиш дивес
Херелденген хей-ле аъттын
Салдырыында коңгураазын
Салым-чаяан хөөмейледир.

Николай КУУЛАР

ЫР

Хөрек-чүрээм хөлзедилтин биеэги ыр.
Аялгаңнын чалгыннары мени чайгап,
Хөлбеңнээн оът дурт-сынын ажыр өскөн
Аныяк шаам ортулуунче эккеп кагды.

Сагыжымның изеп кааны орук-биле
Чаражым кыс менче уткуй халып олур.
Ынчан сөңнеп дидинмээним ховар чечээм —
«Ынак мен»— деп, ыдык сөзүм уткуй сундум...

Ынчалза-даа ортулук чоп чиде берди?
Ыры үстүп, черде шагжок ораp-дыр мен.
Халагым төп, чаннып-тейлеп негей бердим:
— Катап база мени олче ужудуп көр!

Үжүүр мерген чалыы шаамны сагындырып,
Үргүлчү-ле чүрээм-биле деңге согар
Хээрек уян коңгулуур дег, кайгамчык ыр,
Кезээде-ле хөңнүм домнай куттулуп чор!

ЫНАКШЫЛДЫҢ СОНЕДИ

Кайнаар дезип шыдаар деп мен? Улуг борбак
Каптагайда чаштыпкы дег чарык тиг чок.
Эрлик хаанның элчилери эзим, дагны,
Ээрем дүүн-даа үжеп-чиндээш, мени тып аар.

Ынчалза-даа аалым каап, аъттанмадым.
Ыдык оран — дываажанче четпейн бардым.
Чаңгыс кижиги эът чүрээ мени бербейн,
Чагдап болбас шивээ болуп, тыным алды.

Ынчандыр-ла чурттап чор мен. Бодум база
Ынакшылым эм-таң оьдун эргимимге
Оргаадай дег өргүп бээр мен. Чүгле ынчан
Өйлүг назын шаажы болуп, кызагдавас,
Өгбелерниң салган одаа хул бооп өшпес,
Оптук өлүм бисти кедээш, дөмей тыппас.

Чүргүй-оол ДОРЖУ

БЕДИККЕ

Кыры-биле хөгжең туман соясталыр
Кырлаң баштыг бедик сүүрден харап тур мен.
Далаш салгын соолаңнадыр таваргылааш,
Талыгырже кыйгырган дег ыдып берди!

Үүртенчиг аймаарал чок, хөрек хостуг.
Үе мөңгө доктааганзыг, өндүр шыпшың.
Чаңгыс чүгле дыңзыг хаттың шиилээни
Чамбы-динте шагның барын сагындырды.

* * *

Күзүрүмнер ширтектелдир черни чөргөөн,
Күскү доңдак күдүрээни хаарып турар

Серийн өйдө төрүттүнүп кээримге-ле,
Черим, мени эргеледип чассыткан сен.

Ээлдек «салаан» салгын болуп бажым суйбаан,
Эриг «чүрээң» аяс хүн бооп чылыктырган.
Артын, сының шыдал-шинээм дадыктырып,
Ара дүшпес сорук-хөөнгө өөрөткен.

Чалгынналгаш ораннарны эргип көрдүм.
Чараш черлер кайы көвей болур чораан.
Ынчалзаяк чаңгыс-ла сен бодалымдан
Ынакшылдың ырызы дег үнмес чордуң.

□

Алексей АРАПЧОР

ТӨРЭЭН ТЫВАМ

Ашпас чыраан сылдыс, хүннүг,
Амыр чоргаар ажы-төлдүг —
Байлак тайбың чуртталганың
Маадыр күжү шимеп туткан
Алыс ынак төрээң Тывам,
Азияның чүрээ Тывам.

Шыгырт долу эртинелиг
Шыргай эзим, даглыг, хемниг —
Кожалашкан хоорай, суурлар
Холувустан өзүп турар
Ажыл-иштен оттуг Тывам,
Амыдырал чечээ Тывам.

Чеди чүзүн элбек сүрүг
Черин каастаан чоргааралдыг —
Алдын өңнүг тараа шыпкан
Аыштыг-чемниг ие болган
Ачылыг бай чараш Тывам,
Ада-өгбе байлаа Тывам.

Дендиш дивсс тинлелгелиг
Дээди шында тудуш күштүг —
Акы-дунма улустарның
Аразында эгин кошкан
Тайбың хостуг Совет Тывам,
Даңның чырык хээзи Тывам.

СОҢГУ ЧҮКТЕН САЛГЫН КЕЛЗЕ

Соңгу чүктен салгын келзе,
Шораан сыннар бажынче көр —
Отчугаштар кызаш кынза,
Орай-даа бол манап олур.

Булут кырлаан чүглүг аъттын
Чүген суглуу кыңгырт дээрге,
Будуң баскан ырак черден
Чүрээң согуу дыңналып кээр.

Соңгу чүктен хадый берзе,
Шолбан сылдыс улам чырыыр —
Салымывыс ырак-чоогун
Сарыым деп сөс сымыраныр.

Эртине даш кырын хээлээн
Эрткен истер ында бар-дыр —
Дүнеки ай херелинге
Дүжей бээринң чадавас боор.

Соңгу чүктен чаъстап келзе,
Солун ырдан ырлап олур —
Улуг артка аъттан дүшкеш,
Ужуражып көржү бээр бис.

Булут кырлаан чүглүг аъттын
Чүген суглуу кыңгырт дээрге,
Будуң баскан алдын черден
Чүрээң согуу дамчып-ла кээр.

Николай ОНДАР

ҮНЕМЧЕ

Сээң-биле эрттирбээним
Секунда-даа хомуданчыг,
Мастероктан черже дүшкен
Малгаш безин харааданчыг...

Дазыр шөлге чыдып калган
Тараажыгаш харамнанчыг,
Тараажыга-суггатчыга
Дамдыжыгаш үнемчелиг...

Таныжың мээ бисти кошкан
Дазылчыгаш — амы-тын дег...
Хензиг үе — хамаан диве,—
Кедизинде ялалай бээр...

* * *

Чеже-чеже арт-сын ажып, хемнер кежип,
Сенден ырап келбедим дээр, төрөөн черим...
Дүндүүштелген сүүрлерин, хову-шынаан
Дүне дүжөп, хүндүс бодап сактыр боор мен...

Өөрүшкүм ыдык одун хөмүрээртип,
Өске кижээ бердиниптин, эргим сарыым...
Чүү-даа канчаар, чүлдү-чүрээм ханызындан
Чүгле чаңгыс чазык чаңың чоктаар боор мен...

Василий ТАМДЫН-ООЛ

АК-ТАЛ СУУРУ

Хендергениң, Элегестин белдиринде
Кезен шагда ырда кирген аттыг-чарлыг,
Ажыл-ишчи оглу-кызы омак-хөглүг,
Ажык-делгем чурумалдыг Ак-Тал сууру.

Саңныг-Хая, Хааржактын оргулаажын
Сайгылгааны херелденип чырыткылаан.
Каас-чараш чаартынып өзүп орап
Кайгамчыктыг көрүш кирген Ак-Тал сууру.

Апрельден эгелээштиң саглаңайнып
Анай-хаагы чечектелир магаданчыг,
Акы-дунма төрөл-чонум өскөн чурту—
Алыс чуртум, төрөөн черим Ак-Тал сууру.

ТУРАСКААЛДЫҢ СУУРГАЗЫ

Каржы-дуржок, чазый-чилби
Камбың шерин чылча шапкан,
Аргалактыг Дагның ужу
Аян шинчи кире берген.

Улус-чонну демиселче
Улуг-Хемниң эзирлери —
Чүлдүм, Бүлчүң олар баштап,
Чүткүл-сорук киирип турган...

Адаларның маадыр херээн
Алдаржыдып мөңгөжиткен,
Тураскаалдың суургазы
Дүне-хүндүс чайнап турзун!

Светлана БАЙЫР-ООЛ

ЫНАК ТОЖУМГА

Ыракка-даа карактарга
Ындыннанып көстүп келир,
Тоолчургу, каас оран
Тожу чуртум бо-ла болгай.

Хээлеттинген дагларында,
Хевистелген шыктарында
Тыва черниң бүгү өңү
Тывызыктыг чуруттунган.

Ак-көк дээрниң өңүн дөзээн,
Аяк ышкаш хөлчүгөштер
Эриниң ажып, сымыражып,
Эргеленип чыдар оран.

Долгандыр-ла ногаан эзим,
Тооруктуг тайга бүргээн,
Элбек байлак шыгжамыры —
Эгээртиңмес Тожу черим.

ШЕЦНЕ ЧЕЧЭЭМ

Алаак, эзим, оймактарны
Аян кирип, каастап өскөн
Адын безин чараш сөглээн,
Амыр үнгөн шецне чечээм.

Чайгы хүннүн херелинге
Чалыы кыстың уяны дег,
Чайыналдыр хүлүмзүрүп,
Чазык, чоргаар саглаңнаар сен.

Тоолда ышкаш, хуулгаазынныг,
Торгу хевинц өцү өшпейн,
Төрээн Тывам делгемнерин
Төнмөс каазың снилбин чорзун!

ЧҮНҮ КАНЧААР?

Дүне, хүндүс
Бодалдарым
Дүвүренчиг
Болу берген.

Билбес-тир мен,
Бөгүн чүү дээш,
Билишпейн
Чоруп тур бис.

Хүлүмзүрүүн,
Чугааң-даа чок,
Хүнден хүнче
Чуък немеп,

Сагыжымны
Өршээл чокка
Саргыгыже
Өйүп чор сен.

Чүнү канчаар?—
Харыылап бээйт,
Чүгле сенден
Хамааржыр-дыр.

Ужуражып,
Айтырар бе?
Уттуп каар бе,
Азы канчаар?...

Ынакшылда
Эрге чаңгыс.
Ынчангаштың
Эвилелдиг.

Қайывыс-даа
Хомудашпайн,
Қагжыптаалы.
Хоржок болза.

Зоя АМЫР-ДОНГАК

ИЕ БОЛГАШ ШҮЛҮКЧҮ

Бүргег дээрниц өңүн булаан буурул чалгыг
Бүшкүүр, хөгжүм үнү ышкаш шимээргеп тур.
Күштүг чалгыг хөме келген дүрүлчээнге
Күдүйүпкен чаңгыс чечек шыдажып тур.

Чилиниц ыы-сыызы, човулаңы,
Чаштың ханы, ие ханы холушкаштың,
Американ хөлечиниң карманынче
Амыралдың доллары бооп төктүп турар.

Хайыра чок чепсек туткан ханныг холдан
Қараан шимген ие, чаш-даа катап турбас.
Ынчалза-даа ону көрген өске чаштың
Қараанда от — өжээн оду кыва берген.

Сальвадорнуң өжээнин ап, черин хостаар
Чаштар өзүп, маадырлар бооп тиилезин
Шүлүкчүден өлүрүкчээ шииткел онаап,
Ава кижиги килецин төп, каргыш салыйн.

*Тыва АССР-ниң алдардыг эмчизи
Мария Семеновна Симаковица*

Аарыгның хайлыг кара бектелинге
Азарганчыг чассыг уруум хинчектенген.
Опчок, кайгал карактары имнстелип,
Ойнаарактар көөр шаг чок болу берген.

Амы-тынның чамдыы болган төлү дээнде
Ава кижги сагынмасты сактып келир.
Качыгдан үнүп алыр арга дилеп,
Хамның сүзүүн, ламаны-даа бодап келир.

Аккыр халат сынын каастаан, сарыг баштыг
Авам ышкаш арны чазык кадай кижги
Өлүм-биле демиселге төтчегленгеш,
Өжер чыгаан идегелим чүшкүрүпкен.

Ээтпектелген семдер баштыг Долаанажыым
Эмнелгеге «Авай!» дээрге чаңгыланган.
Чылыг сеткил хөрээ долган эмчивистиң
Чырык дээр дег караанда чаш бүлдеш диген.

Сылдысчыгаш

Екатерина ТАНОВА

ӨҢНҮКТЕР

ДИИСПЕЙ

Бир-ле катап кырган-ачам
Бичин динспей эккелген.
«Хөөкүйнүң аштаанын
Көрөм, уруум, чемгер»— дээн.
Динзеге сүттү куткаш,
Дииспейге салып бердим.
Дылчыгажын кызаннадыр
Дыка таалап ижип алды.

Чараш ала дииспейнинч
Чаптанчы-ла кончуг,
Бир-даа анаа турбас
Бидиредир дешкилээр,
Бөмбүк черле чыттырбас,
Бөрбөңнедир часкагылаар.
Үргөн шарга кончуг аяар
Үңгөп четкеш, часкаптар —
Ужугар шар «дарс-тог» дээрге,
Угаан-кут чок дезиптер.

БОРА-ХӨКПЕШ

Хөклөш-хөклөш маңнаштыг,
Мыжырт-мыжырт домактыг
Хөклөшчигеш кызыл-даван
Быскан харны кырлап чор.

Чудурук дег хензиг бол,
Чутка, соокта алыспас

Бора-хөклеш эреспейге
Бопуктардан даарап бэйн.

Бопаннадыр мацнап чорааш,
Борбак хырнын боттап ал,
Чүгле дийстен сестип чор,
Чүдээ кончуг апаар чүве...

ТЕНЕК ХАВА

Эгерек деп хаважык
Элдепейлиг хаважык.
Бопук анаа чыттырбас,
Бо-ла алгаш ынай боор.

Ооң-биле ойнап-ойнап,
Ол-ла черге октаптар,
Чуду-кара уруглар дег,
Чурум билбес хаважык.

«Бопук дээрге бөмбүк эвес
Мооң-биле ойнавас»— деп,
Кырган-авам сөзүн тоовас,
Кыйбың чанныг хаважык.

КӨГЕ-КУШТАР

Майыктаажым, тонум кеткеш,
Бажыңымдан үнүп кээр мен,
Өннүктерим көге-куштар
Өөрүшкүлүг уткуп аар.

Хензиг када күжүрлерим
Херим иштин долуп кээр,
Сайлап алган тооруумну
Чажып бээр мен, амыраарлар.

Хүннээректээн кудумчуда
Хүлүредир хөөрешкен
Хөглүг чаштар өңнүү болган
Көге-куштар хоюспас мен.

ААС-КЕЖИК — НАЙЫРАЛДА

Далай, диптер ажыр-кежир
Даңгыраавыс чидиг, быжыг —
Дайын чепсээн хоруп, хураар,
Тайбың тугун бедик тудар.

Атом-бомба алынмайн,
Акы-дуңма холду тутчур!
Дайын-чаалыг хыдышпайн,
Таныш-көрүш өңнүк чурттаар!

Дайын өртүн кывыспайн,
Тайбың эптиг, найыралдыг,
Тараа, малдыг тодуг-догаа
Дашка сунчуп, тала чурттаай.

Ак-көк дээр-даа аяс турзун —
Амытан чон күзели ол.
Акы-дуңма найырал, эп —
Аас-кежик, чуртталга ол!

Тайбың күзээн өңнүктер-даа,
Дайын күзээн дайзыннар-даа
Чамбы дипке чаңгыланган
Чаңнык үннү дыңназыннар:

— Атом-бомба хурааттынзын
Айыыл халап ыңай турзун!
Амытан чон тайбың чаагай
Аас-кежиктиг чурттап турзун!

ИРЕ ЫРЫ

Арга ишти өзен өрү
Адыг ырлап чоктап орган.
Аңчы ачам ону чаптап,
Аян ырын таалап дыңнаан:

— Адым, чолум арбын көвей,
Адаарганчыг санап четпес.
Аңчы чоннуң ажы-төлү,
Адап берейн, дыңнаңар че:

Алдар-чолум алгыг, оолдар —
Адыг ирей, Мажаалай ол.
Хамык аңның хааны болгаш,
Хайыракан деп сагылдыг мен.

Ижээн өргээм каас боорга,
Ире, Иргек дижир-даа-дыр.
Чонуңар мээ ынак болгаш,
Чоорганныг деп хүндүлээр-дир.

Үңгүр-ижээн өргээлиг дээш,
Үңгээр ашак дижир улус.
Куруг чорбас, ажилчы дээш,
Кузуктаар деп шолалаарлар.

Хоорай чурттуг кортук оолдар
Холум, будум изин көргөш,
Кончуг соокта сорбуланган
Хоюг-дуктүг иревис дээр.

Ижээнимче моорлаңар —
Изиг бажың хевээр боор оң!
Ижер-чиир чем төдүзү бар —
Иштиң-хырның аштавас-даа!

Далган-тараа чидиртпес мен —
Тавангайым сордуар мен.
Чиңгис салган сыртык, дөжээм
Силерлерни чиңнеп чылдыр.

Буян-кежиим өргүн чоруур
Буурул баштыг иренер мен —
Тоорук, каттыг аргамга мен
Доозаңарны тоттуар мен.

Азыг-диштиг, дыргактарлыг
Араатан деп кортпаңар-даа,
Арга-сында аңнар хааны —
Адыг аттыг иренер мен.

Дайзын-дыр деп, араатан деп,
Даялаар деп кезенмеңер.
Тайга-сынның Чаш ээзи —
Тайбың күзээн иренер мен!

КАЙГАМЧЫКТЫГ КАРТОШКАМНЫ

Кайгамчыктыг картошканы —
Кандыг-даа чем болу бээр.
Хамык чонга хүндүткелдиг
Хавыяалыг картошканы!

Хүүрээмни бизеп алгаш,
Хунну бадыр ажылдаар мен.
Хүндүткелдиг картошкамны
Күзүн хөглүг ажаап аар мен.

Картошканы тарып турумда,
Хаваам безин деритпес аан.
Казып, ажаап чыып турумда,
Каткым келир, хайлыг эр мен!

Картошканы казып турда,
Кандызы-даа көстүп келир:
Хаван, адыг, сарбашкын дээш
Каттырынчыын кандыг дээрил!

Дүрзүлөрнiң каттырынчыы —
Дүжүдүнүң чаагайы ол.
Ынчангаштың картошкамны
Ырлыг-шоорлуг ажаап аар мен.

Эки дүжүт боду келбес —
Эзиннiң холу биллir —
Ажаалгазы эки болза,
Алыры-даа — аңмаар доллар.

Картошканы кандыг дээрил —
Каяа-даа бол, хүндүлүг чем.
Кандыг-даа аалчы моорлап кээрге,
Харын чоргаар сөңнээр чемнм!

ӨРГЕ-МУНАР

«Өрге мунар кушкаш бар» деп
Өгбелерим сөглээр чүве.
Бодум ону көрбээн болгаш
«Бо-даа черле кандыг болду,
Хөөрем чугаа болгай аан» деп
Хөлүмдс-ле бодап чордум.
Бир-ле катап сөстүң шыннын
Билип алдым. Мындыг болду.
Сарыг-сарыг мортуктардан
Саргыл өрге бажын уштуп,
Қаразынып, ол-бо көрүп,
Харагылап, мойнун кагып,
Кулак салып дыннагылап,
Кудуругун сыртаңнадып,
Сыйт-сыйт кылдыр соккургулааш,
Шыкче углай халып кагды.
Одун оъттап амырганып,
Ол-бо черден чемнеп чорда,
Бора кушкаш хенертен-не
Борбак даш дег окталбышаан
Оъттап чораан өргежиктин
Ооргазынга хона каапты.
Амды өрге алгырыпкаш,
Айын тыппайн, бични чыткаш,
Ам-на харын сагыш ажып,
Арай миннип келген ышкаш,
Тыныш безин алыр чай чок
Дывылап-ла эгеледи.
Өрү-куду шурагылап
Өлең-сиген ажа халып,
Ортаа чикте үңгүрүнче
Опаңнадыр ыдылатты.
Амды кушкаш дүште-даа чок
«Өрге-мунар бодум» дээнзиг,
Атпаңнадыр чалгын чайып,
«Андарылбас бодум» дээнзиг
Өжешкен дег шыгырт олур.
Өрге чеже мөөр ийик,
«Өөнче» кирер кайзы чорда,

Өөрүшкүлүг бора кушкаш
«Өөредип кагдым» дээнзиг
Карак чивеш аразында
Хажызынче халый берди.
Өгбелерим сөглээн сөзүн
Өөренип, билип чор мен.

Моторк ТИРЧИН

САЛГАЛЫ — ЧАШТАР БИС

Садиктин чаштары
Чаптанчыг ажы-төл,
Сеткилимге хөглүг
Сергек ырны ырлашты.

«Тайбын турда — омак,
Тараа барда — байлак,
Аяс турда — чырык,
Ава барда — чылыг.

Аас-кежик шаңнаан
Ада-чурт ыдыктыг.
Кадык, шыырак, чараш
Кайгамчык чаштар бис.

Чолдуг болгаш чоргаар
Чонувус дөзээн бис.
Чаартыкчы улустуң
Салгалы — чаштар бис.

АВАМ

Кожаланныг борбуяк
Хонашта өг мээң уям.
Чаяап божаан авайым
Шак ол өгдө манаанзыг.

Хүлээндирген ажылга
Күжү төнүп могавас.
Хүндүлүг мээң авамнын
Хүлүмзүрүү хаяа дег.

Авайымның шырайы
Ажыг соокта додукпас.
Өрт-чалбак чалбыыжы
Өөрүшкүзүн өжүрбес.

Өскөн төрээн хеминге
Өөн тиккен авайым:
— Эрес чор!— деп, чагып каан
Эки сөзүң утпас мен.

Чонуңга төлептиг
Чоргаар адың сыкпас мен.
Эргим, чырык авайым
Эргеленген ырым сен!

✱

Зоя НАМЗЫРАЙ

УРУГ БИЛЕ КӨГЕ-БУГА

Асфальтыда бичии уруг
«Авай» деп сөс бижип олур.
Чанынга чоок тура дүштүм
Чассыг менче хүлүмзүрдү.

Көге-буга аравыска
Хөлчок оожум хонуп алды.
Уруг ону чуруй берди
Улус олап эртип-ле тур.

Тайбың-чолдуң көге-бугазы
Далаш чокка ужуп чорзун.
Чаштар ону холунга каап,
Чаптап, суйбап эргелетсин.

✱

Ооржак КОМААДЫР

ДУКТҮГ-АРЫ

Чечен биле Чечек
Чечектээр дээш бир-ле
Четтинчипкеш шыкка
Чеде халчып келген.

Хөөлээн дааш
Дынзаан.
Хөлзевишаан
Дыңнаан.
Хөлчок улуг ары
Хөрөктөнип чаңчаан:
«Конгулууур дег
Конгурааже
Холун дээспе,
Кортукпай!
Шартак-хуна —
Мээңии!
Самагалдай —
Мээңии!
Чечек шупту
Сээңии эвес —
Мээңии!
Эрте дээре аалче
Эггеш дедир чоргар!
Ариынар бопуйтур
Ажыңнадыр шагайн!»
Чечен биле Чечек
Серт-даа дивээн иргин.
Үр-даа болбайн, шөлээн
Үргүдүпкеш, сөглээн:
«Сарыг-шокар,
Шагар тенниг,
Дүгдүлөңнээн
Дүктүг-ары!
Харамнанма,
Каржыланма,
Түвектинни,
Дүрген ыра!»

ДЭЭРНИ КЫМ ДЕЖИП КААПКАН

Дээрни кым дыдык-таарлаан?
Дери бе ол, төктүп турар?
Дензең суглар каттаар боорга,
Девидедир бодаан-дыр аа?

Делгем хову, шынаа, шыкты
Дегийт чуп каар диген чоор бе?

Дек-ле төнмөс, хондур төгөр
Демир-хуунуц улуг бе, дээр?

Дээрни кым дежип каапкан?
Тенек-денгер чүвелер боор!
Дерип-септеп албас болза,
Дендии хөй суг төктүр-ле-дир.

Анаа чедер узун чада
Аа дадай, кайда чүве!
Алебастр херек болза,
Айтып берем, каш хап боорул?

Ооржак ДЕЛГЕР-ООЛ

ОЙНААР-ТЕЙИМ

Сеткил ышкаш арыг
Сериин агаар тынып,
Халбаң бөргүм кеткен
Хаактап чор мен, аа-шуу.

Чүглүг өткүт ырым
Чүктер эргий ужул,
Чанымда бо дагда
Чаңгыланды, аа-шуу.

Өөреникчи өөрүм
Өөрүшкүлүг хөглээр
Ойнаар-тейим сеңээ
Ойнап ханмас, аа-шуу.

ХЕКТИҢ ЫРЫ

Эртенги даң кук-куук,
Эргип келдин, кук-куук,
Үнгөн хүнге, кук-куук.
Үнүм четсин, кук-куук!

Чайыннанган, кук-куук,
Чайның каазы, кук-куук,
Чечек-чиммис, кук-куук,
Челээштелзин, кук-куук!

Ажы-төлдер, кук-куук,
Амыр-хөглөп, кук-куук,
Чырык хүнге, кук-куук!
Чылыныңар, кук-куук!

Чайны мурнай, кук-куук,
Чана бээр мен, кук-куук,
Күстү көрбөс, кук-куук,
Күжүр хек мен, кук-куук!

Байлак Тыва, кук-куук,
Байырлыг че, кук-куук.
Амды чылын, кук-куук,
Аалдап кээр мен, кук-куук.

Очерктер

Хертек ТААН-ООЛ

КҮЗЕЛ КҮШТҮГ

Күстүң ортаа айы үнүп келген. Таңды-Ууланың сыннарының баштарында хар чаапкан. Хемнерниң суглары чаакталып эгелээн. Хөлечик Оюн Лагба Шуурмактың Баян-Қолга кыштаары-биле самдар өөн дажыглап, көжүрүп алган. Ынчан, 1913 чылда, тываларны моол нояннар ыят чокка үптөп, албан-үндүрүг онаап, кара туразында аажылап, дорамчылап, чурт иштинин феодалдары дарлап турган. Ындыг янзылыг аар-берге амыдырал-чуртталга чоннуң килсин күштелдирген.

Ол үеде Дагбаларның өг-бүлезинге ийи дугаар оол төрүттүнгөн, ону Калзаң деп адап алганнар. Кадык-шыырак, орлан-шоваа оол өзүп орган, ада-иези аңаа өөрүп, эргеледиң, чассыдар турган. Калзаң бичии тургаш-ла, ачазын оскунган, ооң авазы ажыл-ишчи Оюн Чысынмаа оолдарын чааскаан доруктуруп өстүргөн. Оларның амыдыралыңга кандыг бергелер таварышпаан дээр! Аштап-даа, доңуп-даа, орбак-самдар-даа чораан. Бо бүгүнү шыдажып эрткен. Улуг башкы В. И. Ленинниң тургусканы Коммунистиг партияның удуртулгазы-биле тиилээн Октябрь революциязының салдары-биле Тывага улусчу эрге-чагырга тургустунган, ол араттарга хостуг эрге-шөлээни берген.

Эргээ эвес, бергээ өөрөнгөн Калзаң Оюнну 1932 чылда шериг албан-хүлээлгезин эрттирери-биле келдирткен, бөлүк эштери-биле Кызылга чедип келгеш, хамааты хүлээлгезин күүседип кирипкен. Тываның мурнуу кызыгаарыңга шериг өөредилгезинге киржиң турда, төрели кижиден чагаа келген. Ында авазының мөчээнин дыңнаткан болган. Чер аразы ырак, почта харылзаазы багайы-биле чагаа саадап келген. Командири болгаш эштери ажыг-шүжүггө алыспайн, дайынчы болгаш политиктиг белеткелди экижидерин аңаа чагаан. Ийи чыл дургузунда шеригниң берге болгаш харысалгалыг

албанынга тургаш, чаа амыдыралга хандыкшаан, үжүк-бижикке өөрөнгөн, күш-дамыр талазы-биле быжыккан. Аныяк эрниц идепкей сонuurгалы улгаткан, ылаңгыя хоорайның амыдыралы, ажыл-ижи сагыш-сеткилинге таарышкан. Ол чорук моон соңгаар ажылдаарынга, чурттаарынга делгем орукту ажиткан.

Үжен чылдарның үезинде Кызыл бичии хоорайжыгаш турган. Чазак чериниң ийи каът бажыңы (ам Ленин кудумчузунда ажылчын аныяктарның школазы), № 1 школа, электростанция (ам А. С. Пушкин аттыг библиотека) бажыңнары онзаланып көстүр, өскелери чавыт-чавыт ыяш бажыңнар тургулаан. Таптыг чаагайжыдып кылган кудумчу-даа чок, ында бедик кара хараганнар, терезиннер үнгүлээн, борбак-борбак даштар, элезиннер чыдар.

Тыва Арат Республиканың найысылалынга тудугларның санын көвүдөдир тодаргай хемчетгерни ап турган. Ынчангаш тудуг килдизин тургускан.

Калзаң Оюн эш-өөрү, төрөлдери-биле сүмөлсшкеш, 1939 чылдың эгезинде тудугга ажылдаарын үзе шиитпирлээш, тудуг килдизинге келирге, ооң даргазы Ёнзак эптиг-эвилең хүлээп алган.

— Тудугжу болур күзелдиг мен, хүлээп ап көрүнер — деп, даргадан ол дилээн.

Тудуг талазы-биле билии, мергежили чок оол болган, ыңдыг-даа болза аңаа ажылдаксаары кончуг, күзээнин чедип алыр хире тура-соруктуг кижии болурга ажылга хүлээп алган.

Мастер Андрей Андреевич Понитаевке ону хүлээткеш, тудугжунуң мергежилинге өөрөдир даалганы берген.

Апрельдиң 1-ниң хүнү. Дээрниц хиндинде хир-даа чок, часкы хүннүң чылыы магалыг. Эртежик ажылдаар черинге чедип келирге, Андрей Андреевич ону уткуп алган.

— Ажылдаар черивис бо-дур, Калзаң — деп, ол чугаалааш, казып каан оңгарже айыткаш:— Маңаа улуг почта бажыңны тудар (ам-даа ында кол почта бажыңы хевээр), ооң таваан белеткеп турарывыс ол — дээн.

Удаваанда тудугжулар оон-моон чыгып келген, ажылдаар шак чоокшулаан. Олар хүүректерин, кускун-хаайларын, идер тачкаларын белеткей берген.

— Василий Карпович, бээр келем — деп, мастер бир кижини кыйгырган. Ортумак мага-боттуг, кырлаң хаайлыг, кадыр хавактыг, чазык шырайлыг аныяк орус эр мастерге чоокшулап чедип келген.

— Дыңнап тур мен, Андрей Андреевич — дээн.

— Бисте аныяк тудугжу немешкен. Ону ажылга өөрөдир-би-биле силерге быжыглаарын шиитпирлээн бис — деп, ол чугаалаарга, күдөр кара эр Калзанче көрүнгөн.

— Ажырбас, ажырбас, күзөлдүм-биле өөрөдир мен — деп чугаалааш, чаа келген эрниц чанынга чоокшулай бергеш: — Мени Василий Цуканов дээр — дээш, ол холун сунган.

— Калзаң Оюн деп кижиги мен — деп, дидим эвес чугаалааш, эштиң холун тударга мырыңай адышка сыңмас болган.

Баштайгы хүнде тачка-биле каскан довурак дажыыр даалганы алган. Довуракты тачкага ургаш, ону манзы ыяштар кыры-биле идип алгаш чорууруңга ыңдыг-ла амыр эвес. Манза кырынга орта чорбас, бир талазынче үнгөш чайлы бээр таварылгалар эгезинде бо-ла таваржыр турган. Кылыр чүвөгө эптиг, дыңнаачал, кичээнгейлиг, шыырак эр баштайгы бергелерге торулбаан, эш-өөрү-биле таныжып, ажылдың хыын тыва берген.

Бажыңның тавааның оңгарын казары доозулган. База бир чаа ажыл — фундамент салыры эгелээн. Ону дагның калбак даштарында кылыр, аразынга цемент, элезин холумактыг хоюдуг кудар мындыг болган. Василий Карпович өөрөникчизи Калзаңга ону кылырының технологиязын айтып берген. Баштайгы үезинде даштарны дажыглаар, хоюдуг белеткээр ажилдарны кылып, аңаа мергежий берген. Чайлыг үезинде фундамент салырынга дузалажып эгелээн. Даштарны бир дески кылдыр эптей салыры дыка-ла бужурганчыг ажылдың бирээзи болган.

Удаваанда фундамент доозулган, бажыңның ханазын тууйбу-биле тударынче кирген. База чаа ажыл. Василий Карповичиниң ажылдаар черинге тууйбуларны дажыглааш, хоюдугну Калзаң белеткеп каан. Дуржулгалыг тудугжу оң холунга мастерогун туткаш, хоюдугну ускаш, ханага салгаш, солагай холу-биле тууйбуну алгаш, хананы салып кирипкен. Хажыызындан көөрге, хала чокка анаа-ла чый салып турар ышкаш сагындырар. Кылын хананы бир метр чедир бедиди сала бергеш, Оюнну бодунче кыйгырган. Чедип келирге дашчының мергежилиниң бөдүүн билиглерин тайылбырлап, таныштырган. Чугаа мастерокту холга тударындан эгелээш, тууйбуну канчаар салырынга чедир болган. Тууйбуну салырын, хоюдугну ажыглаарын көргүзүп тургаш, тайылбырлаан. Ооң соонда ол-ла ёзугаар ажилдаарын Калзаңдан дилээн. Өөрөникчизиниң даалганы канчаар күүседирин дуржулгалыг мастер карак ужу-биле хайгаарап көрүп, ажилдавышаан турган. Элээн болганда кылган ажылды хынап көргөш, чам-

дык тууйбуларны дески эвес, хоюдуун эвээшти салганы дээш катап бустурган.

— Хомудава, Оюн, баштайгы дээрзінде, черле ындыг боор чүве. Ажылдап турарың эрес-тир, ёзулуг тудугжу болур-дур сен — деп, Цуканов аныяк эрни сорук киирген.

Калзаң Оюннуң тудуг ажылынга баштайгы базымнары ынчаар эгелээн. Хүн келген тудум-на мергежили чоорту бедип, каш айлар эрткенде чааскаан ажылдап эгелей берген. Ындыг-даа болза дуржулгалыг эштеринден биче-ле билбейн барган чүүлдерин дораан айтырып алыр эки чаңчылдыг кижн.

Почта бажынын тудуп тура, тудугжунуң дыка хөй мергежилинге өөренип алган: дашчы, бызаңчы, будукчу, бетончу, штукатуржу болгаш өске-даа.

Дараазында чылында СЭКП обкомунуң бажынының тудуун кылып кирипкеннер. Калзаң маңаа тудугжунуң ажылынга мергежий берген, чүнү-даа кылырынга башкызы Василий Карповичиден калышпас болган. Ынчангаш орус эштериниң деткимче, дузазы-биле дашчының мергежилин шицгээдиң алган баштайгы тыва тудугжу ол.

Ооң соонда — № 2 школаның, өөредилге-бүдүрүлге комбинатының, уран чүүл училищезиниң, көдээ ажыл-агый техникумунуң, № 7 школаның, № 26 кварталдарны, № 4 микро-району, театрны болгаш өске-даа объектилерни тударынга ол идепкейлиг киришкен.

Тудугжу болуру эн-не буянныг мергежил. Орта өөрөткен орус өңүктөрүн, эштерин улуг хүндүткел болгаш чоргаарал-биле Оюн Лагбаевич мактап, сактып чоруур. Хамыктың мурнунда Василий Карпович Цукановка сеткилиниң ханызындан өөрүп четтиргенин илередиң чоруур.

Кызыл тургустунгандан бээр чеден чыл болган. Оюн Лагбаевич бо хоорайга бежен ажыг чылдарның иштинде чурттап, ажылдап келген, ынчангаш ооң сайзыралын, чаартылгаларын беш салаазы дег билер, аңаа чоргаарланып, өөрүүр кижн. Хоорайга эрткен өөрүшкүлүг болуушкуннарга ол ыяапла киржирин күзээр, ону көрүксээр эки чаңчылдыг. Ындыг хүннер бо-ла таваржы бээр турган.

Оларның бирээзи Улуг-Хемни кежилдир көвүрүгнү ажыгалгалга кииргенин Оюн Лагбаевич бо-ла сактып кээр, ол дугайында эш-өөрүңге, аныяктарга чугаалаан-даа орап.

Чайның бир аяс хүнүнде көвүрүгнү тудуп доосканынга тураскааткан митинг болур дугайында медээ хоорайга дыргын барган. Айыткан шак четпээнде-ле Кочетов кудумчунуң төнчүзүнде чазаглыг оруктун көвүрүг-биле тутчу берген

черинге көвүрүг тудугжулары, хоорайның ажилчын чоннары чыгып эгелээн. Амгы үениң эртем, техниказының чедииш-киннеринге үндезилеп туткан демир-бетондан бүткен көвүрүгнү чыылган чон магадап көрүп турган.

— Хемниң ортузунда көвүрүгнүң баганаларын канчап тургузуп, быжыглап алган ирги?

— Улуг-Хемниң суу кыжын өзээнге чедир доңар эвес, аңаа ажилдаары берге-дир аа!— дээш-ле, улустуң чугаазы улашкаш баар.

Калзаң ону дыңнап, чамдыкта аңаа киржи-даа бээр.

— Эртем-техника сайзыраан, амгы үеде ону чайлыг кылып алыр аргалыг — деп, бир элээн улгады берген эшке тайылбырлап чугаалаан.

Шаанда Улуг-Хемни хемелеп, паромнап, понтон көвүрүг-леп ыңай-бээр кежип чоруп тургаш, кандыг-кандыг бергерлерге, моондактарга таваржып турганын чыылган чон аразында сактып, «солун» чугаалажып турган...

Көвүрүг тудуун доосканынга тураскааткан ажилчын чоннарының төлээлекчилериниң митингизи байырлыг байдалга ажыттырган. Тыва АССР-ниң хөй-ниити организацияларының мурнундан чүве чугаалаан эштерниң чугаазын Оюн Лагбаевниң кончуг кичээнгеилиг дыңнап турза-даа, ооң бодалдары Кызылдың эрткен үезинче-даа шымнып кире бээр, чамдыкта арыннарында өөрүшкүнүң хүлүмзүрүү долган байырлал шинчи киир кеттинген аас-кежиктиг ажилчы чоннары, августуң аяс хүнүнүң херелдеринге чайнаан хоорайның бүдүрүлгелерин, хөй каът чуртталга бажыңнарын магадап көөрдөө, бо бүгү чедиишкиннер совет улустуң үнелеп четпес дузасы, быжыг найыралының ачызы дээрзин улуг өөрүшкү-биле бодап турган.

СЭКП обкомунуң бирги секретары С. К. Тока сөс алгаш, көвүрүг тудугжуларының күш-ажылын бедии-биле үнелээш, оларга тыва улустуң мурнундан чалбыштыг изиг байырны чедиргеш, моон соңгаар ажылынга чедиишкиннерни, амыдыралынга аас-кежикти күзөөн.

— Көвүрүг Улуг-Хемниң чүгле ийи эрин тудуштуруп турар эвес, республиканың экономиказының, культуразының дүрген хөгжүлдезинге, Совет Эвилелиниң хөй националдыг улустары-биле тываларның найыралын быжыглаарынга, кады ажилдажылгазын калбартырынга дузалаар — деп, дарга чугаалаарга, чыылганнар амырап, адыш часкап турганнар.

С. К. Тока улуг ужур-дузалыг көвүрүгнү ажыттынганын чарлааш, херип каан кызыл кожааны үзе кезипкен. Көвүрүгнүң кыры-биле баштайгы аргыжылга эгелээн. Чүс-чүс ча-

даг кижилер, он-он чник болгаш аар чүьктүг машиналар ол-бо эриктерже хала чокка каржып, солчуп турарын көөрге, Улуг-Хемниң оккур агымы-биле бир дөмей, төнмес-даа, үзүктелбес-даа...

Оон бээр чээрби ажыг чылдар билдиртпейн ужугуп эрте берген, республиканың амыдыралының күчүлүг агымы биче-даа соксаш кынмаан. Тываның экономиказы болгаш культу-разы шапкын хөгжүлдени алган, моон сонгаар-даа улам чаар-тынып, сайзыраар. Тудугжу Оюн Лагбаевичиниң аңаа киир-ген күш-ажылчы салыышкыны эвээш эвес. Ону тодаргай бадыткаары-биле хоорайже кыска аян-чоруктан кылып кө-рээли, эргим номчукчу.

Культураның болгаш дыштанылганын Н. Гастелло ат-тыг чайгаар бүткен чараш парыгындан үнүп келгеш, Ленин кудумчузун куду бадыптаалы. Хөй каът чараш туттунган школаларны, дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин, эм-нелгелерни, театрны, албан черлерин, магазиннерни, чурт-талга бажыңнарын болгаш өске-даа объектилерни магадап көрбүшаан, чээрби алдыгы кварталга чедип келгенивисти бе-зин эскербейн баар бис. Ында даңгаар-ла дөмей-дөмей дөрт каът чуртталга бажыңнары, магазиннер, киоскилер, почта салбыры, ажаалга кассады, эмнелге, ясли-сад, кафе, киноте-атр бар. Ол дээрге хоорай иштинде база бир хоорайжыгаш-тыр. Оон дужаашкак турары он ийи дугаар кварталче Коче-тов кудумчuzu-биле кеже бээр бис. Мында шупту беш каът улуг чуртталга бажыңнары, ясли-садтар, школа болгаш амы-дырал хандырылгазының өске-даа албан черлери турар. Топографическая кудумчузунга кирип алгаш, кедээр хавакче дөжелдир үне берген чазаглыг оруктуң уунче көөрүвүске эмчи хоорайжыгажының бедик бажыңнарын, орта баргаш, каш чыл мурнунда ээн чыткан ховуда дөрткү микрорайон дээр чаа хоорайжыгаш туттунганын көөр бис. Автоорук тех-никумун, медицина училищези, № 3 школа, школа назыны четпээн уруглар албан черлери, калбак панельден кылган чаа хевирниң беш каът чуртталга бажыңнарын ында туткан. Олар хоорайны улам-на аян-шинчи киирген. Бо объектилер-ни тударынга Кызылдың хоочун тудугжузу киржип, төлептиг үлүүн киирген. Үстүнде адаанывыс болгаш өске-даа тудуг-ларның чаны-биле ол ыңай-бээр эрткен санында-ла оларны чарашсынып, магадап көөр, аңаа чоргаарланыр. Тургузукчу тайбың иштин, тудугжунуң ажылының түңнелдери ол-дур.

— Тудугга ажылдап кирип, мергежилди шингээдиң ап турар үемде тудуг ажылдарын хол-биле кылыр, тууйбуңу

ооргазынга чүктөп алгаш, өрү каъттарже үндүрөр боор чүве — деп, Оюн Лагбаевич сактып чугаалаар.

Шаг шаа-биле турар эвес. Совет Эвилелинин составынга Тываның эки тура-биле 1944 чылдың октябрьда каттышканының соонда тудуг индустриязы шапкыны-биле хөгжүп эгелээн. Улуг тудуг организациязы — «Тыва тудуг» трези тургустунган, ооң материал-техниктиг баазазы чыл келген тудум-на өзүп орган. Ооң тудугжулары чүгле Кызылга эвес, бүгү республикага үлетпүр-бүдүрүлгелериниң, амыдырал хандырылганың, чуртталганың, культураның объектилерин тудуп турган. Үлетпүр индустриязының баштайгылары — «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарны, радиотөптү, сүт комбинадын болгаш өске-даа улуг-улуг тудугларны ажыглалга кириген.

Тудуг ажылын механизастаарыңче кичээнгейни салган. Оон тускай тудуг эргелелин ажыткан. Объект бүрүзү суургалыг краннар, автокраннар, бетон хоюдуг кылыр дериг-херекселдер болгаш өске-даа техника-биле четчир кылдыр хандыртылган. Тудуг-монтаж ажылдарын дүргедедиринге, шынарын экижидеринге, хол-биле кылыр ажылды чингедиринге улуг салдарны чедиргенин чугаалаарга-ла бурунгаар базымнарны кылганы ол.

Штукатура болгаш шеверлел ажылдарын индустриалдыг үндезинге депшилгелиг аргалар-биле чорудар тудуг эргелелин чеден чылдарның эгезинде организастан. Ол чорук штукатура, шеверлел ажылдарының хемчээлин калбарткан, шынарын экижиткен, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиткен. Мында механизацияны калбаа-биле ажыглап турар болу берген.

Тудуг индустриязының аныяк республикага дүрген хөгжээни мергежилдиг тудуг кадрларын өстүрүп, кижизидеринге идигни берген. Трестин «Кызыл тудуг», «Тыва даг-дүгү тудуг», № 48 тудуг эргелелдеринге бодунуң херээниң ёзулуг мастерлери, ажыл-ижинге сеткил-чүрээнден бердинген, күш-ажылдың кайгамчыктыг организаакчылары, аныяктарның дагдыныкчылары өзүп үнген. Ындыгларга бригадирлер А. Д. Воронин, А. С. Иродов, Ч. Ч. Донгак, К. К. Күжүгет, З. Д. Салчак, А. С. Күжүгет, А. И. Ельшова, Е. С. Бизяева, Г. А. Иванова, В. Б. Борбак-оол, Е. Ө. Сарыглар болгаш өскелер-даа хамааржыр. Мурнакчы тудугжуларның саны чылдың-на өзүп орар. Олар планныг онаалдаларны болгаш социалистиг хүлээлгелерни күүседиринге төлептиг үлүүн кирип, күш-ажылчы маргылдаага чаңгыс эвес удаа тиилекчи болганнар. Тудуг ажылынга онза шылгараан дыка хөй

ажыл-ишчилер чазактын орденнери, медальдары-биле шаңнаткан болгаш хүндүлүг аттарны эдилеп чоруурлар. Оларның аразында Қалзаңнар база бар. Тыва АССР-нің алдарлыг тудугжузу Оюн Лагбаевичиниң хөрээн Ленин, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнери каастап чоруур. Кадайы Дангая Кара-Даргановна штукатуржу-шеверлекчи мергежилдиг, хоорайның тудугларынга чээрби ажыг чыл эки ажылдаан дуржулгалыг ишчи, ооң күш-ажылчы чедишкиннерин үнелеп көргөш, аңаа «Тыва АССР-нің алдарлыг тудугжузу» деп хүндүлүг атты тывыскан, үш медаль-биле шаңнаан. Бөдүүн ишчилер күш-ажылы шак ыңдыг бедик үнелелди алганынга улуу-биле өөрүп четтиргениниң чылыг сөстериң Коммунистиг партияга болгаш Совет чазакка илередиң чоруурлар.

Найысылалда чаа тудугларның саны улам көвүдөп, ында профтехучилищелерге тудугнуң янзы-бүрү тускай эртемнерин шиңгээдип алган оолдар, кыстар ажылдап кирип, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга, өөрениринге, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургусканын хоочун тудугжу мактаар. Чүгө дээрге ажыл-иш бүдүнгүр, өөредилге, кижизидилге айтырыгларын чедишкинниң шиитпирлээринге ол дузалаар. Допчузу-биле чугаалаарга бүгү-ле чүвө эки болур. Дөртен-бежен чылдар мурнунда ыңдыг турбаан. Оюн Лагбаевич школа эжни ажыдып, чаңгыс класс-даа дооспаан, ыңчалал-даа амыдыралдың улуг школазы ону бижик-билинге, тудугжунуң тускай эртеминге өөредип, төлептиг аажы-чаңга кижизиткен. Бо бүгүнү анаа оргаш чедип ап шыдавас, кижиниң бодунуң эрестинден, быжыг тура-сорукутундан, эш-өөрү-биле эптиг-эвилеңинден дыка хамааржыр. Шак ыңдыг эки шынарлар ында бар. Ынчангаш тудугжу болуксаан күзелин чедип алгаш, бо чаагай херекке назынының дөртен чылын тураскааткаш, ам пенсиялай берген-даа болза шыдаар ажылын кылбышаан.

Караоол МАСПЫК-ООЛ

ТАҢМАЛЫКТЫҢ ДАГ ОДУРУГЛАРЫ

Хемчик кежилдир туттунган астынчак көвүрүг. Чоон кан аргамчыларны хем кежилдир шөйгөш, оларның уштарын эрик кырының чалым хаяларында так кылдыр быжыглап каан. Көвүрүгүнүң үндезини ол.

Кирижигилештир херип каан тростарга дөрбелчинней дилдинген чудуктардан чоон ооргалар астындыр быжыглааш, оларны ол-бо талазындан каң демирлер-биле чамагылай туттургаш, ооң кырындан шалалааш, ийи кыдыын бедидир чалгыннап каан. Аътты четкеш кежиптерге, көвүрүг кончуг аяар чайганып эгелээр. Сактырга, адаанда хайнып, мөөрөп чыткан Хемчиктин эзини ону аада берген-даа ышкаш. Көвүрүгнүң тургузуу бөдүүн-даа бол, ол — Хемчиктин унунда нарын тудугларның бирээзи. Ону кандыг-бир специализаттынган организация тутпаан, а «Найырал» совхозтуң ус-дарган ажылчыннары боттарының күжү-биле тудуп тургускан. Ооң төлөвилелин совхозтуң хоочун ажылчыны Допай Даваа чогааткан. Мынчап кээрге, Хемчикте ааттынчак көвүрүг — чоннуң чогаадыкчы күш-ажылының чайыннанчак чедиешкининиң тодаргай херечизи бооп турар.

Хемчикти көвүрүглөп кешкеш, ооң баш дескинер кадыр эрини өрү чоктаптарга, удавайн Таңмалык хемниң аксынга чеде бээр. Ону чүгө Таңмалык деп адаанын орта билир кижичок болган. Чамдык эштер: «кандыг-ла бир чечен-мерген кижиниң адаан ады болгай аан» — дээр, а өскелери — «чоннуң хайырлаан ады ыйнаан» — дижир.

Хемни өрү чоктаптарга, Таңмалык одуруу дораан эгелээр. Таңмалык иштинин чурумалы — бойдустуң хуулгаазын кылымалы. Хемниң ол-бо чарыында дээрде шаштыккан чалымныг даглар, хөөрөм чок, булуттар-биле шугланып алган тургулаар. Эзирлер безин оларның шыпшык бажындан оранчок куду ужуп чоруур. Ол бөзүр баштыг бедик чалымнарны оваарымчалыг хайгаарап чоруурга, янзы-бүрү дириг амытаннарның дүрзүлери тода көстүп кээр. Эзерлиг аът, чыдар теве, дөңгүр буга, бызаа, инек, үскүлешкен өшкүлөр дээш — кандыг дүрзүлери ында чок дээр! Медээжок улуг хыйырак хаяда кожа турар оол, кыстың дүрзүзү безин бар. Топтап көрүп турарга, чалымнарның чүзүн-баазын чурумалын кандыг-ла бир күчүтен хуулгаазын таңма-биле баскылап каан ышкаш сагындырар. «Мооң ужун ук хемни чон Таңмалык деп адай бербээн бе? — деп бодап чорумда, мурнумда чораан эжим аът кырындан хая көрнүп келгеш:

— Ма... дуран. Дөө туругже топтап көрөм — дээш, холун дээр шаар айытты.

Дураннап көөрүмге, он хире чуңма анайларын эдерттип алган, хана дег кадыр ийде, хала чокка маңнажып чор. Оон өрүлдүр көрүптеримге, туругнуң шыпшык бажында молдурга дег те «кайы хире-дир мен, чээ» дээнзиг бисче чоргаар көрүп тур. Бөлүк-бөлүк оъттап чоруур оолдарлыг чунмалар-

ны каш-даа катап көрдүвүс. Ол аңнарның кашпагай аваангырын, чараш-чаптанчыын мага хандыр-ла көрүп, хайгаарап алдым.

— Хаа-Хаан баарында чурттап олурар Норбу Очур-оол аңныр инспекторунга ажылдаан соонда, те-чуңма өзүп көвүдөөн болдур ийин. Мурнунда турган Шагаан-Арыг чурттуг инспекторлар боттары төтчеглекчилер турдулар. Хемчикти куду резина хемеге дааш-шимээн чок эжиндирип чорааш, суг ижер дээш эрикче кирип келген хөөкүй амытаннырны он-ону-биле кыра боолап аппаар турдулар — деп, Араптаң өөрөөндаа, хомудааң-даа сеткилин илеретти.

Одуругнуң ол-бо талазында дээрде баганаланган бөзүр-бөзүр чалымнарда маңнашкан те-чуңма дураннап хайгаараар дээш эжимден оранчок чыдып калган болдум.

Кула-дайым аъттан артык,
Кула бешиң кулну чүвө.
Кунда карам кымдан чараш,
Куду кашпал кызы чүвө.

Ала-дайым аъттан артык,
Ала бешиң кунну чүвө.
Анай карам кымдан чараш,
Алды кашпал кызы чүвө —

деп, Араптаң бодунуң тааланчыг үнү-биле кожаннай-дыр. Ырның уяранчыг аялгазы чалым-хаялар дамчып сырынналдыр чаңгыланып чоруу барды. Эш шала чалгаарап чоруур-дур деп бодааш, аъдымның кылажын дүргедедиптим.

— Чалгааранчыг-дыр бе, Тыкы Араптанович?

— Чок.

— Чалгаарааш кожамыктап чоруур кижидир деп билдим.

— Хып дээн аныяамда совхозка зоотехниктеп тургаш, бо Таңмалык иштинге ажылдап чоруп турганымны сактып чордум.

— Дем чаа ырлаан ырынарны дыка-ла сонуургадым. Катаптап көрүңерем, Тыкы Араптанович.

— Ийе, солун кожамык чүвө. Ол шаанда маңаа, Таңмалык иштинге, Ак-Сал дээр ирей чурттап чораан. Улустуң аас-чогаалын — тывызыктарны, үлегер домактарны, кожамыктарны, тоолдарны хөйүнү-ле билир кижидир. Ол ирейниң «шыгжамырындан» өөренип алган кожамыым-дыр ийин — дээш, эжим одуругнуң оң, солагай талазынче дураннавышаан чортуп олур.

Тыкы Араптаңовичиниң биче сеткилденип чоруурун до-раан эскерип кагдым. Ол боду улустуң аас-чогаалын хөйну билир, мерген угаанныг, чечен сөстүг, хөглүг, баштак чаң-ныг, көрбээн чүвези, көдүрбээн хөнээ чок кижиле болгай. Ооң Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутадының бедик адын, харысалгалыг хүлээлгезин он ийи чыл дургузунда улаштыр эдилеп, күүседип келгенин билир кижиле мен. Ам бодунуң хар-назыны дөгүй-даа берзе, ооң эрес-шоваазын, каш-пагай-шимченгириң кижиле шуут кайгаар.

Үе эрте-даа болза, хүн бедик даглар артынче чаштына берген. Чалым-хаяларның хуулгаазын хөлөгелери хала чокка сойза-сойза, хем иштин чоорту шыва алы берген болгаш хүн-нүң херелдери ам чүгле одуругнуң оң талазында бөзүр чалымнарда чайыннанып ойнаан тур. «Таңмалык иштинге чай-гы хүн он, а кышкы хүн он ийи шакта көстүп келир» — деп, мурнунда дыңнааным тоолчургу чугаага ам-на ылап бүзү-редим.

Инек-даштарлыг кадыр одуруг чоорту кудулаза-кудулаза, дыт, шиви үнген терең оыттуг аяңга эккелген. Мында Таңма-лыктын шимээн-даажы чавырлып, ол чүгле кангырткайндыр ырлап чыдар апаар. Ооң хоюг аялгазынга таалавышаан чор-туп олурумда, кулаамга бир-ле чүвениң хыртылаары дыңнал-ган. «Мындыг ыракче канчап чедип келген хаван боор» дээн бодал бажымга чык дээн. Топтап дыңнаарымга, хыртылааш-кың база катап дыңналды.

— Хаван ышкаш чүве хыртынайнып турар кандыг аайлыг чоор, Тыкы Араптаңович?— деп эжимден айтырдым.

— Дөө чаш амытанның эдери ындыг чүве-дир ийин — дээш, Араптаң чоон, селбегер дыт дөзүңче айытты.

Көөрүмге, терең сизген аразында бичии сарлык оглу дөрт даванын хере теп алган тур. Хөөкүйнүң шаразы безин кур-гаваан. Бодаарга, бистиң шимээнивис дыңнааш, незил ону те-рең сизгенге чыттырып кааш, боду сырый шет иштинче чаш-тына берген хире. Чаш амытан ооң аайы-биле кайын чыдар, туруп дээп незил кыйгырып эгелээни ол боор.

Удаваанда мурнувуста аал коданы көстүп келген. Аптара хевирлиг дөрт булуң даштарны өнединиң каыт-каыт кылдыр чыып каан чүве дег кадыр хая баарында ийи өг тур. Аыттар-ны баглааштарга баглааш, оң талакы өгже углаптывыс. Сар-лык кадарчызы Норбу Николайның өө болду. Бедик, шилге-дек, дурт-сынның, аяныг бүдүштүг, чугаакыр, чазык аныяк эр сагыш-сеткилимге аажок-ла таарышты. Ол шериг алба-нындан халажып келгеш-ле, сарлык кадарып эгелээн. Баш-тай ол акызынга дузалажып турган. Чыл хире ажылдап

чорда, Очур-оол анныыр инспекторунга томуйлаткан. Оон эгелээш, Николай коданны тускайлаң кадара берген. Ам ол дуржулгалыг сарлыкчы апарган.

Мурнунда «Найырал» совхозка сарлык мал чок турган. Қаш чыл буруңгаар совхоз Бай-Тайга районундан чүс чээр-би баш сарлык садып алган чүве-дир. Эрткен чылын тозан сарлыкты күрүнеге саткан. Ам коданда ийн чүс ажыг баш бар. Чүгле бо чылын бежен беш бызаа төрүттүнген болгаш шупту онча-менди камгалаттынган. Моон алгаш көөрге, сарлыктын баш саны чылдан чылче өзүп турар. Ооң өзүп көвүдээринге таарымчалыг байдал Таңмалыкта бар дээрзин үстүндө барымдаалар тодаргай херечилеп турар-дыр.

— Даштын кожа өгдө дузалакчың чурттап олурар бе, Николай?— деп чиң сарыг шайын аартап олура сонуургадым.

— Чок. Авамның өө-дүр. Кырган кижидир ийин, хөөкүй — деп чоргаарланышкын болгаш эргеленишкин долган үн-биле харыылады. Кырганны таныыр кижидир болгай мен. Ынчангаш ооң-биле каш сөс солчуп, амыр-мендизин айтырар дээш кожа өгже базыптым.

— Экии, кырган. Сол-чаагай-ла бе?

— Сол, сол, оглум. Бээр, бээр, боже эртип кел.

Дөрже эртип, олура аарак чорумда-ла, кырган шагда-ла аяк-савазында барган тур. Ону сөөлгү чылдарда көрбээн кижидир мен. Топтап көрүп олурарымга, кырган көңгүс өскерилбээн, адак-бышкааның чинги биеэги-ле олчаан болду.

Күш-ажыл — бүгү-ле байлактын үнер дөзү дижир болгай. Ол черле чөп болбайн аан. Ынчаарга кадыкшылдың, узунназынның үнер дөзү база-ла күш-ажылда дизе, аңаа кым удурланыр боор. Шынап-ла, мангысталчак амыдыралдыг чалгаапайлардан узун назын назылаан кижидир дугайында чижек, барымдаа чүгле төөгүдө эвес, а харын чечен чогаалда безин чок-ла болгай.

Николайның ада-иези бүгү назынында малчыннап чораан, ажыл-херээнге ээ-харыысалгалыг, чонунга хүндүткелдиг улус чүве. Кызыл-дустай берген адазы — Норбу Ховалыг — Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутады чораан. Иези шагда-ла пенсиялай берзе-даа, мал ажылын кагбаан, үргүлчү уругдарының чанынга чурттап, оларга байлак дуржулгазын дамчыдып, сүме-сөзү-биле боттуг дузаны чедирип олурар. Мынчап кээрге, Николай ызыгуур салгаан малчын-дыр. Ынчангаш ооң мал ажылынга кызыгааржок бердингени, ону амыдыралының кол сорулгазы кылдыр санап олурары черле таварылга эвес. Ооң салгал салгаарына ада-иезиниң салдары улуг болганы чугаажок. «Малдан, черден хоорулбас, ооң-

биле кезээ-мөңгедө тудуш чоруурундан буянныг үүлө-херек кайда боор» — деп ада-иезиниң сургаашкыны ажы-төлүнгө ажыктыг сүмө, амыдыралдың сорулгазы болган. Кырганнар-ның уруг-дарыының улуглары шупту көдээ ажыл-агыйда ажылдап чоруур. Бичиилери база-ла мал, чер-биле холбашкан эртем, мергежилди шилип алган. Светлана Улан-Удэниң көдээ ажыл-агый институтунда зоотехник сургуулуун доозуп турар. Даянмаа Красноярскиниң башкы институтунуң география-биология факультедин дооскан.

— Таңмалык иштинге сарлыктан ангыда тос кодан шээр мал чайлаглаар. Малчыннар хойларын кыргыдып, чугдуруп турар болгаш ам-даа мында келбээн-дир. Ажыглап болгу дег чайлаглар Хорум-Таскыл талазында бар болдур ийин. Орук-чириин билбес кижжи ынаар белен эртип шыдавас черле болгай — деп бистиң ажыглаттынмайып турар чайлаглар көрүп чоруурувусту дыңнааш, Николай чугаалай-дыр.

— Тыкы Араптанович бо черлерни бодунуң беш салаазы дег билир кижжи-дир. Орук тывары маңаа оюнчук болгай аан — деп эжимни мактай аарак чугааладым.

— Ийе, силерни шын. Тыкы Араптанович куду, кашпалдап чоруур орукту, шынап-ла, беш салаазы дег билир. Моон өрү чоктааш, Хорум-Таскылче дорттап ажа бээр одуругну эки билбес — деп, Николай бүзүрелдии хөлчок харыылап кагды.

— Үстүкү одуругну билбезим шын. Барып айтып бербес болзунза, эртен ону тышпас чыгы-ла-дыр мен — деп, Араптаң шала мөгүдээн хевирлиг чугааланып үндү.

— Айтып-ла бергей мен харын. Ынчаарга силерни чүгле Кажаалыг-Аяңга чедирип кааш, оон дедир чаныптар мен — деп, Николай чөпшүлү сүргей чөпшээрешти. «Кежээден эртен мерген» — дээш, Тыкы Араптанович удуурунга белеткени берди. Мен-даа ону эдериптим он.

Даартазында үжелээ Хорум-Таскылче аъттаныпкан бис. Таңмалык иштин өрү чоктап чоруй, мурнуу чүкче эгеш, арысканныг кадыр дөшчө көдүрлүп эгеледивис. Удаваанда бедик арттың кырынга үнүп келдивис. «Ам дөө дагның кырынче көдүрлүр бис» — дээш, Николай холун бурунгаар сунмушаан айытты. Көөрүмгө, дээрде баганаланы берген бедик даг оранчок ыракта шөйлү берген чыдыр. Аар кара булуттар дагның чыс бажын суйбай аарак көжүп түр. «Мындыг бедикче таанда кайын көдүрлүр деп, Николай шала хөөредип чор болгай аан» — деп иштимде бодандым. Шынап-ла, одуруг бедик дагның эдээнге эккелди оң. Аңаа кезек доктааганывыс соонда, ээр-буур кокла оруктап үргүлчү дөш тевил-

дир өрүлөп-ле эгелээн бис. Аьттар көк суг дүшкен. Ынчалза-
даа олар черле тура дүшпейн бурунгаар чүткүп-ле чорлар.
Одуруг даады сырый ыяштар аразы-биле чоруткан болгаш
кайы-хире бедип келгенивисти эки эскербээн болдум. Чүгле
калбак бүрүлүг ыяштарның таварышпастаанын, арганың
үнген-не ыяжы шиви, пөш апарганын, шаанак, артыш, тос-
аржаан дээн чаданнарның чокпак көк апаргылаан олуарын
эскерип чордувус. Үр-ле көдүрүлгенивис соонда, арт кыры
көстүп келген. Анаа кезек доктаар деп сүмелештивис. Аьт-
тарны шеттерге баглагылап кааш, селбер, чоон пөш дөзүнге
чугаалажып олур бис. Ол аразында, кайын-на чүве ийик,
кезек кара булут диргелип келген соонда, суггур чаьзын тө
кудуп-ла эгелээн. Дицмирээшккин ана чыжыраар чүве. «Чер
биле булуттар аразының хемчээли кызырлы бергениниң хе-
речизи ол-дур»— деп, Араптаң удаа-дараа чырыткылацнаан
кызацнаашкындан чалданмышаан, түннөп олур.

Чаьс соксаары-биле, арттың хүнгээр чарыынче бадыпты-
выс. Үр-даа болбаанда, Кажаалыг-Аяңга чедип келдивис.
Аяң — улуг эвес хемчээлдиг, дөрбелчин хевирлиг. Ооң соңгу
талазындан чыскаай чыып каан чүве дег дец-дески, бедик
хаялар бүзээлээн, мурнуу, чөөн чүктеринде хөнү, узун шиви-
лер, пөштер болгаш дыттар дуй үнген, барыын талазын Ха-
раар-Тей дээр бүүрелчин дуглаан, шынап-ла, бодунуң ка-
жаалыг деп адын ёзулуг бадыткап турар аяң болду. Ында
альпий шынаазының терең оьду-биле чергелештир ай, бес
болгаш чүзүн-баазын (чалбышталган хүн-эдерерден эге-
лээш, азарганчыг конгажыгаштарга чедир) чечектер үнген.
Чыскаалдыг хаяларның кырындан харап көөрге, Кажаалыг-
Аяң медээжок улуг хевис ышкаш сагындырар. Бойдустан
ураны тулган шевер кыстарның уранындан черле дудак чок-
тыр деп түңнедим.

Кажаалыг-Аяңны сонуургап чорааш кээримге, өөрүм шай
хайындырып алган олурлар.

— Чоок-кавыда суг чок чер-дир. Сугну кайыын узуп алды-
ңар?— деп айтырдым.

— Мында хуулгаазын кудук бар — дээш, Араптаң баа-
рында олурганы улуг хая адаанче айытты. Шынап-ла, чалым
адаанда бүгү талаларын даштар хүрээлээн үш-булуцчук оң-
гаржыгашта суг көрүнчүктелдир кылацайнып чыдар. Ону
хуулгаазын дээни база чөп — сугну чеже-даа узарга, ол чаң-
гыс-ла децнелде турар. Агымныг эвес, та кайыын ындыг дүр-
ген немежи хона бээр чүве.

Дуьш эрткен. Николай дедир чоруур дээш аьттаныпкан.
Одагга иелээ арттывыс. Хүн дыка орайтаваанда, Хорум-Тас-

кылдың чык бажынче үнүп, оон бараан хараарын эжим сү-мелей-дир. Топтап көөрүмге, Таскылдың бизең хаяларлыг бажы мыя бо чыдыр он. «Ында чүү боор, улуг-ла дизе он беш минут кылаштаар чер ышкажыл» — деп иштимде бодандым. Херек кырында ындыг белең чүве кайда боор. Бүгү күштү мөөңнеп тургаш, бүдүн чартык шак дургузунда ол-бо дый-лаңнадыр калгып чорааш, арай боорда дагның шыпшык бажынга четтивис. Хорум-Таскыл чоок-кавыда дагларның эң-не бедии. Ооң кырындан Шагаан-Арыг биле Чаа-Хөл аразы-ның чавызаажы адышта дег тода көстүп чыдар. Улуг-Хемниң ногаан ортулуктарын, дамырланчак септерин, хөөрем чок, салаа базып санап болур. Хемчиктиң ол чарыында бедик даглар — Өлеттиг-Чарык, Хаан-Даг, Идик-Хончу, Чуглур-Көшке, Көк-Чүңмек, Ак-Мешпек, Чөленгиш-Бажы, Турган-Чыткан-Арт — бистен оранчок куду көстүп чыдар болду. Ол дистинчек дагларның өндүр чагайы болгаш чаражы Кавказ, Тянь-Шань сыннарындан черле тудак чок. Күчүлүг даглар-ның аразы-биле Хемчик чылангылаштыр дыйлаңайнып бат-кан. Сактырга, «силер күчүтен даглар, меңээ моондак бооп шыдавас силер, угбам Улуг-Хемге чедир мээң оруум ажык, каалама» — дээн ышкаш бодунуң узун, берге оруун могаг-шылаг чокка уламчылап чыдар.

Чуглур-Көшке, Көк-Чүңмекти ажылдыр көөрге, Шаңчы-ның дилиндектеп аралаан калбак-делгем тарылга шөлдерн, шыдыраа шөлү ышкаш, ала-шокар апарган чыдар. Ол угул-заланчак ховулардан карак дек-ле салдынмас. Оларны хайгаарап олуарга, кижиниң сагыш-сеткилинге чоннуң чо-гаадыкчы, чаартыкчы күш-ажылы дээш улуг чоргаарал чай-гаар-ла төрүттүнүп кээр.

Хемчик унунуң сүрлүг дагларынга чечен, мерген аттарны чон анаа-ла таварылга бооп тыпсып кагбаан. Ук аттарның кандыг-ла бир ужур-уткалыг адаттынганы чугаажок.

Хаан-Даг ол кавыда дагларның эң-не бедии болгаш сүр-лүү. Хаан деп ат оон укталган болбайн аан. Чуглур-Көшке деп ат болган таварылга-биле холбашкан.

Аңчы ашак даг кырынга те балыглапкан чүве-дир. Балыг-ланган аң арттын ишти, көшкелиг ийинче маңнаан. Ашак ону сүрүпте-ле берген. Аң кадыр көшкени куду бадыпкан. Аңчы ооң соондан маңнаан. Та ооң бажы дескине берген, та ол оваарымча чок бош дашка базыпкан, карак чивеш ара-зында ашак кадыр ийин куду чуглур-ла баткан дээр. Кадыр көшкеден чүү-ле чуулган болдур, ол ыяап-ла Хемчиктин эринге кээп дүжер, ара черле доктаавас, чуулган даш бе-зин эрикке чуурлуп чедер болганда, кижиден, бодавые чүү

артар боор. Дуржулгалыг-даа болза, ол аңчы ынчан амы-тын-
нындан чарылган-дыр. Оон эгелээш ук дагны Чуглур-Көшке
деп адаар апарган чүве-дир.

Өөлеттиг-Чарык тоолчургу чугаа-биле холбаалыг.

Эрте бурунгу шагда Шом-Шумга ийи оолдуг кырган ка-
дай чурттап чораан чүвең иргин. Улуг оглун Калбаандай,
бичиизин Борбаандай дээр. Алышкылар бот-боттарынга удур-
ланышкак улус бооп-тур. Калбаандайның угааны, кадыкшы-
лы төрүттүнге-ле кошкак, ооң кара күжү-даа, кажар
аргазы-даа чок. А Борбаандай — мерген угаанныг, каң-кадык,
мөгө-шыырак, эрес-дидим. Калбаандай арт ажып, хем кежи-
ырак чорбас, аалдың хоюн, инээн кадарар, авазынга дузала-
жыр мындыг.

Борбаандай — олуг орбас, чыдын чытпас, аьды-хөлү чок-
даа бол, алды артты ашкаш, тос хемни кешкеш келир оол
чүве-дир. Ол анаа-ла хей аалдар кезип, тоткан черинге тос
хонуп чорбаан, а арат-чоннуң аар-берге амыдыралын, ажыг-
шүжүүн караа-биле көрүп, оларның уё-човуурун, каргыш-ки-
ленин кулаа-биле дыңнааш, байлар биле ядыыларның ара-
зында чер биле дээрнин дөмейлешпези дег ылгал барын
угаап билген-даа чүвең иргин. Айның чаазы, хүннүң экизи
турда, Борбаандай Шом-Шумнун эң-не бедик чалымынга
үнүп алгаш, кезээ-мөңгөде ядыыларны камгалаар, байларны
ялалаар мен деп даңгыракты бодунга берген-дир эвеспе.

Бир-ле хүн Борбаандай Хемчик кыдыынга балыктап
олурда, чудаан бора богба кылаштап келгеш, кижигилештир
чугаалап-тыр:

— Эрткен чылын мээң авамны азыг-диштиг бөрүлөр ма-
цаа сыырыпкан чүве. Мен бо хараганнар аразынга чаштына
бергеш, амы-тынның арткан мен. Бөзүр-Кара байның чылгы-
зында мени тоор, меңээ болчур чүве чок болган. Өскүс, чу-
даңгы шулбус дээш мени теппес, какпас, ызырбас мал чок.
Дүүн Бөзүр-Кара бай боду келгеш, бо чудаан богба чылгы
чуду баспазын, чааскаандырзын Хемчик кыдыынче киир сы-
вырыптыңар, ыт-куш дою болгай аан дээрге, чылгычылар
мени күш-биле бээр ойладып эккеп кааптылар. Муңгарап-
деңгереп кылаштап чорааш, иемнин өлген черинге, сеңээ та-
варжы бердим. Мени азырап, дорукуруп ал. Сеңээ мен эки
аът, сен меңээ эки ээ болуулу — дээн.

Оол богбаны аалынга эккелгеш, изиг оът-биле чемгерип,
аржаан суг-биле суггарып эгелээн-дир. Богба хүнү-биле
эвес, а шагы-биле өзүп, доругуп турган-даа чүвең иргин. Уда-
ваанда ол тебе дег мага-боттук, дээлдиген дег дүрген маңныг,
ыдык челдиг бора аът апарган.

Бир-ле хүн аът:

— Мен-даа чедиштир өзүп, доругуп келдим. Күчү-күжүм шыңганнарымда сыңышпайн тур. Мени ээртээш мунувут — дээн.

Борбаандай бора аьдын ээртээш мунуптарга, аът Шом-Шумнуң бедик чалым-хаяларының одун дээрге чедир кызан-надыр теп баткаш, Хемчик кыдыынга доктаап чоруй шураар-да, хемни кеже халый берип-тир эвеспе. Авазы оглун Бора аъттыг Борбаандай деп адап каан-даа чүвең иргин.

Бора аъттыг Борбаандай бодунуң күш-күчүзүнге бүзүрөп келгеш, байлар-биле адаан-мөөрейни эгелеп-тир эвеспе. Ол байларның мал-маганын кодан-коданы-биле үзе сүргеш, ядыыларга үлеп берип-даа, ара-албатыга хосталганы хайыр-лап-даа пат болган чүве-дир. Дарлакчылар Борбаандайга тос яланы тозалдырзын онаар дээш, ону тудуп чадашкан-нар — Бора аьдын мунгаш, дагны даг дивес, хемни хем дивес, будуктуг ыяштың кыры-биле, булуттуг дээрниң адаа-биле жуп чоруй баар мындыг.

Байлар хаандан дуза дилеп-тир. Хаанның аг-шеринин Бора аъттыг Борбаандай алды аргазын, беш мегезин ажыглап тургаш, ажып тиилеп каан чүвең иргин.

Байларның чөгели төнгөш, Моолдуң өөлөт аймааның чы-заанынга хомудаан чүве-дир. Удаваанда Шом-Шумда ядыы өггө өөлөттерниң аг-шерин сөктүп кээп-тир.

Чайзаң тургаш:

— Бора аъттыг Борбаандай деп сугнуң сускаа, чернин чексээ чүве кайда баарды?— деп араатанзыг үнү-биле алгы-рып-тыр.

— Бора аъттыг Борбаандай Бора-Тайгаже аңнай берген. Келзе кежээден бээр келир — дээш, кадай черге чедир чал-барбышаан харыылап-тыр.

— Овуузуннап мегелеве, шуваганчы. Бора аъттыг Борбаандайны бо олурган хоютку кылдыр хуулдуруп алган-дыр сен — дээш, өөлөттер Калбаандайда-ла барганнар. Оолдуң карактарын казып, кулактарын кезип, чүстөрүн адырып, чүр-рөөн уштуп тургаш өлүргөш, мага-бодунуң тус-тус кезекте-рин хая-даштарга аскылааш, Хемчик унунче бадыпканнар.

Өөлөттер Хемчикти кешкеш, ооң ол чарыында бедик даг-же үнүп турда, Бора аъттыг Борбаандай аалынга тутсуп кээп-тир эвеспе. Дайзыннарның дүржөк үүлгедиин өлүг, ди-ригниң аразында чыткан авазындан дыңнаа-ла, күжүр Борбаандай кадыг кириштиг кара чазын чүктээш, Боразы-биле каш-ла карбандыргаш, өөлөттерниң бажын доза келгеш, даг чарыыга ажытталы олуруп ап-тыр. Оол хайгаарап олурар-

га, өөлөттөр одуруглап дес-дараалаштыр чортуп олурганнар. Борбаандай хүлөр баштыг согунун хүнге чергелештир шыгаап келгеш салырга, өөлөттөргүнц баштайгызындан сөөлгүзүнге чедир өс-баарып өттүр, өт-чаваназын чара шаап үнө берген чүвөң иргин. Оон эгелээш ук дагны Өөлөттүг-Чарык деп адай берген чүвө-дир.

Хандыр бодап көөрге, бо тоолчургу чугаа анаа-ла даап бодаашкын эвес хире. Ол кайы-ла бир шагда херек кырында болган болуушкунга үндөзилеттинген бооп чадавас.

Хорумнуг-Таскылдың баарындан Үстүү-Сайыр, Ортаа-Сайыр, Алды-Сайыр дээр кургаг хемнер уншары кадыр дөвүнчүктү куду чоорту алгын батса-батса, Хемчик кавызының агы оыттуг ховулары-биле тутчу берген. Дагларга удаа-дараа болгулаар чаыс-чайык соонда, сайырлар шапкын хемнер бооп хуула бээр болгаш сүгнүң күчүлүг агымы оруунга таварышкан инек-даштарны хала чокка ажа шурап, ужар ыш-каш шимээн-дааштыг мөөрөп чыдар.

Хорумнуг-Таскылдың эдээнден эгелээш, Хемчиктин эриниге чедир чапты берген чыдар чайлаглар, ылап-ла, чөп ажыглаттынмайн турарын караам-биле көрдүм. Мында агы, кадар колдадыр үнген калбак делгем одар-белчирлерге хөй-хөй шээр малды чайлагладып-даа, күзегледип-даа болур. Хемчик кежилдир көвүрүг туттунган соонда, ук чайлагларже көжеринде улуг бергедээшкннер таварышпастаан. Манаа чүгле малчыннарның күзел-соруу база мал ажылын дорт харылап турар эштерниң организакчы ажылы негеттинер.

Шууг азы четче ажыглаттынмайн турар чайлаглар Улуг-Хем районнун ажил-агый бүрүзүнүн девискээринде чугаажок бар болбайн аан. Ол улуг курлавырны, байлакты долузубиле чөп ажыглаарын үе шыңгыы негеп келген.

Төрээн Тывавыста сеткилди хайныктырып, чүректи сергедип кээр кайгамчык чараш чурумалдыг черлер эмгежок. Оларны чамдык кижилерниң эскербейн чорууру, оон туржук кам-хайыра чок узуткап, үрөп турары харааданчыг. Таңмалык иштинде Адыр-Бажы, Ак-Ой деп черлерниң арга-ыяжы барык шупту өрттенип калган. Өрт хайындан Хорумнуг-Таскылдың сонгу чарыы куу арыскан апарган турар болду. Та чеже гектар арга-ыяш кургаан! Та чеже тонна кат-чимис, тоорук-чочагай узуткаттынган! Та чеже дириг амытан өлүп хораан чүвө! Бо бүгүнү коптарылдыр бодап кээрге, кижиниң сагыш-сеткилиниң килеңнээшкини чайгаар-ла хайныгып кээр.

Арга-ыяш боду өрттенип кыва бербес-ле болгай. Ол дээр-ге ийи-чаңгыс кижилерниң серемчилел, оваарымча чогу ийикпе азы бойдустан курлавырын камнаар база камгалаар хөң-

нү чок хоралакчы төтчеглекчилерниң бужар бак үүлгедии-
дир. Ындыг сеткили бак, тоомча чок кижилер чүгле арга-
ыашты, аң-меңни кам-хайыра чок узуткап турар эвес, а ха-
рын төөгүнүң кайгамчык үнелиг, чараш тураскаалдарын база
үрөп, бузуп турар.

Чаа-Хөл суурдан кудулдур ырак эвесте, хемче бурунгаар
сундунуп үнүп келген даг унунда, чалым-хаяны ханыладыр
чонуп үңгештээш, оңгалчыктың дөрүндө богда бурганның
дүрзүзүн сиилбип каан эргиниң тураскаалы бар. Мириттел-
чек мугулайлар дүрзүнү буза шаап турза-турза, ам ооң мур-
нуку хевиринден барык чүвө артпаан. Ол — чүгле бурган дүр-
зүзү эвес, а төөгүнүң өртээ турбас үнелиг тураскаалы дээр-
зин үрегдекчилериниң угаан медресе билбээни ол-дур.

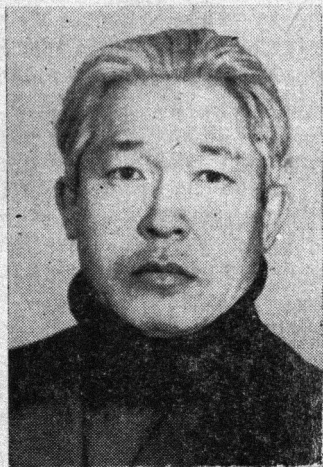
Совет кижии бүрүзү төрөөн бойдузунга ынак болур, ооң
кайгамчык чаражып эскерер, үнелээр, хумагалаар болган
камгалаар хүлээлгелиг. Долгандыр турар бүгү чүвөгө кижии-
ниң эки сеткилдиг хамаарылгазындан эстетиктиг үнелел, пат-
риотчу медресе төрүттүнер болгай. А ол чүүлдер Төрөөн
чуртка, ооң маадырлыг төөгүзүңгө база байлак культуразын-
га кызыгааржок ынакшылдың үнер дөзү болур.

Ол дугайын кым-даа, кажан-даа, каяа-даа сактып чорзун!

МОНГУШ КЕНИН-ЛОПСАН

60 харлаан

Тываның сураглыг чогаалчыларының бирээзи, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Монгуш Барахович Кенин-Лопсан бо чылдың апрель 10-да 60 харлаар.

Тыва литератураның сайзыралына, ооң байып хөгжүүрүнге бодунуң көскү үлүг-хуузун кириштирип чоруур чогаалчыларның санына Монгуш Кенин-Лопсан хамааржыр. Ол шүлүк болгаш проза жанрларына бир дески ажылдап чоруур.

Чогаалчының чогаалдарының темалары тыва улустун амыдыралы-биле сырый холбаалыг болгаш ооң эртип келген төөгүлүг оруктарының уран-чечен чыл демдеглелдери болуп турар. Хоочун тыва чогаалчыларының төлээзи Монгуш Кенин-Лопсан бодунуң

«Гитлерге килең» деп баштайгы шүлүүн дайынның кадыг-дошкун чылдарында «Дайынчы кыйгы» деп сеткүүлге парлаткан. Ооң шүлүктөрүниң баштайгы ному «Улуг орук» деп ат-биле 1956 чылда чырыкче үнген. «Улуг оруктун» изээн изи шынап-ла калбак, делгем, чогаал оруу болган. Ооң дараазында чылдарда шүлүкчү «Октябрьның оглу-дур мен», «Бичини башкы», «Чалгыным» деп шүлүктер номнарын тыва дылга үндүрген. Монгуш Кенин-Лопсанның шүлүкчү салым-чаяанының күжү-биле төрүттүнген шүлүктер, шүлүглелдер үениң кадыг, нарын шылгалдазын эртип, тыва шүлүк чогаалының хөгжүлдезинге улуг салдарны чедирген. Ооң «Орус дылды өөренинер», «Ийи чадыр», «Пассионария төлдери бис», «Оттук», «Авам — маадыр» болгаш өске-даа шүлүктери, шүлүглелдери тыва поэзияны шилиндек чогаалдарының санына кирген.

Монгуш Барахович Кенин-Лопсанның чогаадыкчы уран салым-чаяаны проза чогаалының калбак, эпиктиг хевирлеринге онзагайы-биле илереп тодараан. Ооң романнары, тоожулалдары, чечен чугаалары тыва чоннун төөгүлүг эртип келген оруктарын, ооң маадырлыг, тургузукчу ажыл-ижин чогаалдың шыны-биле бижип көргүзүп турар. Чогаалчының «Чүгүрүк Сарала», «Херээженниң чоргааралы», «Тениң самы», «Чылгычының өө»,

«Кырган-авай өпсөй ыры» деп улуг хсмчээлдиг романны тыва проза чогаалының чаа-чаа бедиктерже үнеринге салдарны чедирбишаан, ону байыткан.

Орус, даштыкы классиктиг, совет литератураны пропагандалаар херске Монгуш Кенин-Лопсанның киирип турар үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг. Ол тыва дылче А. Пушкинниң, М. Лермонтовтун, Н. Некрасовтун, Т. Шевченконун, В. Маяковскийниң, А. Твардовскийниң, С. Щипачевтун, А. Прокофьевтин, П. Бровканың шүлүктөр болгаш шүлүгелдерин очулдурган.

Монгуш Кенин-Лопсанның «Киноварь», «Голоса», «Настигающий птицу», «Судьба женщины», «Танец козерога» деп номнары орус дылга Кызылга, Москвага үнгүлээн.

Чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан чогаал ажылындан аңгыда эртем ажылын кылып чоруур. Ол — төөгү эртемнериниң кандидаты. Тываның Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң килдис эргелекчизи. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери хүндүлүг Монгуш Борахович Кенин-Лопсанга ооң 60 харлааның таварыштыр изиг байырын чедирбишаан, аңаа каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, чогаалдыкчы чединшиктерин күзеп тур.

*Тыва АССР-ниң Чогаалчылар
эвилелиниң баштаар чери*

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

МЭЭҢ ЧҮРЭЭМ

Чазын харлар эрип турда,
Сайлык сайны кырлап чорда,
Сарыг чечек частып турда,—
Мээң чүрээм хөөрөп келир.

Айдың дүне даглар көргөш,
Ава кижжи төлүн көргөш,
Аъттыг арат соруун көргөш,
Мээң чүрээм чоргаар апаар.

Чалгын сынган таанны көргөш,
Чаңнык ойнаан дытты көргөш,
Чаштың ыглаан үнүн дыңнааш,
Мээң чүрээм саргып келир.

Чап-чаа келген солун номчааш,
Салым-чол дээш, хосталга дээш
Чаалашкан чонну дыңнааш,
Мээң чүрээм дүрген согар.

Ажылчы чон күжү-биле,
Актыг-шынңыг буян-биле,
Аалым-чуртум турлаа-биле
Мээң чүрээм ынаа тудуш.

1983 ч.

ИСТЕР

Ис чок чүве турбас дижир,
Ине безин истиг дижир.
Уран кадай деспе даараар,
Угуулзалар артар дижир.

Улуг, биче сылдыстар дег,
Улуг, биче истер турар.
Чамдык истер бүдүүчел дээр,
Чамдык истер талыяр дээр.

Анның изин истеп чорааш,
Аңчы кижги аңнаар дижир.
Аңчы кижги чорта бээрге,
Артар изи — ады дижир.

Доңмас исти, читпес исти
Тоолчу кижги чаяар дижир.
Каш-даа салгал дамчыыр изи —
Кайгамчыктыг тоолу дижир.

1982 ч.

ЧЫЛГЫЧЫНЫҢ СЫДЫМЫ

Аткан даңның чывар тынган ыржымында
Аъттыг арат үзейипкен халдып туру.
Хову сыңмас чылгы сүрүүн эргий дозуп,
Хостуг ырын ындыналдыр ырлап чору.

Чаңгыс чайгаш, чылгычызы шалбалаарга,
Кежик аьдын эзертепкен болур дижир.
Чаңгыс чайгаш, чылгычызы чазывытса,
Кежик адын ышкыныпкан болур дижир.

Эртенги хүн даглар бажын шонуп чорда,
Экер-эрес чылгычызы халдын туру.
Сыңзып дескен оглаа малды сыындыр четкеш,
Сыдым-биле чаңгыс чайгаш, шалбалапты.

Сыдым быжыы даңгыракка дөмей дижир,
Шынчы чорук амы-тынга акташ дижир.
Чылгычының сыдымында тываларның
Шылгараңгай малчын чоруу судалдыг-дыр.

1977 ч.

АВА ШЫДААР

Шаа кээрге, мынча дижир:
Чаактыг баш-даа адырлы бээр,
Чагган хар-даа эстип калыр,
Чанган куш-даа эргип келир,
Часкы көк-даа кадып калыр.

Шаа кээрге, мынча дижир:
Чайык-үер сыыгап калыр,
Чаңнык-динмит соксап калыр,
Чалым хая чарлып болур,
Чалыы назын кырып болур.

Чонум мындыг чугаазы бар:
Човуланда назын чок дээр,
Човуланда дүлгүүр чок дээр,
Човуландан кижидеспес,
Човулаңны ава шыдаар.

1976 ч.

БУЗУЛГАН АЙ

Алаш хемниң баткан чери
Ажай-буурул даглар болгай.
Алаш хемге чоруп чорааш,
Айның хуулган арнын көрдүм.

Аажок айдың дүне турда,
Арыг сугже көрдүнгөн ай,
Тулган арыг күзүңгү дег,
Туразында салдап турду.

Даглыг черниң хеми болгаш,
Алаш хемниң чаңы кадыг:
Дагдан баткан дошкун шуурган
Алаш хемни хорадатты.
Кырлаң-дыйлаң чалгыгларга
Кырган айның шырай арны,
Чуурлуп калган күзүңгү дег,
Шулуң-булуң салдаар болду.

Буступ калган кырган айның
Бузундузун сугдан көргөш,
Тайбың чорук дугайында
Даржык бодап бодап турдум.
Хенертеп хат келбээн болза,
Кедергейниң ыржым тургай.
Алаштың суу көрүнчүк бооп
Айга бараан болгай эртик!

Дошкун шуурган, мени дынна!
Доңгун чаңың соксадып көр!
Ыржым дүне чалгыгларны
Ынаар-мынаар бырлаңнатпа.
Кырган-даа бол, деңгерде ай
Кылаң сугже харап турзун.
Аян-чорук кылыр дигеш,
Арны-бажын көрнүп алзын!

1983 чылдың май 25.
Кызыл

ШУУРГАН СҮЗҮҮ

Кажаалыгың шуурганынга
Кара чаштан өскөн болгаш,
Шуурган чокта чалгаараар мен,
Шуурганныгда боданыр мен.

Шуурган база, кижини база
Кожаланчыр үелиг боор,—
Чуртталганың чылдарында
Хорадап боор, амырап боор.

Шуурганнын дошкун даажы
Кижичүрээндээ аартып болур.
Шуурганнын хоюг даажы
Кижичөңнүн өөртүп болур.

Авам өөнгө шуурган даажын
Анай чаштан дыңнаан болгаш,
Бойдус үнү шуурган-биле
Бодалдарым ыры тудуш.

1983 ч.

УЛУГ УЙГУМ, ОРУК ЧАЙЛА!

Ашак назы чеде бергеш,
Аныяк шаам сактып келдим.
Чамдык хүннер хилис эрткен.
Чамдык хүннер истиг арткан.
Ындынналдыр саргый бергеш,
Ылавылап бодай бээр мен:
Чаңгыс ырдан бижип көрейн,
Шаптык катпам, улуг уйгум.

ӨЛЧЕЙ-ООЛ МОНГУШ *50 харлаан*

Шүлүкчү Өлчей-оол Монгуш 50 харлаан. Ооң баштайгы шүлүктери 50 чылдарнын эгезинде «Сылдысчыгаш» солунга көстүп келгилээн. Үжен чылдарнын иштинде шүлүкчү «Чаа-Хөлдүн айдынында» (1966), «Кокпалар» (1975), «Сүзүглелним» (1979), «Назын» (1981), «Төрөөн кыштаам» (1983) деп шүлүктөр чыныдыларын база «Хөөрөөрнүн чугаалары» деп хөглүг-баштак чечен чугаалар номун чырыкче үндүргүлээн.

Амыдырал-чуртталгазынын эге чылдарында, он хар чаа-ла ажа дүжүп чорааш, Өлчей-оол Монгуш улуг айыылга таварышкаш, инвалид апарган. Үр үеде эмчиге чытканынын түңнелинде, ол школага өөренир аргазын чидирген турган. Амыдыралче чүткүл, быжыг

тура-сорук ооң чогаал бижиир салым-чаяанын оттурупкан. Дуңмаларының ачызы-биле ол орус, тыва дылдарның грамматиказын, литератураны, төөгүнү, географияны бот-өөредилге-биле шингээдин алган.

Өлчей-оол Монгуш төрүмелинден салым-чаяанныг лирик, ооң шүлүктерин далаш эвес, улустун тоол-домаа дег чечен-мерген. Ооң чогаалдарының лириктиг маадыры — бистиң үсини кижизи, маадырлыг ажыл-ишти бүдүрүп кылып турар малчын, саанчы, тараажы. Монгуш Өлчей-оолдун шүлүктериниң аян-хөөнүндө муңгак сеткил черле чок, оларда амыдыралга ынакшыл, быжыг тура-сорук, бурунгаар чүткүл илереттинген.

Өлчей-оол Монгуш — ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Ол «Улуг-Хем» солуннуң редакциязының чапында «Улуг-Хемниң чалгылары» деп чечен чогаал каттыжыышкынының удуртукчузу. Шүлүкчү Улуг-Хемниң Ак-Туруг суурда чурттап чоруур.

Ол бодунуң чогаал ажылындан ангыда классиктиг орус болгаш совет литератураның шиндик чогаалдарын пропагандалаар, очулдуруп ажылга идепкейлиг киржиң турар Монгуш Өлчей-оол Александр Блоктуң, Сергей Есенинниң, Александр Прокофьевтиң, Дмитрий Блинскийниң, Петрусь Бровканың, Давид Кугультиновтуң, Расул Гамзатовтуң шүлүктерин болгаш шүлүглелдерин, база Виктор Тельпуговтуң Владимир Ильич Ленин дугайында чечен чугааларын тыва дылче очулдурган.

Өлчей-оол Монгуштуң чалгыныг аьды чогаадыкчы бедиктерин чаалап ап, кадыр-бертке торулбайн, тура дүшпейн ужугуп бар чоруур. Бөгүн ооң салым-чаяанының үнелекчилериниң мурнундан аңаа чогаадыкчы хей-аьтты, чедишикинни, каң дег кадыкшылды күзеп каалы.

*Тыва АССР-ниң Чогаалчылар
эвилелиниң баштаар чери*

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

КАВАЙГА ЙӨРЭЭЛ

Шаа-биле угулзалап,
Чараштап каан, тыва кавай!
Улчуккуже чылдар санаан
Узун орууң билир сен бе?

Ылым чаштың чеже-чеже
Ызын дыңнап, аргаладың?
Ылым чашка чеже-чеже
Ыржым-шөлээн шаңнап келдиң?

Ава биле ачаның-даа
Өөрүшкүзү сенде дүүшкен,

Ава чүрээн дамчыл келген
Өсөй ыр-даа сенде сиңген...

Өгбем кижн — кырган-ачам
Сеңээ мандыл келген дижир.
Өстүрүп каан ачам безин
Сеңээ давил чыткан дижир.

Акыларым, дунмаларым
Аартыксынмаан кавайы сен.
Бодум безин сеңээ өстүм,
Боостаам эткир ыржы болдум.

Кайгамчык-ла делгем-дир сен,
Кайгамчык-ла шыырак-тыр сен!
Төрөөн чуртум алгаарда-даа
Дөзү —
сени сактып кээр мен!

ИДЕГЕЛ

Аар-берге ажыг-шүжүг
Ийлегиже чыттыр базыл, хемдин, синреп —
Адырлыр-даа хөңнү чок боор. Ынчан безин
Идегелден салдынмас бис:

Даарта черле бүгү чүве
Таарымчалыг апаргы дег,
Аас-кежин дагын хүннеп,
Аайлажыл келги дег боор.

Чамбы дипте ол-бо черлер
Чаа-чалбак үнериниң кезинге кээр —
Ижин ий-ле апаргылаар. Ынчан база
Идегелден салдынмас бис:

Дүмбей дүн дег кара булут
Түлүү эртип аяскан дег,
Даарта черле ыржым-шөлээн,
Тайбың хевээр арткы дег боор.

Дириг кижн кезээде-ле
Дилээр, чүткүүр, бодарадыр, каражадаар —
Изиг-изиг чымыш долган. Ынчаарда-даа
Идегелден салдынмас бис:

Мөнгө чүве турар эвес,
Аьдың бажы хояр хүн кээр —
«Ажырбас-ла боор мен...» деп,
Мөгүделин намдаткылаар...

Амыдырал идегелдин
Акызы дег, дунмазы дег, тудуш боор-дур.
Ону уткуй бодум база чалгынныг дег,
Омак-сергек ушпушаан мен!

ИЙИ КИЖИ ҮЛҮҮН

Чонунга-даа
Шончак болур багын кагбаан,
Чораан боду ала-чайгаар дужуксанчыг,
Ажыл-ништен
Амыдырал каазын тыпкан,
Анаа кижини,
 шынчы өңнүүм менден коңчаан —
Тудугжунуң балдызын ол
Туткан хевээр,
 дайынчы дег,
 мөчүп калган.

Кааң хүнде
Халап-чаннык дүшкен ышкаш,
Караңгылаан...
 Ыы-сыыга алыскан мен...
Амыр-саам чок
Ал-ла сагыш ында-даа бол,
Ажыг-шүжүг
 эки чүге чедирерил —
Ийи кижини үлүүн даар деп,
Иштимде мен
 кадыг-шыңгы
 ашкындым.

ШААЖАҢ АЯК

Кадык башче — аарыг башты
Қарак ажыт чууру дег,
Биче шаамда ындыг чаңым
Миннип, бодааш — бертсинер мен.

Бирээни-ле үүлгедип кааш,
Билбээченнеп эрттириптер;
Актыг черге акымны-даа
Адай кааптар чоргуладым:

Авам, ачам мөцээ дегбес,
Акымнын-на хөмчээн алыр.
Чымаараанда ужуур бар бооп,
Чылар-чылбас артып каар мен.

Оор биле меге сөстүн
Оруу дунук дижири дег,
Арга-хоргам бир-ле хүнде
Ара үстүн калган чүве.

Чааскаан өггө ойноп тургаш,
Шаажан аяк бузуп каан мен.
Дерги садын дамчыл келир
Дендин ховар сава болгай.

Ажыт кирип четтикпээним,
Арга-хорга тыппаанымда —
Авам, душ бооп, кирип келген.
Амайланып калган болдум.

«Аякты кым бузуп кагды?»
Хөрлээр арга турган эвес,
Ажы-биле сөглөп бердим.
Хөөнзүргей чемелей-дир:

«Үнгөн-кирген чонга сунар,
Үш-ле борбак аяк болгай.
Ойнаарда-даа канчап черле
Оваартынмас чүвел, оглум?..»

Чылдагаанны дорт-ла айтып,
Шынны чиге сөглээр болза,
Ажырбас боор чүве-дир деп,
Аңаа билдим. Мегем кагдым!

САГЫШ ЫШҚАШ БОЛГАН БОЛЗА

Сагыш ышкаш болган болза,
Чаагай бүдүш меңээ тикчок турган болза,—
Кадыг болгаш
Кара сеткил эдилээннер —
эттинзин дээш,
Харам чокка үлезимзе.

Сагыш ышкаш болган болза,
Чаагай бүдүш меңээ четпес турган дижик, —
Өскелерден —
Өреге-даа дүжүп чыда чээп алгаш,
Өөрүшкүмнү байытсымза.

Ынчаарда ам бо-ла бүгү
Ыры ышкаш арыг-силиг чуртталгадан —
Далай суунга
Дамды дуза дижири дег —
хир-чам чидип,
Таарымчалыы дам-на баргай!

ҮНҮ ЧОК БООП...

Үнү бирде чооннай каап,
чиңгелей каап,
Үзүктелип,
шырай-арны көжүп шимчээр.
Эшкедеп-ле,
Эриннери сүвүрөңнээр.
Оор ышкаш,
Ол-бо чүкче көрзүңгүлээр.
Түңнелинде —
эптиг улус
эптережир,
Дүвүрээзин,
каразыышкын тыптып келир.
Хопчуларның
Кодур ышкаш салдарыңга,
Анаа орган
Актыг улус белең чийш боор.
Чаңгыс сөстөн —
кижи күжүр сандарап боор,

Чарылбас дээн бүлө безин
буступ дүжөр.
Өөскүдүкчү
Өөрээн дег — шайлаан орар.
Өжү ханган,
Өөндө тайбың удаан чыдар...
Узун дылдыг,
кара баарлыг барасканнар —
Угу-дөзү кеди чок бол,
чурттавышаан.
Төрүмелден
Ындыгларның үнү чок боор,
Төнөрин-не,
Ыраарыш-на күзээр-дир мен!

Шоодуглар

Василий МОНГУШ

ЭМ

Бичин тоожу бижин алгаш, чогаал талазы-биле суурда шыырак билиглиг литература башкызы Маадыр-оол Бугаевичге берип кааш, номчуп көргөш, эки-багын, чедер-четпезин ажы-биле чугаалан бээрин дилээн мен. Бүдүү санап турарымга ийи ай ажа берген. Башкы ол аразында мээң-биле каш-даа катап ужурашкан хирезинде чогаалым дугайында чангыс сөс-даа бук дивээн. Ажыл-агыйы чай чок болгаш ут-тупкан-даа чадавас, сагындырып каар-дыр адырам дээш, ба-жыңыңга херек кылып чеде бердим.

Маадыр-оол Бугаевич ээлчеглиг кичээлинге белеткенип, номнар делгей салып алган бижиттинген олур. Кадайы Ирина Сүрүңовна мени столче чалааш, шай кудуп, аыш-чемнин дээжизин сала берген. Агаар-бойдус, ажы-төлдер, ажыл-хожул дугайында аап-сааптап олурувуста башкы бистиң чаны-выска кээп олурупкан. Ирина Сүрүңовна ашаанга база шайны куткаш, мурнунга салып кааш:

— Талантылыг чогаалчывыс-биле шайлап көрөм!— деп кагды.

— А хувура, талант-тулант деп чүве кайда боорул аан, ол багай шорбажылап каан чүвени харын ап алыр чоор бе — деп, Ирина Сүрүңовнаның чугаалай каапканыңга бүдүү амырап уламчыладым.

Маадыр-оол Бугаевич аякта шайдан бир пакты ажыргаш, менче чиге көргөш, бээр дыңна дээнзиг бодунче имнээш, чугаалады:

— Тергин-не чогаал бижип каап-тыр сен, Орлан. Чогаал кижини эмнээр деп чүвени мооң мурнунда дыңнаан боордан башка чогул херек кырыңга көрүп чорбаан мен. Ам ылап бүзүредим.

Башкының бо сөстери мени дээрже алгаш үндүрө берген.

Артында дериде хона берген мен. Башкы ийн дугаар пакты ажыргаш, немей чугаалады:

— Мээң ажылымны билбес эвес сен, уруглар-даа, улуглар-даа-биле доктаамал ханы харылзаалыг болгай мен. Оларның аразында чурум-сагылгазы багай болгаш арай хирелиг улустар база таваржыл кээр. Ынчап кээрге нервим дыка баксыраан дивес сен бе. Сөөлгү чыдарда суг уйгум барык келбестээн. Адар данны атсы карацгы булуңнарже кайгап чыдар тургуладым. Эмчилерниң берген эмнери шоолуг дуза катпаан. Бо берге аарыгдан сээң чогаалың мени сегидип кады. Кежээ орунга чыдып алгаш, ийи-үш арынны номчуп чыдырымда карактар боттары-ла шимдинип, чындыраарып-ла бады баар апардым. Ол дээш сеңээ улуу-биле четтирдим, Орлан. Ёзулуг эр-хой-дир сен. Кижиниң шокары иштинде, чыланның шокары даштында деп чүве ол-дур. Сени даштындап көргөш, мындыг талаптылыг кижип деп кым-даа бодавас.

Башкының бо чугаазының соонда дерим шуут шаагайны берген.

— Мээң багай чогаалымга бедик үнелелди бергеннер дээш улуу-биле четтирдим, Маадыр-оол Бугаевич!— дээш дүрген-не сериң верандаже үпүп келген мен. Бажыңымче чанып чоруп олурумда мындыг бодал бажымга кирип келген: «Башкы номчуп доозуптары билек, ол чогаалымны ном үндүрер черге аппарып берейн. Тускай ном кылдыр парлап үндүрүптерге уйгузу келбес улустар номчааш, дораан-на удуп каарлар...» Бир арай сезинчиг чүве база бар: ном үндүрер черниң редактору номчааш, база Маадыр-оол Бугаевич ышкаш удуп каар болза чырыкче үнери саадай берип болур. Ынчалза-даа хөделир мен. Талантылыг чогаалчының таалаңчыг тоожузу эм-таң-биле дөмей болганы ол ышкажыл...

КУРОРТЧЕ ЧАГАА

Салбак-кыста салымынга хомудаар хире кандыг-даа барымдаа чок: аксындан аштаваан, эктинден элевээн. Өг-бүле туткан оглу Дамдыңның оозунга камны кончуг, кадыг ажил безин кылдыртпас. Ол хирезинде Салбак-кыс сөөлгү үеде нервим кошкан, ону эмнедир-биле курорт баар мен дээш ашааның кулаан конгалааш туруп алган. Дамдың аайындан эртпээн: кады кырыыры кадык-ла болза эки ыйнаан дээш боду ол-бо хайдынып чоруп тургаш, Кавказтың бир сураглыг курортунче путевка тып берген.

Кадайы чоруур мурнунда Дамдыңга эвээш эвес даалгалар берип каан. Уттундура бербези-биле кыдыраашка чыскаай

бижээш, бадырыпкан: печканың ыжын аштааш, азыглары чемирли берген тууйбуларны чаа тууйбулар-биле солуур, бажыңны чугайлаткаш, шала, соңга, эжикти шупту дозулаар. Хирлиг хептерни, соңга, хаалга көжегелерин шупту чуггаш, баскаш, катап азар...

Салбак-кыс аалындан үнге-ле үш хонганда эки-менди чедип алдым дээн телеграммазы келген. Он ажыг хонуп чорда, почтачы чагаазын эккелген. Орукка канчаар чораанын бижээш, ооң соонда курортту хөлчөк мактаан болган. Маңаа кедергей тааржыр кижидир мен, ынчангаш келир чылыш база путевкадан канчап-даа тургаш тып бээрин баш удур сагындырып каан. Чагааның төңчүзүндө берген даалгаларымшы канчаар күүседип турарыңны бижи дээн.

Дамдың ол-ла кежээ харыыны шелип кирипкен:

«Эргим ынак кадайым Салбак! Баштай телеграмманы, ооң соонда чагааны алдым. Улуу-биле өөрүп четтирдим. Мен-даа чүү боор, чүгээр бораланып чоруп тур мен. Бистиңде кижиде онзалап сонуургаар хире чүве-даа чок, бие-ле хевээр. Берген онаалгаларыңны канчаар күүседип турарыңны бижип көрейин, сарыым. Сээң чорутканың даартазында печка септедир дээш Кунгаага баарымга майың кадырып алган уё-човуур-биле чыдар кижиде болду. Ам анаа олураар эвес дээш бажың чугайлаар кылдыр дугуржуп алган улузунга баарымга бирээзи Чыраа-Бажында чурттап турар уруунуң аалынче чоруткан, а оон эжи кадай ол эжим келбээже чааскаан чүнү-даа кыла албас мен дээш ынавады.

Даайың Бичен-оол чорду. Улуг кижиде кээрге, анаа олураар эвес, шаам-биле хүндүткелдим. Эзирбези шыырак дивес сен бе. Дүне када дашкаар үнер деп бар чыткаш, хөөкүй хаваа-биле сээң мындаа чаа садып алган көрүнчүүнү үзерге дааш-шимээн дээрге кедергей чүве боор. Даайың харын-даа ажырбаан, а көрүнчүктүң бузундуларын чыырымга бир улуг десип ишти болду. Ооң соонда акың Балданың уруу Лиза база келген. Салбак угбамның чараш платъезин кезек аянаанып кедип көрейин адыр дээш, сээң байырлалда кедер ак торгу платъен алгаш чоруткаш, хондур келбээн. Ийн хонганда бо чедип келген. Эш-өөрлерге каттышкаш, кезек хөөрежип турдувус дээр чорду. Платъениң оң талакы эдээн кадага ол чара тырттыргаш, мурнунда аяк аксы хире черде үс төп каан болду. Чуурумга улам улгадып алгаш чоруй барган.

Аыш-чемге берген акшандан ам чүгле беш рубль арткан. Бичен-оол даайыңның уруу Долаана-биле Майя угбаның Сайзанаа база бистиңде турлар. Салбак угбай чоруй барганда ооң хептерин таптыг кедип алыр-дыр дээш, шкафта

бар-ла хептерицниң дөгөрезин бирден-бирээ чокка кедер уруглар-дыр. Чех туфлициниң бирээзиниң ээжээ оорлуп калган чорду. Мону кым ынчап кагды дээримге, удур-дедир чуушкаш, алдырбайн бардылар. Оода ээжектиң боду кайыл, кадап алыр арга бар чадавас дээримге «та, честей, караңгыда малгашта чыдып калган чүвени кым тывар бор ону» дидирлер.

Че, сарыым, сээң нервилериң-не эки быжыгар болза, сеп-телгени-даа, үрөлгөн хептерни-даа чоор. Келир чылын база курорттаар сен. Путевкадан ыяап тып бээр мен...»

САРААЛЫГ ТАВАРЫЛГАЛАР

Ажылымны дээрже үндүр мактавас-даа мен, черже киир бактавас-даа мен — сагыжымга тааржыр, шалың акшазы база ажырбас ажыл чүве. План-салааны күүседилтер болза, шаншал база болу бээр. Келген кижикти кым ыңай тур дээр боор, четтирер апаар. Мээң кылган ажылдарымны бажыңарга-даа, өглерге-даа көрүп болур: хоолагылааш, ханаларда аскылап каан ийикпе, азы улуг, биче альбомнарда чыпшыргылап-даа каан болгулаар. Чүнү кылып турарымны биллип каапкан боор силер — фотограф кижжи мен.

Тырттырган чурук дээрге, төөгү-ле болгай. Амгы сээң чуруун ажы-төлүнүң ажы-төлдөрүнче дамчып чоруй барып болур. Чалыы тургаш, чараш чорааш, тырттырын алырыңга база кончуг эки: кырый бергеш, ол чурууну көрүп кааш, чалыыткай хона берген ышкаш апаар сен.

Ажылымны ындыг кончуг берге-даа дивес мен, ындыг кончуг белең база дивес мен. Мээң кара чаңгыс сорулгам — келген кижилерниң сеткилин хомудатпас — чараш чуруктарны кылып бээри дээрзин шагда-ла ыяк шингээдиң алган мен. Ынчалза-даа сагыш ышкаш белең чүве кайын турар, чаргы-чаалы база үнүп келгилээр чүве. Кижилерниң шуптузу чангыс хепке куткан ышкаш чараш бооп төрүттүнмес боор чүве ышкажыл. А чурукка шуптузу чараш үнүксээр. Авазынын төрүп каан шырай-дүрзүзүн канчаар дээш канчаптар боор, ол-ла хевээр артып калыр. Хавак кирбинниң тайызы ажырбас-ла харын: кара карандаш-биле будуп аптып болур. Карак кирбиктери чолдак болза база арга бар — кылымал кирбиктерни чыпшырып алырыңга чурукка онза чараш кылдыр үнүп келир.

Мээң ажылымга сараалыг таварылгалар база тургулар. Чамдык улус фотоаппарат мурнунга олурупкан соонда арын-шырайы хөлчөк шириин апаар. Документиге чурук болза

аңгы херек. А бир эвес таныштарынга, төрелдеринге, эш-өөрүнгө чорудар дээн болза арын шала чазык, хүлүмзүрүп олулар болза тааржыр болгай. Бо бүгүнү таарыштырары фотографтан хамааржыр. Ол чүглө фотограф эвес, режиссер, дипломат болур ужурлуг.

Мындаа ажылдаар черимге чааскаан олурган мен. Шоолуг улус келбес хүн болган. «Фотография» деп журналды ажып, ында бижээн арга-сүмелерни улуг-каралап эгелей бээрим билек, херээжен кижиги кирип келген:

— Паспортка чурук тырттыртып алыр дээш чор мен — деп бо.

— Кай, чаа чурук чыпшырар үс чедип келгени ол бе? — деп, чугаа эрси айтырдым.

— Дөртөн бештинде база тырттыргаш, чыпшырар дээр чүве-дир. Алды хонук артып калды, озалдаар деп бардым.

Ынча дээш көрүнчүккө баргаш, бажының дүгүн чылбый-тыр дырааш, сандайга кээп олуруп алган.

— Силерниц харыңар кажыл деп менден айтырган болза үжен алды азы үжен чеди дээр кижиги-ле-дир мен. Чалыы шырайыңар көңгүс хевээр-дир — дидим.

Ооң соонда каш хонганда база бир аныяк херээжен паспорт чуруу кылдыртып алыр дээш келген. Тырттырып берген мен. Ийи хонганда ап алгаш чоруй барган. Неделя эрткенде катап бо чедип келген:

— Ам база паспортка чурук херек! — деп бо.

— Мындаагы чурууңарны хүлээп албады бе? — деп, арай элденсинип айтырдым.

— Албас боор бе! Алгаш, чыпшырып берген. Дөртөн бештээн соонда база чурук чыпшырар чүве ышкажыл. Ынчан ынаар аппаар чуруумну ам тырттыртып алыин дээш — деп бо.

— Дөртөн бештинде чыпшырар чуруун ынча назы чеде бергеш тырттырып алза эки ыйнаан, дунмазы — дидим.

— Силер менээ айтышкын берип, ёзуургап турбайн дүрген тырттырыңар. Дөртөн хар ажа бергеш, кым ыятпайн чурукка тырттыртып чыдар боор. Бир эвес мээң-биле маргыжар болзуңарза, ам бо дораан Клара Дамдыновнага баргаш, хомудаар мен! — дээн.

Дүрген-не тырттырып берген мен. Хомудаар болза оон эки чүү үнер боор — директорувус Клара Дамдыновна келген улустун негелделерин шупту чөптүг, а мээң чугаалаан арга-сүмелеримни шупту чазыг кылдыр санаар кижиге болгай...

ЧӨГЕНЧИИМНИ

Амгы үеде улустун хөгжүмгө сундулуу кезеелеп барган. Эң ылаңгыя бичии уругларын музыка школазынга өөредир дээш кызып турар ада-иелернин саны чыл келген тудум көвүдөп-ле олулар. Бо чылдан эгелээш, оларнын саынга мен база каттыжа бээр мен: оглумну музыка школазынга киирер дээн күзелим бар. Бистин ызыгуурувуста музыкант кижичер-ле турбаан. Мээң оглум бир дугаарында музыкант болуру ол. Канчап билир, өзе бергеш, чок дээн тулган композитор азы хөгжүмчү-даа болу бээри чадавас. Конкурстарга, көрүл-делерге ойнааш, бир дугаар черни ап үнерге, ооң дугайында чугаа-соот шуут дыргын турар чадавас. «Кандыг копчуг талантылыг оолдуг-дур мен!» дээш чоргаар базып турарым магатчок.

Оглувусту чогуу кандыг хөгжүм херекселинге ойнаар кылдыр өөредир бис деп кадайым менден айтырган.

— Ппанинога!— деп, ол-ла дораап харыыладым.

— Кай, демги ол өрээл чартыш дуй туруитар улуг шкаф ышкаш чүве бе?— деп, тодарадып айтырды.— Ону бсш дугаар кайтче үндүрүп ап деп чүве берге-ле-дир аа. Шандыр чарлыр чүве эвеспе.

— Шандыр-даа ажырбас боор. Шыырак оолдардан дилеп албазыкпе. Энир чылын бистин начальнигвистин бажынынче пианинону киришкен мен, аргалыг чүве чораан— деп оожуктуруп кагдым.

Шилип алган херекселивисти алырывыс кыры турда, кадайым өртөөн көрүп кааш, аар-дыр дээш, ойталап каапкан. Бир талазында кадайнын чугаалап турары шын-даа ыйнаан дээш маргышпайн чөпшээречип кааш, өске чүү барын шилип эгеледим. Баян, аккордсон, гитара, скрипка, дошпулуур дээш садыгда бар-ла турган чүвелернин шуптузун кадайымга санап келген мен. Бирээвиске тааржырга, өскевис чөлшээрешпес мындыг улус болган бис.

— Улустун ажы-төлү шупту ойнаар херекселдиг болур, а бистин оглуvus чааскаан караа кылаңайнып олулары ол бе?— деп, кадайымга шала шыжыгыксап чугааладым.

Кады кырырым менче чиге көргөш, оожуктуруп каан:

— Улуг дыка ундарава. Арыгже киргеш, бичии тал будуктарындан кезип эккел. Ыяап-ла кандыг-бир херекселге ойнаары албан эвес, бистин оглуvus шөйбек ыяштан тудуп алгаш, дирижерлап өөрөзүн. Дирижер дээрге, бүгү оркестринин даргазы деп бил.

Кадайымның угаанын кайгап каан мен. Шынап-ла халас талдар эңмежок турда, улуг өртектиг хөгжүм херекселдери садар деп турар мээң-даа чөгенчинимни деп бодап кааш, бичи балдым туткаш, арыгже базып кирипкен мен.

ЫНАКШЫЛДЫҢ ЧАЛБЫЖЫ

Садыг училищезин доозуп алгаш, хлеб садар магазинге ажылдай берген мен. Ийи кудумчунуң белдиринде хөй аалшти чурттаар бажыңның адаккы кадында бичин садыгдан амы-хууда ажыл-ишчи амыдыралым ынчаар эгелээн. Кады сургуул дооскан эштеримниң чамдыызы үлетпүр барааннары садар магазиннерге ажылдап баргаш, боттарын элээн өрү көрдүнгөн аянынг, ойнай-сылдай мени кыжырып, чеже хлебти саттын, чечени хырынче чидиң суг деп айтыргылаар тургулаан. Оларның ындыг сөстериң улуг херекке албас чораан мен. Шыны-биле алыр болза, алдың, мөңгүн чокка, алды, киш кежи чокка кижи чурттап бээр, а хырынга чиир чем чокта хоржок-ла болгай. Чамдыкта ол эштерим боттары мээң ажылдап турар магазинимден хлеб садып келир.

Каш ай дургузунда ажылдап келгеш, садып алыкчыларымның дыка хөйүнүң арнып таныыр апарган мен. Оларның аразында мени таныыр, мээң адымны безин доктаадып алганнары база бар. Школа назыны чстпээннерден эгелээш, пенсионерлерге чедир чон хлеб магазининиң садып алыкчылары болурун биле берген мен. Столдан чавыс бичил уруглар каш көпөөн бир холунга так кылдыр адыштааш, өске холунда четкизин тудуп алгаш келгеш, хлебти азы булочканы бора-лап алгаш чоруй баарлар.

Алды шак ажып чорда бистиң магазинге келир улустуң саны көвүдей бээр: бажыңнарынче чанып бар чыда хлебтеп ап турары ол. Бир катап шак ындыг үеде оочурнуң соонга бир оол кээп туруп алганын эскерип каан мен. Ооң холунда туткан чүзү-даа чок болган. Хүнзедир шуужуп турар улустарның аразындан ону чүге ынчаар онзалап каанымны черле билбес-тир мен. Чээрби дөрт көпеектиң хлевин алгаш, төлеп кааш, далаш базып үне берген. Караам ужу-биле көөрүмге сонгам дужу-биле эрткеш, азыгже ээй берген. Бажыңы ынаар турган-дыр аа деп бодап бажымга кире дүшкен. Элдеп чүве: ол хүнден эгелээш, карак шилдиг, дыдыраш баштыг оолга хлебти доктаамал садып-ла турзумза дээр күзелим бар апарган. Кирип кээп турар улустарның аразындан демги оолду бүдүү дилээр ажыл база тып алган мен. Ынчалза-даа мээң

сагыжым ышкаш хүннүң-не кээп турар чүве кайда боор. Не-дедя эрткенде канчангаш көөр дээримге мындаагы оглум бо кирип олурган. Ол душта магазинге хлеб кирип турган чүве. Ынчангаш оочур шимчевейн манап турган. Ол оолче кылчаш кылдыр көрүп каап, бүдүү иштимде хөлчок амырап, артын-да бодум безин билбейн хүлүмзүрүй каапкан болган мен. Мээн бодалымны оол билип кааптайн-на дээш, хүлүмзүрүүм-нү ол-ла дораан соксады тыртып алгаш, аажок ширинн кижн болурун оралдажып, хей черге анаа чыткан самбынны шак-кыладыр каккылаан мен.

Хлебти хүлээп апкан соонда оочур шимчеп эгелээн. Ды-дыраш баштыг оол бо удаада чартык хлеб, бир хап пе-ченье садып алган. Ол хүн бажыңымга чанып келгеш, кө-рүнчүк мурнунга бодумнуң арын-шырайымны, дурт-сыным-ны, кеткен хевимни топтап көрдүнген мен. Көк платьемни кедип алырымга шору кыс ышкаш көстүр болдум. Ындыг-даа болза садыгжы кижн халат кедип алыр болгаш, кеткен хеви орта билдинер эвес. Хаваам кирбиктерин бир-ле дугаа-рында будуурун шенедим эвеспе. Чажыргаш чоор, кончуг ча-раш болуксаар апарган мен.

Бистиң үш дугаар ужуражылгавыска бар-ла шаам-биле белеткенип эгелээн мен. Бо удаада манап турган оглумну бичии-ле болза эрттирип алыр часкан мен: бир кырган ирей-ге далган килдеп бергеш, кээримге бо чедип келген турган. Чүрээм тиккиңейни-ле берген: мени та кончуур силер, та ко-чулаар силер, адын безин билбес оглумга ынакшый берге-нини ол болган. Оол бо удаада санажырда бир рубль уштуп сунган. Алган чеминиң өртээнден артканын чандырып бээр дээш санаттынып олур мен. Көпеектерни ужуру болза стол кырында чыдар пластмасс тавакка салып каар ужурлуг чүве болгай. Та канчаарым ол ыйнаан, он алды көпеекти оолдун адыжынга салып бээр дээш, холум сундум. Оол шевергин чараш холун уткуй сунуп бээрге, салааларым баштары ооң адыжынга дээпкен. Арным изиш дээн. Холумну дүрген-не дедир тырта каапкан мен. Бодаарымга мойнум, кулактарым, чаактарым шупту кып-кызыл апарган ышкаш сагындырган.

Кежээ бажыңымга чанып кээримге авам мени кайгап, бо канчап кончуг хөглүг апардың кызым деп айтырып олурган.

Оортан бээр бир чыл ажа берген. Азыгда магазинче хүн-нүң-не ажылдап кээп турар мен. Дыдыраш баштыг, карак шилдиг оол бистиң магазинивисче бажын бакылавастан, хоорайга көрзүнеримге-даа көзүлбес. Мен ону чеже-даа кижн аразынга танып каар мен. Оода ооң адын билип ал-

баанымга хомудаар-дыр мен. Бир дугаарында кымга ынакшаан сен деп айтырза харыылап шыдавазым ол ышкажыл. Мен ооң оң талакы холунун адыжынга дээпкенимни сактып кээримге, арны-бажым база катап изиңейин бээр. Ынакшылдын чалбыжы ам-даа хып чорууру ол боор нийин.

Критика болгаш библиография

Антон КАЛЗАН

ДЕТКИМЧЕ БОЛГАШ НЕГЕЛДЕ

Ёзулуг өнүктөривис апарган тоожулар, романнар, шүлүглелдер ыш-каш уран күштүг шиилерни бистер — тыва көрүкчүлөр «Хайыраан боттун», «Дөңгүр-оолдун», «Кызыл үернин», «Долуманың хуулгаазынының» соон-да үрде албаан бис. Бо чоруктуң чылдагаанын шии чогаалынга кичээн-гейниң чогуна деп болбас. Амгы үени болгаш төөгүнү ханы илереткен шиилерни чогаадыр дугайында драматургтарның адресинче кыйгырыг үс-түп көрбээн. Чүгээр-ле дээн шиилерге театрың сценазынче орук үргүлчү ажык бооп келген.

Ынчалза-даа шии чогаалынга деткимче ам-даа четпес. Бети дээрге шиилер чыындылары чүгле ында-хаая парлаттынып турары бүгүдеге бил-дингир. Ол хирезинде сценаның шылгалдазын эрткен болгаш парлаар журлуг эрги, чаа шиилер эвээш эвес.

Шиини колдуунда номчуурунга дээш эвес, а ойнап көргүзөр дээш бижиир болзажок, парлаан сөзү чокта ооң чуртталгазы чөмдик. Литера-тураның эн-не берге хевири шииниң чедишкиннери ону онзалап карак-таарындан, сценадан аңгыда парлаганың арнынче үндүреринден улуг хамаарылгалыг. Ынчангаш Тываның ном үндүрер чериниң профессионал-дыг болгаш улусчу театрларга база чалбак номчукчуга бараалгаткан «Чалым-Хая» деп шиилер чыындызын байырлап уткуп хүлээр апаар бис. Ук чыынды ном садыгларының үлгүүлеринден дораан арлы берди. Бо дээрге шииге улустун номчукчу хузуу-биле сонургалынын база дыңзы-нын херечизи-дир.

Чогаалчы Эдуард Донгактың чыып тургусканы бо чыындыда он үш авторларның — көрүкчүлөргө шагда-ла таныш апарган авторларның бол-гаш республиканың хөгжүм-шии театрының чанында «Чалым-Хая» шии бөлгүмүнүң киржикчилериниң чаңгыс көжегелиг шиилери-биле интерме-диялары кирген.

Номнуң баштайгы арнын тыва шииниң эге суурун салчып, ону узун орукче киришкен аялдарлыг Виктор Көк-оолдун «Чаргы» деп интермедия-зы ажыдар. Бо чорук ужурлуг: бөлгүмүнүң-даа, ооң «дун оглунун»-даа.

ады — Чалым-Хая. Ол дээрге Виктор Көк-оолдун бежен чыл бурунгаар чогааткан баштайгы шиизиниң ады ышкажыгай.

«Чалым-Хая» деп шиилер чыындызын бир чежезинде үстүндө айыткан шиичилер бөлгүмүнүң чогаадыкчы санажыышкыны деп болур. Ук санажылга кайы хире түннелдик, чогумчалыг болганыл? Мындыг айтырыгга чаңгыс аай дорт харыы бердинмес. Чыындыдан ооң киржикчилериниң чогаалчы сонuurгалы, бөгүнгү шинээзи болгаш амдыызында шийтпирлеп күш четпээн айтырыглары билдинер.

«Чалым-Хаяда» театр ажылдакчыларының хайгааралынга кирип, сценаның төлөптиг аалчылары апарып шыдаар шиилер черле бар. Чижээ, «Шынчы сөс» деп шии. Ооң автору Екатерина Танова мооң мурнунда «Илбичи согун» деп фантастиктиг шиизи-биле бичии көрүкчүлерниң өнүү апарган. Бо удаада Танова база-ла тоолчургу сюжет-биле бичии назылыг школачыларга өөредиг, сургаалдыг шини тывызык чогааткан. Ында-мында оонак четпестерни чайлаткаш, эки чурулга болгаш хөгжүм каасталгалыг белеткээр болза, бо шии чаштарга эки белек болурунга белен.

Чыындының авторларын бөгүнгүнүн проблемалары сонuurгадып турар. Куулар Черлиг-оолун «Шалбаа кудук», Клара Сагдының «Кижиниң шокары» деп шиилериниң темазы чугула — хойлу-дүрүмнүн хажыдыкчылары оорларга, хулиганнарга удур демисел. Куулар Сапык-оол «Сеткилдин буяны» деп шииге эмчи кижиниң ажылында маадырлыг чорукту көргүзерин бодаан. А Николай Куулар «Алдаг» деп шииге кижиниң бүрүзүндөн чайлава моральдыг шилилге дугайында айтырыгны көдүргөн.

Чамдык шиилерниң авторлары комедияның уран хевирин шилип алган. Иван Комбунуң «Шымданаар-ла, дектеңер-ле», Шангыр-оол Суваңның «Элдептиг болуушкуннун чажыды», Эдуард Донгактын «Келди» деп шиилеринде амыдыралдык ужур-чөвүнге удур чүвелерни мерген кочулаан. Черле ынчаш чыындының киржикчилери, драмага бодаарга, комедия жанрынга дээрре мергежилдин көргүскен. Ынчалза-даа айыткан болгаш өске-даа комедияларны катаптаашкын, өттүнүгнүң салдарындан арыглаары негеттинип турарын утуп болбас.

Допчузу-биле чугаалаарга, автор бүрүзүнүн кичээнгеин амгы үениң чугула темалары болгаш идеялары ээлеп турар-дыр.

Чогаалдың салымы ооң идея-тематиктиг уг-шиниң шынындан, амыдыралга чоогундан улуг хамаарылгалы маргыш чок. Ынчалза-даа үнелиг хйгааралдарны, бодалдарны омур-хевирлерниң дылынче шилчидер нарын, талантылыг болгаш сорукутук ажыл чогуваанда, бо чугула чүүд кедилиг түннелге чедирбес. Мындыг билдингир шыны катап сагындыраарына сылдагны «Чалым-Хая» чыынды берип турар.

Чыындыда чаңгыс көжегелиг шиилер «шуптузу каттыжыышкына сайгартынган болгаш сценага көргүзүп болур деп үнелелди алган» деп өге сөстө айыткан.

Хөй кижиниң үндүргөн түннелин дадагалзаары берге болбайн аан.

Ындыг-даа болза, ам канчаар, үстүндө бадыйткал-биле чөпшээрешпезимни ыттаарынче иштики бүзүрелим чыгап келди. Мен бодаарымга, ылаптыг чогаал деп санапкы дег ийикпе, азы ам дораан сценаже үнө берип шыдаар хире шиилер чыындыда каш-ла борбак. Хөй нуруузунда шын эскериглер, чаагай бодалдар шиинин уран хевиринче шилчип четтикпээн.

Владимир Серен-оол «Дегдиришикин» деп шииге ажы-төлүн хаварык көрбээн ак холдуг кылдыр доруктуруксаар ада-иелерни шоодарын бодаан. Орта кым удурланыр боор! Чүглө, артист-драматург чөптүг сорулганы эчизинге чедирбээн. Кол тема шииниң төнчү кезээнге чидип, ужур-утка чок анекдотче шилчий берген.

Куулар Черлиг-оол «Шалбаа кудук» деп шиизинге бөгүнгүнүн бир чидиг конфликтизин көргүзүксээнин үстүндө демдегледивис. Бистиң магалыг чаагай үевисте кем-херек үүлгедирин соксадырдан туржук, кажангызындан артык кажар, дерзии аргаларны ажыглааш, улуска хилинчек чедирип турар мал оорларының кижизивес чоруун болгаш кеди дазыл чогуң чогаалга чырыдары болза үе-шагның негелдези дээрзи билдингир. Черлиг-оол үениң кыйгызынче уткуй базым кылган. Бир эвес ол базымны чогаадыкчы ажыдышкын-биле магадылаан болза, авторга улам өөрүп четтирер ийик бис. Ам дээрезинде оон шиизинде сюжеттин кол ооргазы сомнаттыңган — ол-ла, а характерлерниң, сагыш-сеткилдин шыны ажыттынмаан. Оон ангыда шиинин композициясы база тывылбаан. Автор ону сес көргүзүглүг деп айыткан, шынында ында оон ийи катап хөй көргүзүг бар. Шииниң көстүр чери удаа-дараа кадрлар солчур экран эвес-ле болгай.

Куулар Сапык-оолдун «Сеткилдин буяны», Николай Кууларның «Алдаг» деп драмалары база амгы сцена негелдезин хандырар хире эвес. Шиитпирлиг өйде маадырларның хөделиглеринде шынзывас чүве-ле хөй: ханының бөлүү тодараттынмаан аарыг кижиге хан кудуушкунун кылыр; өөрүндөн хоорлуп чоруткан студент оол сагыш-сеткилдин иштики демиселин көрбөй чыткаш, хеп-хенертен катап эглип кээр, дээш оон-даа ыңай.

Чыындыда кирген шиилерниң тус-тузунун чедир ажылдаттынмаан черлеринден ангыда ниити четпестери бар. Характерлерниң, маадырларның кылыгларының иштики психологтуг бадыйткалын кылыр мергежилди чедип алыр талазы-биле улуг ажыл автор санының мурнунда туруп турар дизе хөөрем эвес. Артистерниң күүселдезинге көстүп кээрге та кандыг ыйнаан, а кайы-даа шиини номчуп олуарга, ужур-бажы билдинмес азы кижини шынзыгар хире эвес чүвелер, «бичии мегелер» бо-ла таваржып келгилээр: Клара Сагдының маадыры аргажок кортук уругну бир көөрүвүске, милицияның дээди школазынга өөренир деп шиитпирлепкен турар.

Шупту авторларның илдигип турар чүвези — диалог. Диалог болза аажы-чаңының, сеткил-сагыштың мырыңай янзы-бүрү илерээшкиннерин — кижиниң өөрээнин, хомудаанын, эгенгенин, чаптаанын, идегээнин, сезингенин дээш ишти-хөңүнүн оон-даа хөй байдалдарын ажыдар хүлээлгелиг. Бо негелде шииге онза ужур-дузалыг, чүге дээрге, борта маадырларның

бир-мөзүлөш характерлери болгаш харылзаалары барык чүмү-биле оларның удур-дедир чугаа-соодун дамчыштыр ажыттынар-ла болгай.

Хирези, бо тергийн чугула чүүл чыындының авторларының кичээнгейинден аттынып турар ышкаш. Оларның диалогтарының сеткил-сагыш-биле холбаазы кошкак, иштики логиктиг харылзаазы болганчок аскап турар. Биске сөңнээн шиилерниң сөс-домаанда драматиктиг утка-шынары билдинмес анаа бодалдар солчуушкуну, эрэнгей медээлер болгаш суртаалдар көвүдээн. А көрүкчүлөр болза шииде чугаалардан маадырларның ишти-хөинүн танып билгеш, чүгле ынчан оларның аажы-чаңының, харылзааларының, чөрүлдээлериниң шынынга бүзүрээр дээрзи уттундуруп турар хевирлиг.

Диалог — шииниң кол баганазы. Ону болур-чогууру-биле чогаалдып тургуспаан шаанда реалистиг характерлер-даа чуруттунмас, сюжет-даа нинти схемадан ыравас, ынчангаш кижиниң угаан-сагыжын хайныктырып-тар шин төрүттүнмес. Ол дугайын кижини «Чалым-Хая»-биле танышкаш, база катап чайгаар боданыр-дыр.

Черле ынчаш уран мергежилдин айтырыглары чыындыда киришкен авторларның шуптузунуң мурнунда чидии-биле тургустунуп турары оларның шиилеринден тода эскертинип турар. Турумчуп ажылдай берген бөлүктүң ажылын хөмзелээр хөөн менде чок. Ынчалза-даа шыны-биле чугаалаарга, «Чалым-Хая» чыындыда чаңгыс көжөгелиг шиилерниң аразындан чүгле Шаңгыр-оол Суваның «Элдептиг болуушкунунуң чажыды» деп комедиязы биле Иван Комбунуң «Шымданар-ла дектенер-ле» деп интермедиязын бышкан чогаалдар деп адап болур. Бо ийн автор ажыл чылзыр, шүшпөң, олутпай чорукту тергийн тывызык болгаш мерген шоодун көргүскөн.

Оон аныгда Эдуард Донгактың «Келди» деп шиизи колдуунда эки бижиттинген. Шөйдүнчөк чоруктан уштуп, чедир ажылдаптар болза, ол база бөгүнгү театр репертуарынга шымбай немере болур аргалыг. Анаа немештир Е. Танованың үстүндө адаанывыс шиизин база катап адап каалыңар.

«Чалым-Хая» шини бөлгүмү элээн үре-түңнелдиг ажылдааны илден. Хөй-ниитиниң мурнунга оон бирги отчөдү арай хоомай-ла болган-дыр харын. Баштайгы манчы пат туттунар дээр ийикпе. Бо удаада кол-ла чүве шиичилер, эң ылаңгыя аныяк авторлар деткимчени алганында. Ынчалза-даа чогаал ажылынга дуза дээрге эстетиктиг негелдеден хоорулбас дээрзин уттуп болбас ужурлуг бис. Оон башка чаңгыс черге таптаашкын бистен чайлавас.

РЕЖИССЕРНУҢ ЧАА КӨРҮЖҮ

Республиканың хөгжүм-шини театрында тыва шииниң хоочун чогаалы «Хайыраан боттун» чаа үндүрүлгези чыл ажыг чоруп келген. Ону К. Сагды биле С. Петренко демнежип тургускан. Бо удаада В. Көк-оолдуң су-

раглыг шиизиниң театрың сценазынга дөрт удаа тургустунуп турары бо. Көрүкчүлөр ортузунга амгы «Хайыраан бот» ышкаш хөй карышкак чугаа үндүргөн шии театрың төөгүзүнде турбаан чадавас. Ооң дугайында маргылдаа ам-даа уламчылавышаан. Көрүкчүлөрниң хөй нуруузуңга шииниң чаартынганы таарышкан. Ону залдың хүлээп алышыкынындан эскерери бергедевес. Ынчаарга бир чамдык улус чаа шиини хүлээвээн... Олар режиссёрнуң стилинге, шииниң каасталгазынга болгаш төнчүзүңге таарышпайн арткан. Маңаа «Хайыраан боттуң» масса көрүкчүнүң бодалынга шагдан бээр быжыккан овор-хевири, чугаажок, күштүг салдар чедирген.

Дөртен чыл бурунгаар И. Исполневтиң тургусканы «Хайыраан бот» чоннуң угаан-сагыжынга үр чурттап келген. 1968 чылда С. Оюн сураглыг шиини чаартып тургузар деп оралдажыг кылган. Ынчан режиссёрнуң ажылы театрың чогаадыкчы коллективиниң практиказынга дазыл тыртпайн барган. Канчаарга-даа чаңчыл апарган көрүүшкүннүң инерциязы (аскымы) артык күштүг болган.

Шак мындыг байдалга бөгүнгү режиссерлар «Хайыраан боттуң» утка-бодалын мырынай чаа ёзу-биле дамчыдар деп дидим базымны кылган. Оларның чүткүлүн чүгле чөпсүнер херек. Классиктиг чогаалдың ээлчеглиг үндүрүлгези (ылангыя ону чаа режиссёрлар боттандырганга) улуг-биче-даа болза, уран ажыдышыкын болур ужурлуг. Режиссёрнуң боттуң көрүжү-биле чогаадыр эргезин деткиир боордан аңгыда, кым-даа казывас.

Үженги чылдарда «Хайыраан боттуң» кол утказы феодализмниң каргыс чурумун буруудадырында турган. Ол чорук чаа амыдырал дээш демиселдин үезиниң байдалынга дүгжүп турган. Дараазында аңаа кандыг-даа шаптыкка торулбас, күштүг, арыг-шынчы ынакшыл дугайында идея күштелип келген. Бөгүнгү режиссёрлар шииниң биске эн-не чоок бо талазын күштелдирер деп сорулга-биле ажылдаан. Бо чорук шииниң социал утказын херекке албааны ол эвес, чүге дээрге Кара биле Седиптиң ынакшылы эрги ёзу-чурумга чөрүштүр кадыг шылгалданы өрткеш, сүлде чырыткы боол чайыннап турар. Сагды биле Петренконун «Хайыраан бодунда» кол чүве төөгүнүң атрибуттарында (шырай демдектеринде) эвес, а социал-философтуг угкада. Хамык уран аргаларны орта чагыртып ажыглаан. Сиенаның ритмин — шимчээшкениниң оожургап, дүргедээрин-даа, чурулга, чырык каасталгазын, хөгжүм үделгезин-даа актерларның оюнун-даа — шуптузун Караның ынакшыл, шын дээш маадырлыг, сынмас тура-соруктуун эмоционалдыг (куюмнуг) күштүг кылдыр көргүзеринге таарыштырган. Режиссёрларның шак мындыг шиитпири болгаш стили амгы көрүкчүнүң эстетиктиг сундузунга харыылап турар. Маргылдаалыг черлер бар-даа болза, «Хайыраан боттуң» амгы үндүрүлгезин театрың чогаадыкчы чедишикени деп бадыйткаарындан дадагалзаан херээ бар деп бе? Зал биле көрүкчүнүң аразынга харылзаа дораан тургустунгаш, сөөлгү минутага чедир кошкаш дивези таварылга эвес.

Чүгле хөгжүм үделгезин санавакса, «Хайыраан бот» бо удаада мур-

нуку үндүрүлгелерден шуут ылгалдыг көстүп келген. Ол чорук шииниң чедишкенинге шаптыктаардан, харын-даа дөгүм болган. Режиссерлар этнографизмни (идик-хеп, эт-сеп, оран-саваны олчаан дүрзүлээр чаңчылды) өжөгерээн аткаарлаткаш, сценаның метафоралыг аргаларынга көвүдедир даянгат, маадырларның характерлериниң чөрүлдээлерин, сагыш-сеткилиниң хайымын кончуг чечен дамчыдып турар.

Баштайгы көжеге ажыттынары билек, караңгы сценада музыка аайы-биле олуй-солуй чырыткылаңнаан өң-баазын оттар дүвүрээзинниг байдалды үндүрүп келир. Сарыг-ашактың коргунчуг дүштен оттуп чадап чыдарын шак мынчаар мерген көргүскен. Ол ышкаш хам алгыжын ойнаар эпизодту база-ла чырыткы биле дүңгүрнүң даажын таарыштырып тургаш тургускан. Кыстарның, оолдарның уянгылыг үинери хөгжүмге үдеткеш, улустуң лириктиг болгаш баштак ырлары-биле кударалдын, оюн-хөгүнү, ынакшылдың хөөннерин эки дамчыдып турар.

Артистерниң оюунда колдуунда гармония, дески чорук чедип алдыган. Шииниң утка-бодалы Караның овор-хевириңде мөөңнеттинген. Бо рольду өске персонажтарның иштинден онзаланып үнүп кээр кылдыр күүседири амыр эвес. К. Мунзуктуң биеэде талантылыг ойнап күүсеткен ролу ам Тамара Ондарга онаашкан. Бир эвес көрүкчүлерниң хүндүткелин чаалап апкан аныяк артист кол маадырның овор-хевириңиң чуруун ол-ла шиг-биле улам күштелдирип, ылаңгыя Караның монологунуң сарынын долу дамчыдыптар апаар болза, ооң күүселдези эң-не бедик үнелелге чеде бээринге идегээр бис.

Ол ышкаш өске-даа аныяк болгаш хоочун артистерниң (С. Солун-оол, А. Куулар, С. Монгуш, Б. Бады-Сагаан, Е. Кеңденбиль, А. Тавакай, Х. Конгар) оюунда маргылдаа чок амыдыралчы шынның, профессионал бедик культуралыг чүве хөй.

Бир-тээ актерларның ажылында улустуң хөй кезиниң күзелинге чедип, маргылдаа үндүрбээн төлээзинде, бистиң чугаалаксаан чүвевис өске. Чүл дизе, шииниң чурук каасталгазы биле төңчүзүңге чөпшээрешпээн хөөннер амга чедир дыңзыг дыңналбышаан. А бо талазы-биле критиканың бадыткалдыг бодалы ам дээрезинде илереттинмээн. Ынчангаш бо айтырыгже база катап эглип кээп, дагын чугаа үндүрери артык эвес.

«Хайыраан ботту» мооң мурнунда авторнуң айытканы-биле өг иштинге, чараш бойдуска барааннаштыр көргүзүп турган болгай. Улустуң пат чаңчыкканы ындыг каасталга шииниң бо үндүрүлгезинде шуут чок. Режиссерлар биле чурукчу өске орукту шилип алган: сценаның мурнунга ийи кожалаңны авый-шавый кежилдир хергеш, артыкы планга көгүлдүркуу, орбак-сарбак пөс асқан — ол-ла. Биргээр чугаалаарга, олар болуушкуннарның эртер черин олчаан көргүзеринден ойталааш, үстүңде символдуг дүрзүлөр-биле болуушкуннарның аразынга ассоциативтиг (дөмейлээшкинниг) харылзаа тургузар деп бодааннар. Чурукчунуң сагыжы-биле

мындыг хевир сценада амыдыралдың эмоционалдыг уjur-утказын илередир метафора болур уjurлуг.

Ниитизинде мындыг уран дилээшкинниң кеми чок. Ынчалза-даа бо таварылгада ол чогуур түнелди бербээн. Каасталганың элдээртиглиг утказы, болушкуннарга хамаарылгазы эскерттинмес. Уjurу билдинмес мындыг шенелде көрүкчүлерниң дорт удурланышыкынынга таварышкан. Ында кижии кайгаар чүве чок: «Хайыраан боттуң» мунгарал, оюн-баштак, килең холушкан хөй янзы уjur-утказы чаңгыс ай символдуг каасталгабиле кайын дамчыттынар ийик.

Көк-оолдуң шиизиниң төөгүлүг болгаш социал-психологтуг идеязы тываларның бурунгу оран-савазы өгнүң болгаш каас чараш бойдуштуң хевир-дүрзүлеринден хоорулдур илереттинер хире эвес. Өг биле бойдус — оран-чурттуң атынмас демдектери-дир. А олар «Хайыраан боттуң» көргүзүг бүрүзүнде сиңген.

Натурализм, этнографизмче дедир тыртыксавайн тур мен. Ынчалза-даа өг биле бойдуштуң омур-хевирлерин сценага катап диргизери эргежок чугула. Оларны дендиги тодаргай детальдардан хостааш, бир янзы кылдыр чүге дүрзүлөп болбас ден. Чижээлээрге, өгнү, моон мурунда ышкаш, натуралдыг хемчээ-биле барык бүрүн дериг-херекселдиг кылдыр айытпайн, шөлүн калбартып, иштики байдалын ийи-чаңгыс эт-биле дүрзүлээш, национал-төөгүлүг шинчини шииге кирип болур.

Бөгүнгү «Хайыраан боттуң» төнчүзү база чурук каасталгазындан ту-дак чок удурланышыкынга таварышкан. Сценаның дерилгезиниң дугайында көрүкчүнүң шүгүмчүлели шын, ону үстүндө чугааладым. А шиниң төнчүзүн режиссёрлар оригиналдан өскээр таарыштыргаш, дидим чогаадкыкы чаартышыкынны кылган. Чүге ындыгыл?

В. Көк-оол ук шаанда «Хайыраан боттуң» төнчүзүн аас чогаалынын салдарына алзып чогааткан. Улустуң тоолдары ындыг: бак чүвениң үүлгедикчизин ыяавыла шаажыга онааштырып доостур. Ол дээрге оптимистиг күзелди илередир фольклоржу уран угаазылалдың онзагай чүүлү-дүр. Тоолга кара сагыштыг хааннар, каржы дайзыннар кедизинде барып төлептиг маадырларга албан бастырып каар. Ол ышкаш «Хайыраан боттуң» сөөлүг көргүзүүнге бөдүүн аңчы дерзини бай Кенден-Хууракты бижектеп каар. Бо чорук чүгле сюжеди төөгү чугааларга каккылажып турар боордан башка долузу-биле реалистиг принципти сагып бижээн шиниң ниити байдалына дүүшпейн турган.

Тыва улустуң ужурунда (чаа-дайынны санаваaska) кандыг-даа чөрүлдээ ужун кижии амызынга чедер, бижектежир чаңчыл черле турбаан. Феодалдыг ёзу-төреге удур тура халаан Алдан маадырлар безин өжээти дайзыннарына чүгле кыжанып, мал-маганын куш-биле үзе сүрүп ап турган боордан аңгыда оларның чаңгызының-даа амызынга халдавайн барганы бистиң бурунгуларывыстың топтуг, чоргаар, кижизиг чаңчылы-биле тайылбырлаттынар. Аңаа көөрде, эрге-чагырга туткан дүжүметтер шынныг

чорукка күш четпейн баргаш, анаа улустун амы-тынынга чедип турганы-нын барымдааларын төөгү сөглөп турар.

Шак-ла мооң ужурунда «Хайыраан боттуң» сөөлүн режиссёрлар авторнуундан сыр өскертип, мурнундаазы ышкаш, Седип Кенден-Хууракты эвес, а Кенден-Хуурак Седипти бижектептер кылдыр чаартып кылганы төөгүнүң шынынга болгаш сюжеттиң логиказынга дүгжүп турар.

Шииниң чаа үндүрүлгезиниң төнчүзү бир кезек көрүкчүлөргө: дайзын тиилээн, шын аштырган дээр хөөннүг түңнел үндүрүп, режиссёрларга кедергей таарзынмаанын илередир сылдаг берген.

Ылап-ла ындыг бе? Кенден-Хуурак шынап-ла тиилекчи болган бе? Чок, ындыг эвес. Кижиниң амызын чок кылып каары дээрге ону тиилээнни ол черле эвес деп, Хемингуэйниң бир кедергей шын чугаазы борга сагындырып келир. Кара биле Седиптиң тынынга четкени болза Кенден-Хуурактын тиилелгези боордан туржук, харын-даа ону ийи дакпыр буруудатпышаан, шынның, ужур-чөптүң мурнунга ооң чөгөнчиг күш чогуунуң херечизи апарган. Черле ынчаш өлүрүкчүнүң салымы кажан-даа ындыг, — кажан-даа адырылбас бужар сагыш-сеткил аштырышыкынынга таваржыр.

60-гы чылдарның ортан үезинде чогаалчыларның бир хуралынга Сергей Пюрбю Седипти «Хайыраан боттуң» сула овор-хевири деп айытканын сактып олур мен. А Седиптиң овор-хевири финалга онза ужур-дузалыг болганда, ооң хөделиинде шындан карышкак чүве шииниң эң-не шиитпирлиг черинге каража чедирип турган. Автор хоочун чогаалчы эжиниң чөптүг саналын чүгө өөренип көрбейн барганының чылдагаанын ам кажан-даа тайылбырлап шыдавас ыйнаан бис. Канчалза-даа, факт мындыг: Көк-оол Седиптин овор-хевирин күштелдирер деп чаа оралдажыг кылбаан, шииниң шын эвес бижиттинген төнчүзү эрги хевээр арткан.

Ынчангаш режиссёрлар Сагды биле Петренконун өскертилгези «Хайыраан боттуң» реалистиг шынын эчизинге чедирип, төнчү көргүзүгнүң трагедиялыг чоруун улам күштелдирген болгаш шииниң эрге-шөлээ, ынакшыл дээш демиселдиң сүлдези болур ужур-утказын улам ханылаткан. Кара биле Седип амы-тынындан чарылза-даа, тиилеттирбээн, чүгө дээрге хостуг чоргаар сеткилин ышкынмаан, Кенден-Хуурак оларны дискек кырынга олуртуп шыдаваан.

Режиссёрлар шииниң шимчээшкинин саат чок, динамиктиг болдулары биле ооң сөзүн чамдык черлерге чыыра тыртып, аңаа база ында-кайда өскерилгелерни, немелделерни кийрген. Көрүкчүлөргө колдуунда өскерттинмээн мындыг чогаадыкчы ажылды база ёзу барымдаалап буруу шапкан дүжүү чок. Чүгө дээрге бо «редакторлаашкындан» шииниң демги-ле эмоционалдыг чоруу ойнап алган. Чижээлээрге, аныяктарның чайгы дүнелерде оюнунуң дугайында лириктиг теманы, мооң мурнунда дег, авторнуң сөзүн ёзугаар, чүглө үш угбашкының (Кара, Уран, Салбакай) бирде кударанчыг, бирде баштак чугаалары, ырлары-биле кызыгаарлавайн, оол-

дар, уругларның ойнап-хөглээн, ырлап-шоорлаан тускай сцена кылдыр көргүскени шиини аажок байыткан.

Ынчалза-даа «Хайыраан боттуң» дыл-домаа драматиктиг шынары-биле онза чечен дээрзин утгуп болбас. Оваарымча чок чорук-биле аңаа каража чедирери бергедевес. Диалогтарда сценадан дашкаар болуушкуннар дугайында хөй медээлерни-даа сактып көрээлинер. Шииниң чөрүлдээзин, демиселдин дүшкүүрүн билиринге эргежок чугула ындыг медээлерниң чангызын-даа ап кааптарга когаралдыг. Ындыг турбуже олар шииниң сөзүндөн уштунгулай берген ийикпе, азы артистерниң чугаазынга тода дыңналбас.

«Хайыраан бот» үр чурттаан болгаш ам-даа үр чурттаары чигзиниг чок. Петренко биле Сагдының сценага белеткээнин ооң кара чангыс шын үндүрүлгези деп санап болбас бис. Өске режиссёрлар, бир эвес олар ук шиини «чаа карак»-биле номчултар болза, ону бир янзы кылдыр тургузар эргелиг. Чүгле ынчан олар боттарының хууда көрүжүнге тааржыр чаа аргаларны тыпкаш, сценаның чаа чогаалын тургузар ужурлуг.

Д о п ч у з у

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Салим Сүрүң-оол. Ногаан ортулук</i>	3
<i>Кызыл-Эник Кудажы. Өлгөн кижинин чугаазы</i>	15
<i>Эдуард Донгак. Көвей-Аттыг</i>	23
<i>Ирбижей Чечен. Частыышкын</i>	38
<i>Көк-оол Чамыяң. Баштайгы хүн</i>	44
<i>Хөвөңмей Ойдан-оол. Чодураа</i>	53

ШҮЛҮКТЕР

<i>Кызыл-Эник Кудажы. Аксым кежин</i>	68
Хылыш болгаш мыйыс	69
Хылыш болгаш Хыйыс	70
Сан Сури	71
<i>Юрий Кюнзегеш. Баштайгы хар</i>	73
Часты сактыр чаңым ындыг	72
Кырывыста сылдыстар	73
<i>Куулар Черлиг-оол. Харлыг сонеттер</i>	74
<i>Александр Даржай. Өггө йөрээл</i>	76
«Хензиг чавыт, чаңгыс өрээл бажыңывыс»	79
Чаңгыс аңгыр куюм ыры	80
<i>Кечил-оол Экер-оол. Орукка</i>	81
«Хөлчүц карам — душтуум уруг»	82
<i>Монгуш Доржу. Тыва аъттар</i>	83
<i>Зоя Намзырай. Көккүр дээрниц делгеминде</i>	86
Часкы хүннер	88
<i>Саая Майнак. Өскээр баспа оруувус</i>	89
Чалгыннарга ушкарыпкаш	90
<i>Сарыг-оол Куулар. Ак-көк торгу</i>	91
Чүде ирги?	—

<i>Игорь Иргит.</i> Чырып чорзун	92
Сөөлгү чагаа	93
«Чалыы шаанда опчок чорбаан кижн бар бе?»	—
<i>Алдын-оол Монгуш.</i> Тыва	94
Даглар	—
Сүт-Хөлүм	95
Хей-аът	—
<i>Николай Куулар.</i> Ыр.	—
Ынакшылдың сонедн.	96
<i>Чүргүй-оол Доржу.</i> Бедикке.	—
«Күзүрүмнү ширтектедир черни чөргээн».	—
<i>Алексей Аралчор.</i> Төрээн Тывам.	97
Соңгу чүктен салгын келзе.	98
<i>Николай Ондар.</i> Үнемче.	—
«Чеже-чеже арт-сын ажып, хемпер кежип».	99
<i>Василий Тамдын-оол.</i> Ак-Тал сууру.	—
Тураскаалдың суургазы.	100
<i>Светлана Байыр-оол.</i> Ынак Тожумга	—
Шенне чечээм.	101
Чүнү канчаар?	—
<i>Зоя Амыр-Донгак.</i> Ие болгаш шүлүкчү.	102
«Аарыгның хайлыг кара бектелинге».	103

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Екатерина Танова.</i> Өнүктөр.	
Днисней.	104
Бора-Хөкпеш.	—
Тенек хава.	105
Көге-куштар	—
<i>Леонид Чадамба.</i> Аас-кежик — найыралда.	106
Ире ыры.	—
Кайгамчыктыг картошканы.	108
<i>Саая Таспай.</i> Өрге-Мунар.	109
<i>Маторк Тирчин.</i> Салгалы — чаштар бис.	110
Авам.	—
<i>Намзырай Зоя.</i> Уруг биле көге-буга.	111
<i>Ооржак Комаадыр.</i> Дүктүг-Ары.	—
Дээрни кым дежип кааныл?	112
Хектин ыры.	—
<i>Ооржак Делгер-оол.</i> Ойнаар-Тейим	113

ОЧЕРКТЕР

<i>Хертек Таан-оол.</i> Күзел күштүг.	115
<i>Кара-оол Маспык-оол.</i> Таңмалыктың даг одуруглары.	122

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

<i>Монгуш Кенин-Лопсан</i> — 60 харлаан.	134
<i>Монгуш Кенин-Лопсан.</i> Мээң чүрээм.	135
Истер.	136
Чылгычының сыдымы.	—
Ава шыдаар.	137
Бузулган ай.	—
Шуурган сүзүү.	138
Улуг уйгум, орук чайла.	139
<i>Монгуш Өлчей-оол</i> — 50 харлаан.	—
<i>Монгуш Өлчей-оол.</i> Кавайга йөрээл.	140
Идегел.	141
Ийи кижиге үлүүн.	142
Шаажан аяк.	—
Сагыш ышкаш болган болза.	144
Үнү чок бооп.	—

ШООДУГЛАР

<i>Василий Монгуш.</i> Эм.	146
Курортче чагаа	147
Сараалыг таварылгалар.	147
Чөгөнчимни.	151
Ынакшылдың чалбыжы.	152

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

<i>Антон Калзың.</i> Детчимче болгаш негелде.	155
Режиссернуң чаа көрүжү.	158

УЛУГ-ХЕМ, № 59

На тувинском языке

Фоторепродукции работ лауреата
Государственной премии РСФСР
имени И. Е. Репина, камнереза
Р. А. Аракчаа. Редактор издания
А. Д. Сит. Художественный редактор
М. Ч. Чооду. Технический редактор
А. А. Чернова. Корректор *Х. Х. Сю-
рюн-оол*.

Сдано в набор 16.01.85. Подписано к печати 27.02.85. ТС 00060. Формат $60 \times 84^{1/16}$. Бумага книжно-журнальная. Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ. печ. л. 11,5. Усл. печ. л. 10,7. Усл. кр.-оттисков 11,05. Уч.-изд. л. 9,39. Цена ~~60 коп.~~ Тираж 4000 экз. Заказ 258. ТП 1985 г. Тувинское книжное издательство, 667000 г. Кызыл, ул. Щетишкина и Кравченко, 57. Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 г. Кызыл, ул. Щетишкина и Кравченко, 1.

1р. 40к.
60коп.

**КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ**